

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Leif Szomlajski: Rigslovgivning
og indenrigspolitik
under Valdemar Atterdag

Troels Dahlerup: Toldregnskaber
kritisk belyst

Leo Tandrup: En historiker og hans helt

Vagn Wählin: 10. Oktoberforeningen
1865-1870

Sigurd Rambusch: Jacob Scavenius'
redegørelse 1891

Johannes Lehmann: Admiral Andreas
du Plessis de Richelieu
og regeringsdannelsen i 1909

Nils Svenningsen: Nogle bemærkninger
til Henning Poulsens doktordisputats

Henning Poulsen: To modbemærkninger

Nils Svenningsen: Replik

Anmeldelser og litteraturnyt

2 prisopgaver

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie. Kontingent i Danmark og andre nordiske lande kr. 38,-; øvrige udland kr. 60,-.

Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
Århus C.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
Århus C.

*Bogladepriis for Ny række,
IX. bind, hæfte 2: 43,70 kr.*

ISBN 87 504 0257 9

Rigslovgivning og indenrigspolitik under Valdemar Atterdag 1354-60

Af Leif Szomlajski

Valdemar Atterdags regeringstid er en modsætningsfyldt periode i Danmarkshistorien, og forfatteren, kandidatstipendiat, mag. art. Leif Szomlajski, giver i den foreliggende artikel en redegørelse for den danske indenrigspolitik i tiden 1354-60. Perioden, som indledes med udstedelsen af Danehoffforordningen 1354, danner baggrund for udstedelsen af den såkaldte »Valdemar Atterdags Landefred« 1360, og på basis af nyudgivelsen i »Diplomatarium Danicum« viser forfatteren, at en af de gengivne tekster til denne »landefred« i virkeligheden er et af den politiske opposition fremsat forslag gående i en helt anden retning end landefreden.

Sommeren 1354 afholdt Valdemar Atterdag sit første og muligvis eneste danehof. Denne begivenhed var en konsekvens af oprøret 1351-53, og det må antages, at indholdet af den forordning, som udstedtes på danehoffet, er en nedfældelse af det retsgrundlag, som kongemagten og oppositionen enedes om efter stridens ophør. Den foreliggende studie tilsigter at give en analyse af dette retsgrundlag og af det indenrigspolitiske begivenhedsforløb, som fulgte efter danehoffet 1354. Dette begivenhedsforløb når efter en dramatisk kulmination med oprøret 1357-60 sin afslutning med landefreden 1360, der er et enestående fænomen i dansk forfatningshistorie. At landefreden også i middelalderen var en overraskelse understreges af, at man fra oppositionens side havde forberedt en håndfæstning i udformning som danehof-forordningen fra 1354. Den har ikke hidtil været kendt i videre kredse, men er blevet fremdraget i forbindelse med udgivelsen af landefreden i »Diplomatarium Danicum«, og der vil blive forsøgt en analyse af landefredens udformning i lyset af denne tekst ¹.

I.

Danehoffet 1354 varede fra St. Hans til slutningen af juni måned, og den udstedte forordning skal sandsynligvis dateres inden for dette tidsrum ².

1. Dipl. Dan. 3. rk. vol. 5 nr. 325 A-F. (DD 3, V, 325 A-F).

2. Sjællandske Krønike 1354, Ann. Dan. s. 177. (AD s. 177) DD 3, IV, 129 og 131.

I teksten anføres, at forordningen er udstedt af kongen efter samråd med hertugen af Slesvig, 5 bisper og drosten og marsken samt de øvrige råder og bedste mænd. Forfatteren af Sjællandske Krønike udelod ved sin afskrivning forordningens afslutning med beseglingslisten, og vi kender derfor kun navnene på de personer, som nævnes i indledningen, men ifølge denne var både tilhængere og modstandere af kongen i den nylig overståede konflikt repræsenterede på danehoffet 1354.

I den bevarede tekst er forordningens indhold delt op i 11 artikler, hvoraf nogle kan betegnes som bestemmelser af forfatningsmæssig karakter³, medens resten har et retsplejeteknisk og strafferetligt indhold⁴.

Det blev på danehoffet bestemt, at grundlaget for retstilstanden skulle være de gamle love og sædvaner fra Valdemar Sejr og hans efterkommeres tid, og der skulle hvert år til St. Hans holdes et danehof, som det var gammel sædvane. Disse bestemmelser var traditionelle i håndfæstningerne helt tilbage til Erik Glippings fra 1282⁵ og tages vel, fordi de første gang forekom i hans håndfæstning, som udtryk for, at oppositionen mod kongemagten havde sejret.

Det kan dog ikke uden videre tages for givet, at Valdemar Atterdag gennem disse bestemmelser følte sig forpligtet til at ændre sin opfattelse af Danmarks retsgrundlag eller praksis i sin regering. En fyrste var normalt bundet ved den overleverede retsordning gennem aflæggelse af et kongeløfte⁶, og et sådant må vi antage, at Valdemar Atterdag også af lagde ved sin hylding i 1340. Medens denne hylding nævnes i de samtidige krøniker, er der ikke bevaret noget diplom fra den, og der er ikke grundlag for at antage udstedelsen af en håndfæstning.

Til belysning af kongens principielle standpunkt før 1354 har vi derfor kun det såkaldte rettertingssegl, DKS 40, beregnet til brug ved de kongelige retterting. Dette segl har i sigilfeltet påskriften »Ad leges terre«, en klar bekendelse til de gamle retsnormer.

Bestemmelsen om afholdelse af danehof kan ikke have været motive ret med, at kongen ikke havde været i kontakt med befolkningen og især ikke de toneangivende stormandskredse, thi der blev i perioden 1340–54 afholdt en lang række møder, hvori disse var repræsenteret. Der var altså ikke noget reelt behov for danehoffer.

Bestemmelserne står altså ikke i nogen skarp modsætning til Valdemar Atterdags regeringspraksis og retsprincipper. Meningen var nok sna-

3. DD 3, IV, 131, art. 1, 2, 9, 10 og 11.

4. *ibid.* art. 3, 4, 5, 6, 7 og 8.

5. *ibid.* art. 1, 2 og 9.

6. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie s. 315.

rere, at de skulle tjene som et ståsted for oppositionen over for kongen. De stormænd, som havde gjort oprør mod kongen 1351–53, havde da også langt videregående krav, hvis omfang kom frem under det næste oprør⁷. Situationen i 1354 efter udsoningen mellem kongen og de rendsborgske grever tillod bare ikke fremsættelse af krav, som vi kender dem fra håndfæstningerne 1320 og 1326, og oppositionen måtte derfor tage de vagt formulerede bestemmelser, den kunne få. Det var da også om disse bestemmelser, man afholdt et møde i 1357⁸.

Noget nyt i danehof-forordningen 1354 var, at der indførtes 6 ugers landefred i forbindelse med danehof⁹.

Det blev endvidere forbudt kongens embedsmænd at foretage sig noget i strid med forordningens bestemmelser¹⁰. Skulle det alligevel ske, måtte de selv stå til ansvar for deres gerninger, som ikke kunne tilregnes kongen. Denne sanctio-formel er i sig selv ikke påfaldende, og på baggrund af de forhold, der herskede i landet, var den vel også nødvendig, men at kongen på forhånd fralagde sig ansvaret, forekommer overflødig, da han dels alligevel ville få skylden for sine embedsmænds gerninger og dels i de enkelte tilfælde ville kunne fralægge sig ansvaret. Motivet kan have været et ønske om ikke at få kongens person sat i forbindelse med de ubehageligheder, der påførtes befolkningen af de kongelige embedsmænd under udøvelsen af deres hverv. Bestemmelsen tjente også til at gøre embedsmændene mere afhængige af kongen.

Blandt de øvrige bestemmelser ses to umiddelbart at bunde i den aktuelle situation. På grund af pestens hærgen blev dødsstraffen eftergivet, idet lovovertræderne kun skulle gøre bod over for de forurettede. Desuden blev forbudet mod, at andre end de retmæssige arvinger satte sig i besiddelse af afdøde gejstliges gods, gentaget¹¹.

Fire artikler har særlig interesse, idet de belyser kongemagtens stilling i retsvæsenet i 1350-erne¹². Det blev påbudt, at hvem der havde mistet sine heste, kvæg og andre ejendele, skulle forfølge sagen lovligt for kongen, drosten, justitiaren eller den tilstedeværende kongelige foged. Var derimod en mands hus blevet fjernet og opstillet et andet sted, skulle sagen

7. AD s. 186 f.: »quod Jutti libertatibus paternis sibi per regem modernum in Dannehof nuper permissis cupientes uti ac (frui) . . .«

8. Sjæll. Kr. 1357, AD s. 182.

9. DD 3, IV, 131 art. 10, jfr. dog udgiverens kommentar. Der er i en af teksterne 10 i stedet for 6 uger.

10. *ibid.* art. 11.

11. *ibid.* art. 3 og 7. Det nævnte forbud kendes dog fra valghåndfæstningen 1326 og de kirkelige forordninger fra 1340-erne.

12. *ibid.* art. 4, 5, 6 og 7.

forfølges efter landets love, og blev der ikke gjort bod, skulle både den forurettede og kongen fyldestgøres, stadig efter landets love. Sager om gods og jord skulle forfølges ved tilbørlig rettergang, d. v. s. gennem herreds- og sysselting, landsting, kongens retterting og danehoffet. Endelig bestemtes, at det var forbudt at gæste nogen, gejstlig eller verdslig, mod vedkommendes vilje, og skete det alligevel, havde husherrren lov til med hjælp fra naboerne og kongens foged at jage vedkommende lovovertræder som røver og stimand.

Det kongelige rettertings stilling som tredje instans blev altså fastslået, hvad der kun havde reel betydning, når der blev indkaldt danehof, og det fremgår af forordningen, at det kunne fungere under forsæde både af kongen, drosten og justitiaren. Endvidere omtaler to bestemmelser de kongelige fogeder med henholdsvis dømmende og udøvende myndighed¹³.

Danehof-forordningen og andre kilder fra Valdemar Atterdags tid viser, at det ikke kun var i rettertingsseglet, at kongemagten knyttede sig nær til landets love; det skete også i selve anvendelsen af disse love. Det er et spørgsmål, om ikke stadfæstelsen af denne tilstand, hvilket faktisk skete med de ovennævnte bestemmelser, havde langt større betydning end de vagt udformede løfter, som blev givet af kongemagten. I stormændenes øjne overskyggedes de dog af disse løfter om overholdelse af gamle love og sædvaner og danehof een gang om året.

I 1350-ernes indenrigspolitik er danehofforordningen 1354 at opfatte som et kompromis mellem oppositionens krav om en nedfældelse af den gældende retsordning og kongemagtens ønske om at stå så ubundet som muligt. Det faktum, at der overhovedet blev nedfældet et retsgrundlag, kan udlægges som et nederlag til kongemagten, men i sin udformning fik forordningen kongemagtens stempel, og Valdemar Atterdags fremtrædende rolle understreges af, at en person blandt de tilstedeværende ved udstedelsen bemærkede, at kongen ville være mere sen til at holde, end han havde været til at love¹⁴.

13. Hhv. art. 4 og 7. Et indblik i fogedernes virksomhed giver et kongeligt tingsvidne fra 1353 (DD 3, IV, 39, udstedt 4/7 1353); i en retstrætte om noget jord blev den kongelige foged i Helsingør sendt til herredstinget (i Lyngø), hvor han ledede proceduren ved bevisførelsen. De kongelige fogeder spillede altså en vigtig rolle i hele justitsvæsenet, ikke bare som dommere eller politimyndighed, men også ved selve ledelse af tingene, et hverv, som efter loven skulle ligge hos tingene selv.

14. Sjæll. Kr. 1354, AD s. 178.

II.

De mænd, som sammen med Valdemar Atterdag skulle føre danehofforordningen ud i livet kom fra begge lejre i konflikten 1351–53. Med små forandringer var det rådgiverne fra rigssamlingsperioden i 1340-erne. Klaus Limbæk var drost og Palle Jonsen marsk, og herudover er hertugen af Sønderjylland og de danske biskoper de kendteste personer fra kongens omgangskreds. I forbindelse med forhandlingerne med Sverige sommeren 1355 finder man også Benedikt Ahlefeldt og Stig Andersen i kongens nærhed, og Niels Bugge sad i det kongelige retterting, da kongen rejste med dette i Jylland i forsommeren 1355¹.

Udenrigspolitisk var de første år efter 1354 rolige, men der herskede dog en form for kold krig mellem Valdemar Atterdag og nabofyrsterne.

Forholdet til Sverige er mest fremtrædende i kilderne. Der var møder både 1354 og 1355, og i 1356 gav Erik Magnussens oprør anledning til yderligere aktivitet. Kilderne giver ingen oplysninger om, hvad disse møder havde på dagsordenen, men det må formodes, at Skåne og de øvrige områder øst for Øresund stod øverst på denne.

Relationerne til Mecklenburg forværredes. I 1354 blev Valdemar Atterdags datter hentet hjem fra Wismar, hvor hun havde opholdt sig som et led i opfyldelsen af Tårnborghaftalen og de øvrige dansk-mecklenburgske aftaler, og det fremgår af en hanseatisk indberetning fra 1356, at der herskede et spændt forhold mellem kongen og Albrecht 2., da de mødtes i Kiel 1356. På dette møde var også de rendsborgske grever til stede, og kongen førte på denne tid forhandlinger både med disse og de jyske stormænd².

I øvrigt havde Valdemar Atterdag i denne periode forbindelse med pavehoffet i Avignon, og man førte med regeringen i Frankrig forhandlinger om dansk deltagelse i hundredeårskrigen³.

Medens der i perioden 1354–57 var fred med udlandet, forekom episoder i selve Danmark.

Således sendte kongen, da han i foråret 1355 var i Jylland, nogle mænd ud for at arrestere ridderen Niels Eriksen Rød af Jerstrup, om hvem det hed, at han havde talt nedsættende om kongen⁴. Da han gjorde modstand mod arrestationen, blev han dræbt. Sandsynligvis lå der mere end nogle nedsættende bemærkninger om kongen bag episoden; fra at være med

1. DD 3, IV, 224, 235, 240 og 271.

2. Sjøll. Kr. 1354, AD s. 178, DD 3, IV, 445.

3. Sjøll. Kr. 1355, AD s. 179, DD 290–342.

4. Sjøll. Kr. 1355, AD s. 179.

blandt kongens rådgivere i begyndelsen af 1340-erne svingede Niels Eriksen over og befandt sig i 1353 blandt kongens modstandere ⁵. Selv om der havde foreligget et tilfælde af majestætsforbrydelse, kunne kongen ikke lade sine folk foretage en arrestation uden rettergang efter det gældende retsgrundlag i Danmark. Valdemar Atterdag må også have erkendt, at han befandt sig på gyngende grund, idet konflikten blev ordnet ad rettens vej. Der er bevaret en afskrift af et orfejdebrev, udstedt i Næstved den 2. juli 1355 af Niels Eriksens arvinger og disses frænder, ifølge hvilket kongen, hans søn Kristoffer og deres frænder modtog en fuld sone og løfte om, at sagen aldrig i fremtiden skulle blive berørt ⁶.

Den anden episode var mere alvorlig. Kongens medarbejder Benedikt Ahlefeldt foretog sommeren 1355 et togt med kongens støtte mod Langeland; foretagendet var mislykkedes, hvis ikke kongen var trådt hjælpende til med flere styrker, hvorefter man erobrede hertugdømmet. Efter fredsslutningen fik hertugen dog dette tilbage. I Sjællandske Krønikes skildring antydes, at der var tale om en privat konflikt ⁷, men den havde politiske overtoner. Disse træder frem derved, at kongen fra begyndelsen var indblandet i konflikten og ikke veg tilbage fra at eskalere denne til en regulær krig. Der er i øvrigt indicier for en konflikt mellem kongen og hertugen, idet kongen både nytår 1354–55 og 1355–56 indkaldte den sjællandske leding til Ribe ⁸.

Konflikten afsluttedes i høsten, men nogen nærmere dato kan ikke angives, og indholdet af de aftaler, som afsluttede konflikten heller ikke, ligesom senere aftaler ikke refererer til den ⁹.

Episoderne fremtræder isolerede, men der var optræk til større ting i

5. DD 3, IV, 44, art. 6.

6. DD 3, IV, 259. Der findes fra den samme dato en rettertingsafgørelse angående noget gods i Jylland, ifølge hvilken kongen skulle have været til stede på et retterting i Morup, Thisted amt, DD 3, IV, 258: »... coram nobis placito nostro iusticiario«. Det kan heroverfor anføres, at kongens nærværelse i Næstved er den eneste rimelige forklaring på, at orfejdebrevet er udstedt på dette sted, idet de implicerede parter for størstedelen havde hjemme på Fyn og i Jylland, og endvidere støttes kongens tilstedeværelse i Næstved på, at de hanseatiske ud-sendinge, som ankom til København omkring den 1. juli 1355, vidste, at kongen befandt sig i Næstved og korresponderede med ham i denne by, jfr. DD 3, IV, 271.

7. Sjæll. Kr. 1355, AD s. 179. Jfr. også Ellen Jørgensens oversættelse i »Valdemar Atterdag« s. 37.

8. Ibid.

9. Kongen holdt retterting i Tranekær den 24. august, medens hertugen holdt i Tønder den 16. september, på hvilket tidspunkt han må have fået sit hertugdømme tilbage, hvis denne del overhovedet havde været erobret af kongen, jfr. DD 3, IV, 287 og 323 samt Sjæll. Kr. 1355, AD s. 179: »... facta est pax falsa et fedus fictum.«

1356. Dette fremgår af den allerede nævnte hanseindberetning til Stralsund, ifølge hvilken ikke blot hertugen af Mecklenburg, men også de rendsborgske grever var i diskussion med kongen under mødet i Kiel¹⁰. Den samme beretning nævner, at kongen skulle mødes med holstenerne og de jyske stormænd på een gang i Kolding, og alt tyder på, at den tidligere koalition mod Valdemar Atterdag, som vi kender den fra årene 1351–53, var ved at gendannes.

At der i 1356 blev basis for en forbindelse mellem den jyske opposition og de udenlandske fyrster har rødder i Valdemar Atterdags indenrigspolitiske virksomhed 1354–56, vel nok den mest udprægede reformperiode af hans regeringstid. Danehof-forordningen fra 1354 var ikke det eneste lovgivningsarbejde, som skete i disse år, tværtimod, men den er den eneste forordning, til hvilken vi har bevaret teksten, hvilket bl. a. skyldes, at den tillagdes særlig betydning som en art håndfæstning; det er formentlig en konsekvens af denne betydning, at forfatteren til Sjællandske Krønike har brugt tid og plads til en ordret afskrift.

Det første mere aktive skridt fra Valdemar Atterdags side, som kilderne giver os underretning om, er hans rejse til Jylland i november 1354. Han havde i den anledning en sammenkomst med de kongelige fogeder i Slagelse, hvor der blev givet mundtlig og skriftlig besked om, hvad der skulle foretages på Sjælland i kongens fravær. Indholdet af denne instruktion kendes ikke¹¹.

Derimod kan det mere detaljeret rekonstrueres, hvad der i 1355 skete på mødet i Vrangstrup nær Ringsted¹². Sjællandske Krønike angiver datoen til den 29. juli; i den såkaldte rostockske sendebudsberetning fra 1355 nævnes det i slutningen, at de hanseatiske privilegiebreve skulle behandles på et møde mellem kongen og hans råd, og dette møde skulle finde sted den 29. juli¹³. Der er altså blevet afholdt et møde i Vrangstrup, hvori deltog kongen, hans råd og de hanseatiske udsendinge. På mødet fandt ifølge Sjællandske Krønike en ændring sted af de gældende bødesatser, således at både selve boden og det beløb, som skulle betales kongen, fordobledes, og det må derfor antages, at kongens rådgivere ved denne lejlighed omfattede en række personer, som også var med i Nyborg ved danehof-forordningens tilblivelse, samt de folk, som i forvejen var impli-

10. DD 3, IV, 445. Der anvendes om hertugens samtale med kongen ordene: »et ipsum monuit pro aliquibus . . .« hvor »monuit« enten kan betyde »påmindede« (om tidligere aftaler) eller »skældte ud«, og de holstenske grever gjorde det samme.

11. Sjæll. Kr. 1354, AD s. 178.

12. Id. 1355, AD s. 179.

13. DD 3, IV, 271.

ceret i forhandlingerne med hansestæderne¹⁴. At der på denne tid fandt dansk-hanseatiske forhandlinger sted fremgår også af en kvittering, som Lübeck den 29. juli 1355 modtog af kongen på 900 mark lybsk¹⁵.

Senere samme år fandt et nyt møde sted i Vrangstrup¹⁶, hvor man forhandlede om mønten, hvilket muligvis skal sættes i forbindelse med de dansk-hanseatiske forhandlinger 3 måneder tidligere, hvor den danske møntfod havde været på tale¹⁷. I Sjællandske Krønikes beretning om året 1356 omtales en møntforringelse, idet der fandt en overgang sted fra sølv- til kobbermønter¹⁸. Notitsen tyder på, at der fandt en møntudstedelse sted i Danmark, muligvis som et resultat af forhandlingerne i året 1355, men den har ikke antaget noget større omfang, og det er ikke engang sikkert, at kongen var impliceret i denne møntudstedelse¹⁹. Der skete dog faktisk i perioden en møntforringelse, idet de nordeuropæiske mønters sølvværdi forringedes, men nogen overgang fra sølv til kobber lader sig ikke konstatere.

I fortsættelse af omtalen af møntforhandlingerne 1355 beretter Sjællandske Krønike, at kongen pålagde en skat på kvæget, som skulle betales 2 gange om året, i december og februar, og der blev foretaget undersøgelse af, at alle angav deres kvægbestand korrekt; værre end skatten var, at alle fæstere uanset tilhørsforhold skulle yde 14 dages hoveri for kongen både sommer og vinter på egen bekostning. Skildringen i Sjællandske Krønike er ikke helt klar; på den ene side indikerer den, at skattepå-

14. Biskop Bertram af Lübeck, Eggert Krummesse og muligvis Børglumbispen, hertug Erik af Sachsen, Bo Falk og Stig Andersen, som var til stede under disse forhandlinger og under forhandlingerne med den svenske konge, jfr. DD 3, IV, 271.
15. Kvitteringen er udstedt af kongen i Holbæk, DD 3, IV, 277, og beseglet med DKS 37, formentlig kongens personlige segl (om denne kvittering se: Sjøstedt: Krisen inom det Svensk-Skånska Väldet 1356–1359, s. 131). Det forekommer ikke sandsynligt, at kongen den samme dag var både i Vrangstrup og Holbæk. Eftersom det på forhånd var bestemt, at der skulle finde et møde sted i Vrangstrup den 29. juli, og hanseaternes forhold skulle behandles på dette møde, må det antages, at kongen var i Vrangstrup den 29. juli. Kvitteringen er enten udstedt på et andet tidspunkt end den 29. juli eller et andet sted.
16. Sjæll. Kr. 1355, AD s. 180, den 29. oktober.
17. DD 3, IV, 271.
18. Sjæll. Kr. 1356, AD s. 180: »Item noua moneta, scilicet cuprea, succedit argentea, peior meliori«.
19. Jfr. Kirsten Bendixen: Danmarks mønt s. 43. De fra Valdemar Atterdags tid bevarede mønter stammer fra mønten i Lund, jfr. DD 3, III, 81, og Roskilde. Dette tyder på, at det kirkelige møntregale blev udnyttet, omend der først efter 1360 sloges danske penge i Lund. Muligvis er også Roskilde-mønten fra de senere år af Valdemar Atterdags regeringstid. Man fandt i det righoldige Kiri-fund fra Djursland ingen danske mønter fra Valdemar Atterdags tid, skønt fundet er dateret til begyndelsen af 1360-erne, jfr. Jørgen Steen Jensen i Årbog for Randers Amt 1968, s. 15.

lægget fandt sted på samme møde i Vrangstrup²⁰, hvor man havde forhandlet om mønten, og på den anden side gør den udtrykkelig klart, at skatte- og hoveripålægget kom fra kongen. Sandsynligvis har man forhandlet om begge dele, og kongen satte sin vilje igennem. Denne skat og hoveriet gav formentlig anledning til den utilfredshed, som kan spores hos jyderne i den ovenfor nævnte hanseindberetning maj 1356. Kronens egne fæstere måtte arbejde uden begrænsninger, og det samme var tilfældet med kirkens. I forbindelse med hoveripålægget møder vi krønikens lidt kritiske tone over for kongens fremfaren, som er gennemgående i resten af skildringen frem til 1363.

Kritikken går 1356 næsten over i underfundighed med skildringen af vandmøllerne. Ved en sammenkomst med Roskildebispens og 12 andre abbeder og herremænd bestemte kongen, at der skulle bygges møller, og krøniken skildrer besværlighederne og udgifterne i den anledning, hvorefter det tilføjes: Men dog brød vandet igennem på visse steder. Det var for krønikerforfatteren en nydelse at berette om vandet, der ikke ville rette sig efter kongens vilje²¹.

I teksten til de forordninger, som udstedtes i disse år, må vi regne med, at kongen henviste til sine råder og rigets bedste mænd, således som det skete i teksten til danehof-forordningen 1354. Han har nok forsøgt at undgå, at denne eller hin foranstaltning kom til at fremtræde som et kongeligt diktat. Spørgsmålet er så, i hvor høj grad lod samtiden sig narre? Sjællandske Krønike beretter, at det i 1352 var den af kongen indsatte regering, der udskrev landeskatten, men i 1355 berettes det, at til trods for at der holdtes en sammenkomst mellem kongen og hans rådgivere, ved hvilken man efter al sandsynlighed har forhandlet om skat og hoveri, så var det kongen alene, der pålagde skat og hoveri.

Det er i analysen af danehof-forordningen påpeget, at de kongelige fogeder spillede en vigtig rolle på de lokale ting, idet de medvirkede både i tingenes rettergang og havde den udøvende myndighed. At kongen stræbte efter at udvide sin indflydelse i retsvæsenet kan sluttes ud fra den kendsgerning, at det i 1355 ikke var det sjællandske landsting selv, som traditionen bød, men kongen, der udnævnte Jens Madsen til landsdommer²².

20. Sjæll. Kr. 1355, AD s. 180: »Imposuit eciam tunc tributum, ut post decimas de pecoribus de singulis capitibus utilibus 6 grossis soluerentur duobus terminis Nicolai et purificationis . . .«.

21. Sjæll. Kr. 1356, AD s. 180: »Preualuit tamen uiolencia aque in quibusdam locis«, citatet er fra Ellen Jørgensens Oversættelse.

22. Sjæll. Kr. 1355, AD s. 180: »Tunc rex Johannem Macher, aduocatum in Kalindburg, constituit rectorem placiti generalis;« Det er formodentlig den samme person, vi møder ved en skødning 21/3 1360, DD 3, V, 296.

Samtidig fandt der en ændring sted af det kongelige retteringssegl, og udseendet af det nye retteringssegl tyder på, at ændringen skete som et led i en bevidst politik fra kongens side.

Til og med 1355 havde man anvendt et segl, som kun i en enkelt ting adskilte sig fra Valdemar Atterdags første segl, det såkaldte »junkersekret«, nemlig ved påskriften »Ad leges terre«, og fremtrådte som et almindeligt kongese gl bortset fra denne ²³. Det nye retteringssegl, DKS 41 a–b, blev helt anderledes; i stedet for at være rundt blev det skjoldformet og var på den ene side af et kors delt op i 4 felter med hver sin stavelse af kongens navn »Wal-de-ma-rus«, på den anden i 2 felter af en skrå bjælke, i hvilken stod ordene »TYL DANA'LOUGH«. Der fandt altså en heraldisk forenkling sted af retteringsseglet, kongens navn og titel blev skåret ned til navnet alene, og endelig blev påskriften »Ad leges terre« ændret til folkesproget, altsammen ting, som skulle gøre det lettere for menigmand, når han stiftede bekendtskab med det kongelige retterting, at forstå seglet og dets indhold. Og hvad var så dette indhold? »Leges terre«, landets love, altså i streng forstand de enkelte landsdeles love, som var lig med de fra forfædrene overleverede love, erstattedes af det hidtil ukendte begreb »Danelov«, efter hvilket lovene skulle opfattes som en helhed knyttet til Danmark og ikke til de enkelte landsdele, og samtidig hermed anførtes kongens navn i store, letlæselige bogstaver på seglets anden side; der skulle ikke være nogen tvivl om, at Valdemar Atterdag stod som garant for loven, men vel at mærke ikke nogen bestemt overleveret lov. At man gik bort fra ordene »Ad leges terre«, kan skyldes et ønske om at undertrykke den partikularisme, som kom til udtryk hos de jyske stormænd i deres stadige hængen ved de gamle begreber, som disse ord netop udgjorde en fast bestanddel af, ligesom det også fra kongemagtens side måtte være en fordel at få de gamle, fast indarbejdede begreber erstattet af nye, ikke så klart definerede. Ideen til begrebet »Danelov« stammer formentlig fra benævnelsen på de årlige rigsmøder, »Danehof«; ligesom der var fælles møder for hele riget, skulle der også være en fælles lov ²⁴. Før Valdemar Atterdags tid anvendte man om danehof benævnelsen »parlamentum« eller »hoff«. At det ikke var tilfældigt, at det nye retteringssegl fik et ændret udseende, fremgår af, at der i 1360-erne fremstilledes et nyt retteringssegl med næsten det samme udseende ²⁵. Senere gik korsformen over i rigsseglet. Det er ikke

23. Hhv. DKS 36 og DKS 40.

24. Ordet »Danehof«, se bl. a. DD 3, I, 391, IV, 129 og 131. At ordet ved denne tid var anerkendt som benævnelse for rigsmøderne fremgår af, at det anvendtes i Sjællandske Krønike 1359, AD s. 187.

25. DKS 42 a–b.

utænkeligt, at Dannebrog både i udformning og benævnelse stammer fra denne tid ²⁶, men i øvrigt spillede korset ikke nogen fremtrædende rolle i Valdemar Atterdags segl, idet motivet kun blev anvendt på bagsiden af de 2 retteringssegel fra 1360-erne; der blev ikke forfærdiget særlige kongesegle med korset som motiv, således som det skete under Erik af Pommern.

Skal man på basis af kilderne fra årene 1354–56 foretage en opsummering af kongens forhold til det danske retsvæsen, må den gå ud på, at kongen dels stræbte efter at få etableret det kongelige retterting som en fast institution i befolkningens bevidsthed, og dernæst, at kongemagten mere udpræget end tidligere knyttede sig til lovene som garant for deres overholdelse, samtidig med at de udøvende funktioner både i retsplejen og i eksekutionen af lovene gled over til de kongelige embedsmænd. Denne udvikling fandt sted, medens Valdemar Atterdag højlydt bekendte sig først til »Leges terre«, senere til »Danelov«, og det er tvivlsomt, om man i samtiden havde øjnene åbne for den i modsætning til de traditionelle stridsemner, skatter og leding.

Den livlige indenrigspolitiske virksomhed satte sig også spor i tilvæksten af krongods; i ingen anden periode af Valdemar Atterdags regeringstid er så meget gods gået over i kongens hænder.

Hensigten var at styrke kronens økonomi, og godspolitikken blev fra kongens side ført på to måder, dels gennem opkøb af gods og dels gennem inddragelse af gods, som uretmæssigt var kommet bort fra kronen. Mere tilfældige var tilvæksterne til krongodset gennem fredkøb og mageskifter ligesom de transaktioner, der fandt sted i forbindelse med panteindløsningen af forskelligt gods.

En stor del af de godsoverdragelser til Valdemar Atterdag, som fandt sted, lader sig ikke bestemme med sikkerhed, da der i arkivregistraturer kun berettes om selve overdragelsen, og kun undtagelsesvis om anledningen til denne. Det må dog antages på basis af det foreliggende materiale, at kongen ret tidligt i 1340-erne bevidst stræbte efter en udvidelse af krongodset. Således i 1342, da han fik pant i borgen Vilsted ²⁷, og i 1344, da han erhvervede gods i Rynebæk ²⁸; indtil 1350 er der dog sjældent tale om mere end 1–2 belæg pr. år for, at gods er gået over i kongens eje, men herefter stiger antallet af godsoverdragelser til kongen for at kulminere i 1355 og 1356 med henholdsvis 29 og 33 godsoverdragelser.

26. Jfr. Armoire Gelre fra midten af det 14. århundrede.

27. DD 3, I, 209.

28. DD 3, II, 106.

Så går antallet brat ned på 1–2 overdragelser pr. år for atter at stige i 1360-erne.

Det gods, hvis erhvervelse vi har kendskab til, arronderedes omkring hovedslottene; således lå det gods, som kan spores gennem Vordingborgske registratur, hovedsagelig i Bårse og Hammer herreder, tættest omkring Næstved, men en del lå også på Stevns. Der fandt også koncentration sted omkring Kalundborg og København, medens der i perioden 1340–60 ikke er spor af kongelige godstilvækster omkring Korsør og Søborg. Hertil kommer spredte tilvækster på Lolland, Falster, Møn, Fyn og i Jylland.

En anden vej end køb var reduktion af krongods²⁹. Dette fandt sted i Jylland 1355³⁰, da der blev nedsat en særlig undersøgelseskommission, hvis medlemmer var drosten Klaus Limbæk, marsken Palle Jonsen, Niels Bugge, Peder Larsen og den faste justitiar, Niels Jensen af Keldebæk³¹, til undersøgelse af spørgsmålet. Herefter måtte den tidligere marsk Erik Nielsen til kongen aflevere gods, som oprindeligt var overdraget af Niels Olufsen til Erik Menved; endvidere overdrog han til kongen en gård, som han havde i pant for 8 mark, og endelig tilskødede han kongen bøndergods, som han havde købt af bønderne i Han herred og Næsbo fjerding, medens han af kongen var betroet myndigheden over disse områder. I samme område var der gårde, som Erik Nielsen ikke havde givet fuld pris for, og som han måtte tilbageskøde de oprindelige ejere og i øvrigt tilskøde kongen de rettigheder, han havde i området; muligvis har man gjort gældende, at der havde været tale om embedsmisbrug. Efter at det var sket, fik han af kongen et brev på, at denne ikke ville gøre flere krav gældende for de nævnte områder³². Erik Nielsen var dog ikke den eneste, som måtte holde for; kongen rejste sag mod sin mangeårige medarbejder Stig Andersen samt væbnerne Jens Ever og Svend Bonde angående en række sogne beliggende i Galten og Houbjerg herreder, som de uretmæssigt havde tilvundet sig. Stig Andersen erkendte, at han med liden ret havde siddet inde med 5 sogne i 20 år, og noget lignende gjaldt

29. Reduktion betyder, at krongodset førtes tilbage til kronen efter uretmæssig at være kommet bort fra denne. En del oplysninger vedrørende Valdemar Atterdags godsreduktioner stammer fra en afløsningsopgave til magisterkonferens, udarbejdet af stud. mag. Michael Sterll: *Den danske kronens reduktionspolitik 1340–1375*. Et forsøg på en kritisk revision.

30. Det nævnes hos ældre danske historikere, at Peder Vendelbo allerede i begyndelsen af 1340-erne måtte aflevere gods til kongen, som uretmæssigt var i hans besiddelse, Arup II s. 108 m. fl., men der er ikke overleveret nogen samtidig meddelelse om dette.

31. Peder Larsen afløstes senere af bisp Poul af Århus.

32. DD 3, IV, 235, 241–43.

for hans medsagsøgte; tilegnelsen var altså sket i den kongeløse tid. Sog-
nenes oprindelige tilhørsforhold fremgår ikke af dommen, men kommis-
sionen tildømte efter moden overvejelse kongen alt godset ³³.

Sagerne mellem kongen og Erik Nielsen tyder på, at der på denne rejse
fandt en almindelig gennemgang sted af hele den kongelige embeds-
førelse og af landets forhold i det hele taget.

Sagerne omkring de selvejende bøndergårde, som var blevet lagt ind
under Erik Nielsen, var også led i en anden sammenhæng. Der havde li-
ge siden slutningen af det 13. århundrede været en udvikling i gang, hvor-
ved antallet af selvejere og dermed af skatteydere blev stadig mindre,
idet de gav sig ind under de privilegerede godsejere, herremændene og
kirken; allerede Erik Menved havde forsøgt at bremse denne udvikling
³⁴, som dog i tiden indtil Valdemar Atterdag blot tog yderligere fart; sa-
gerne i 1355 er delvis et forsøg på at modvirke konsekvenserne af denne
udvikling. Som helhed fulgte Valdemar Atterdag og Margrethe dog den
kurs at gøre krongodset så stort som muligt, medens selvejerne måtte kla-
re sig, så godt de kunne. Det var karakteristisk for situationen, at forfat-
teren til Sjællandske Krønike end ikke omtaler selvejerbønderne, da han
i sin beskrivelse af året 1355 opregner de byrder, der af kongen blev på-
lagt befolkningen; han omtaler fæstere i almindelighed, kongens og kir-
kens i særdeleshed, men ikke selvejerbønderne.

Ved en samlet analyse af kongens virksomhed i perioden 1354–56 er
den mest betydningsfulde faktor stormændenes opfattelse af denne virk-
somhed og dens overensstemmelse med det gældende retsgrundlag, hvil-
ket i den omhandlede periode først og fremmest var danehof-forordnin-
gen fra 1354.

Set fra et stormandssynspunkt var det vel endda kun de forfatnings-
mæssige bestemmelser, der havde interesse, d. v. s. bestemmelserne ved-
rørende de gamle love og forordninger og afholdelsen af danehof hvert
år ved St. Hans. Danehof-bestemmelsens reelle betydning må have væ-
ret beskeden; kongens kontakt med stormændene var så alsidig, i hvert
fald når han rejste i Jylland, at der næppe har kunnet rejses nogen væg-
tig opinion til fordel for afholdelse af danehof endsige anvendelse af be-
stemmelsen i et principielt opgør med kongen. Først da uoverensstemmel-
serne var åbenbare, begyndte man at tale om møder i stil med danehof-
fer.

Vurderingen går herefter alene ud på at bedømme, hvorvidt stormæn-

33. DD 3, IV, 240.

34. Rigsloven 1304 art. 5, DD 2, V, 310.

dene mente, at Valdemar Atterdags politik var i overensstemmelse med den gamle retsordning, som der henvises til i danehof-forordningen fra 1354, og hvorvidt der i denne politik var muligheder for gnidninger.

Ser vi på den virksomhed, kilderne beretter om, er der nuancer i den betydning, kongens reformarbejde i perioden 1354–56 havde for stormændene. I en møntreform var der således næppe og i vandmølleforordningen kun ringe mulighed for interessemodsætning, og medens det er svært at vurdere betydningen af bødesatsernes fordobling, så er der ingen positive indicier for, at man opfattede retsvæsenets integrering i kongemagten som noget skadeligt. Det kan tænkes, at der i den kongelige godspolitik var mulighed for opståen af modsætningsforhold mellem enkeltpersoner og kongen, men stormænd som Stig Andersen og Niels Bugge m. fl. tog ikke standpunkt i oprøret 1357–60 ud fra godspolitikken. Derimod er det helt oplagt, at kravene om ekstraskatter og arbejdspræstationer kunne vække modstand, så meget mere som de gik ud over både privilegerede og upriviligerede jordejere. De ytringer, som senere faldt, og som refereres af Sjællandske Krønike, tyder da også på, at disse krav havde stor betydning for forholdet mellem kongen og stormændene i årene 1356–57.

Til denne rent konkrete strid om skatter og arbejdspræstationer kommer imidlertid et forhold af mere u håndgribelig natur, Valdemar Atterdags kraftige udøvelse af sin kongemagt. Symptomer på denne kraftige udøvelse er episoderne med Niels Eriksen Rød af Jerstrup og Hertug Valdemar i 1355 samt omtalen af, at der blev udbudt leding to gange i perioden 1354–56; endvidere beretter Sjællandske Krønike i skildringen af kongens rejse i Jylland 1355, at kongen »tugtede manges have-syge og sørgede for, at umyndiges arv, der ved vold eller uret var bleven dem berøvet og kommen myndige mænd i hænde, vendte tilbage til de rette ejere«³⁵.

Selv om nogle af disse episoder kan skyldes et ønske hos Valdemar Atterdag om »at beskikke sit hus« efter oprøret 1351–53, så var den væsentligste faktor ønsket hos kongen om at vinde og beholde det politiske initiativ over for en eventuel indenlandsk opposition. Der kan nok have været grund til eftertanke og uro hos tilhængerne af regimen politicum.

35. Ellen Jørgensens oversættelse af Sjæll. Kr. 1355, AD s. 179. Jfr. DD 3, IV, 224, 227, 233 og 345.

III.

I begyndelsen af 1357 gik der rygter om utilfredshed i Jylland, og kongen reagerede med at gøre forberedelser til at forsvare de kongelige borge; der bragtes mandskab og forsyninger inden for murene, og alt, hvad der befandt sig i de kongelige ladegårde, blev også bragt ind på selve borgene¹. Foreløbig skete der dog ikke mere, og i begyndelsen af februar 1357 holdtes der mellem kongen og lederne af de jyske stormænd forhandlinger, hvor man aftalte et rigsmøde i Kalundborg ved midfaste. Herefter gik enhver til sit, idet kongen dog fortsatte forberedelserne til den storm, der var under opsejling.

Kilderne omtaler herefter ikke mere det aftalte rigsmøde; derimod fandt der et møde sted mellem kongen og 6 bisper i Kalundborg den 25. marts; dette var ikke noget rigsmøde, men der var alligevel en vis mening i, at kongen forhandlede med bisperne, idet disse havde spillet en fremtrædende rolle ved danehof-forordningens udformning i 1354 og hørte med til kongens rådgivere, ligesom alle politiske synspunkter var repræsenteret blandt biskopperne.

Det siges direkte i Sjællandske Krønike, at det var danehof-forordningen, man forhandlede om, idet kongen og bisperne skulle undersøge, hvad der kunne gøres for at skaffe forordningens bestemmelser bedre overholdt; krøniken meddeler dog intet om, hvilke bestemmelser der ikke var blevet overholdt, eller hvem, der ikke havde overholdt dem. Selv om kun bisperne var til stede, er der ingen grund til at antage, at det var de kirkelige bestemmelser, der stod i centrum; tværtimod tyder handlingsforløbet indtil dette tidspunkt på, at det var forordningens grundlæggende principper og deres fortolkning², der gav anledning til de gnidninger mellem kongen og de jyske stormænd, som førte frem til Kalundborg-mødet med bisperne; dette bekræftes, hvis man tager oppositionens synspunkter, således som de kommer til udtryk i Sjællandske Krønikes beretning for 1359, med i bedømmelsen, idet det her direkte siges, at årsagen til den oprørske holdning hos stormændene lå i, at man opfattede kongen som en tyrann³, og man byggede bl. a. denne opfattelse på, at han overtrådte danehof-forordningens bestemmelser om de gamle sædvaner. Der pukkedes på fædrenes friheder, som man nyligt havde fået med danehof-forordningen 1354⁴.

1. Sjæll. Kr. 1357, AD s. 181.

2. Art. 1–2: De gamle love og sædvaner skulle overholdes.

3. Man skal dog være opmærksom på, at ordvalget i denne beretning snarere stammer fra forfatteren til Sjællandske Krønike end fra de jyske stormænd.

4. Sjæll. Kr. 1359, AD s. 186 f., »libertatibus paternis«.

Hvad der gemte sig under ordene »libertatibus paternis« må bl. a. have været indholdet af håndfæstningerne fra 1320 og 1326 for ikke at nævne Erik Glippings håndfæstning. Adskillige enkeltbestemmelser fra de ældre håndfæstninger var fremme under Valdemar Atterdag, navnlig dem, der angik kirken, men ellers havde kongen kun givet forholdsvis vagt afgrænsede løfter, og der var overhovedet ikke tale om de indskrænkninger for kongemagten, som fandtes i håndfæstningerne. At man fra oppositionens side havde en opfattelse svarende til disse håndfæstninger, fremgår af, at man i 1376 udformede Olufs håndfæstning med forbillende i de ældre.

Der er imidlertid på grundlag af det foreliggende kildemateriale ingen tvivl om, at denne overbevisning i perioden 1354–56 var i strid med de reelle politiske forhold, og når den politiske opposition alligevel opretholdt sin opfattelse af danehof-forordningens bestemmelse om de gamle love og friheder, nemlig at de skulle lovfæste tilstanden fra 1320-erne, så blev situationen skærpet af, at kongen udnyttede de politiske konjunkturer til en ekspansion af kongemagten, og han måtte nødvendigvis have en opfattelse af danehof-forordningen og dens ånd, der satte helt andre grænser for magtforholdet mellem kongen og aristokratiet.

Der må have været afstand mellem oppositionens og kongens synspunkter i Kalundborg marts 1357; bisperne kan dog have indtaget en nuanceret holdning, idet Roskilde- og Børglumbispen stod kongen nær ⁵, medens bisp Peder af Ribe befandt sig nær oppositionen ⁶; Niels af Odense indtog en neutral stilling ⁷, og han og Peder af Ribe var i slutningen af 1358 med til forhandlingerne mellem Niels Bugge m. fl. på den ene side og kongen og hans rådgivere på den anden, muligvis som mæglere; der er ingen holdepunkter for at antage, at de åbenlyst var kongens modstandere 1357–60 ⁸. Der eksisterer ingen indicier til den politiske holdning hos de to sidste biskopper.

Noget positivt kom der ikke ud af dette møde ifølge Sjællandske Krønike, som nærmest mener, at danehof-forordningen efter forhandlings-

5. At Roskildebispen Henrik Gertsøn havde et godt forhold til kongen fremgår bl. a. af, at han udførte tillidshverv for denne i Nordtyskland sommeren 1359, jfr. DD 3, V 221–22. Børglumbispen var blevet valgt gennem kongens indflydelse, jfr. Sjæll. Kr. 1354, AD s. 178, og det nævnes udtrykkeligt, at kongen og han havde et godt forhold til hinanden.
6. Et indicium for dette er, at han trods sin tilstedeværelse ikke nævnes blandt kongens medlovere i Ribe-aftalerne fra januar 1360, DD 3, V, 289–90.
7. Han havde kontakt med kongen og hertug Kristoffer angående privilegier til den lollandske gejstlighed i slutningen af 1359, jfr. DD 3, V, 282.
8. Sjæll. Kr. 1358, AD s. 185. At de to bisper ikke åbenlyst var mod kongen, indiceres af, at de holdt jul 1358 på Tårnborghus, der var en kongelig fæstning.

sammenbruddet var berøvet sin retskraft⁹. Det dårlige forhandlingsresultat medførte dog ikke noget åbent brud mellem kongen og de jyske stormænd, for efter en sammenkomst med sine nærmeste rådgivere i Roskilde, hvorunder han bl. a. udstedte en forordning angående ulvejagt¹⁰, foretog Valdemar Atterdag i regeringsøjemed en rejse til Jylland, hvorunder det kongelige retterting fungerede; ved hjælp af to rettertingsafgørelser kan man nogenlunde placere tiden for Jyllandsrejsen, idet der findes een overleveret i original fra Randers den 6. juli, af hvilken det ganske vist ikke fremgår, at kongen var nærværende, og en anden gennem en registratur; den sidste fandt sted den 16. august og drejede sig om noget gods beliggende i Jylland, og kongen var nærværende ved rettertingsafgørelsen¹¹; stedet nævnes ganske vist ikke, men rettertinget holdtes sandsynligvis i Jylland, som kongen herefter ikke forlod før midten af august. I Sjællandske Krønikes referat af rejsen hedder det, at kongen »tynger store og små med forskellige pålæg«¹², hvilket kan forstås således, at han gjorde krav gældende vedrørende skat og hoveri.

Resultatet lod heller ikke vente på sig. Valdemar Atterdag blev på een gang uvenner med hertug Valdemar, de holstenske grever og de jyske stormænd. Der var dog andre spændingsårsager end disse rent indrepolitiske forhold, ældre mellemværender var ikke blevet endeligt afgjorte, og det er uopklaret, hvorledes Valdemar Atterdag var kommet i besiddelse af borgen Tønder. Efter kongens afrejse planlagde man en opstand, og aftalen fra Doberan¹³ mellem Erik Magnussen og de holstenske grever Henrik, Klaus og Adolf om et forbund mod Valdemar Atterdag m. fl. skal formentlig ses som et led i disse forberedelser.

Herefter gik man til aktion, og de kongelige fæstninger Tønder, Randers og Odense faldt, medens Brobjerg blev belejret; dette skete i tiden fra den 6. september til den 10. november¹⁴.

Kongen reagerede i første omgang på dette med at kaste sin mangeårige medarbejder, ridder Peder Larsen, den uheldige høvedsmand for borgen Randers, en række af hans slægtninge og andre i fængsel, medens deres gods blev inddraget og deres len givet til andre. Dernæst førte han den 10. november en styrke over til Fyn og foretog et angreb på de styrker, der belejrede Brobjerg; resultatet blev et totalt nederlag for kongens modstandere, som delvis bestod af holstenske styrker, og kongen kvitte-

9. AD s. 182: »Sed licet ante parum obseruabantur, postea de illis nulla fuit cura«.

10. Sjæll. Kr. 1357, AD s. 182.

11. DD 3, V, 49 og 55.

12. Ellen Jørgensen: Valdemar Atterdag, s. 43.

13. DD 3, V, 61–2.

14. Sjæll. Kr. 1357, AD s. 182.

rede for brandskatningen af Odense med plyndring på den grevelige del af Fyn. Herefter drog han tilbage til Sjælland og foretog en opgørelse med de kongelige fogeder, afskedigede dem, der havde gjort sig skyldige i lovovertrædelser, og satte nye i deres sted. Samtidig fortsatte hans bygningsvirksomhed, og det krævede hoveri hvilede tungt på befolkningen. Selv i juletiden lå kongen ikke stille, men sendte forstærkninger til Jylland og Fyn ¹⁵.

Et led i offensiven mod Valdemar Atterdag var også de rendsborgske grevers togt mod Frisland, hvor kongens interesser dog med et vist held varetoges af stalleren Valdemar Sappi ¹⁶.

I begyndelsen af 1358 trak det op til åben konflikt med Erik Magnusen og hertugen af Mecklenburg, og kongen indkaldte flere gange i løbet af vinteren og foråret ledingen, samtidig med at han samlede forsyninger ¹⁷. Det blev pålagt byerne at udbedre deres befæstninger eller lave dem der, hvor de ikke allerede eksisterede, hvilket man ikke var så begejstret for i byerne ¹⁸.

Da alt dette var gennemført, slog kongen til mod hertugen af Sønderjylland. Ledingen var tilsagt til den 8. april, og kongen lagde vejen over Nyborg, hvor han tog slottets besætning med, og i stedet efterlod man folk fra den sjællandske leding ¹⁹, fra Nyborg sejlede kongen til Langeland, hvor Tranekær faldt efter 14 dages belejring, altså ca. 1. maj. Efter et mislykket forsøg på at erobre Hindsgavl og plyndringer i omegnen af denne borg vendte kongen tilbage til Sjælland, hvor styrkerne blev kompletteret op, og der blev samlet flere forsyninger til borgene, ligesom deres fæstningsværker blev udbedret. Herefter gik kongen i begyndelsen af juni til angreb på Als, og både Nordborg og Sønderborg måtte overgives; der blev dog sluttet en aftale mellem kongen og hertuginde Richardis, ifølge hvilken hun fik lov til at beholde Als, når den pålagte skat var betalt, og hertugen måtte under visse forudsætninger være til stede, men øen måtte ikke blot tjene til base for operationer mod Valdemar Atterdag ²⁰.

Der fandt i fortsættelse af denne aftale forhandlinger sted mellem kongen og hertug Valdemar, men de strandede; ifølge Sjællandske Krø-

15. Ibid.

16. DD 3, V 91 og 199.

17. Sjæll. Kr. 1358, AD s. 183. Der var leding den 21/1, 11/2 og 8/4.

18. Sjæll. Kr. loc. cit., jfr. Valdemar Atterdags privilegium for Aalborg-Hasseri, DD 3, I, 255 art. 14.

19. Opholdet i Nyborg fandt sandsynligvis sted o. den 15. april, fra hvilken dato der er bevaret en kongelig rettertingsdom, DD 3, V, 118.

20. DD 3, V, 132, udstedt 19/6.

nike var det på grund af indblanding fra en af kongens rådgivere, om hvilke krønikens forfatter i øvrigt ikke havde nogen høj mening i denne periode.

Valdemar Atterdag må ved denne tid have haft rådighed over betydelige pengemidler. Ikke blot var han i stand til at indløse noget gods på Lolland²¹, men han betalte også i midten af juli måned en skadeserstatning på 4411 mark lybsk til fordeling blandt udplyndrede købmænd i Lübeck²².

Efter forhandlingerne med hertug Valdemar drog kongen på et plyndringstog i egnene syd for Als og afsluttede det med erobringen af Femern, som var forlenet til grev Johan af Plön. I midten af august vendte kongen tilbage til Sjælland²³; han måtte forberede sig på en konflikt med Mecklenburg, idet hertug Albrekt 2. var gået i land i Skåne og forberedte en invasion på Sjælland. Denne invasion fik dog ikke noget større omfang, hvis den overhovedet blev til noget²⁴. Udgangen på det hele blev, at der fandt forhandlinger sted mellem Valdemar Atterdag og hertugen af Mecklenburg angående deres mellemværende, og man nåede frem til en aftale vedrørende fangerne, medens en endelig opgørelse først blev foretaget i august 1360²⁵; endvidere enedes man om, at hertug Barnim 4. af Pommern-Wolgast skulle mægle mellem kongen og de holstenske grever, hvilket også skete, først i Helsingborg og senere i Stralsund, fra hvilken by der er bevaret to forslag til mægling²⁶. Det første mæglingsforslag indeholdt kun regler for fangernes løsladelse og den umiddelbare afslutning af stridighederne og blev forkastet af de holstenske grever; det næste omfattede også en genoprettelse af status quo, for-

21. DD 3, V, 143. Det fremgår af denne kvittering, at borgen Bygholm ved Horsens den 28/7 1358 enten var i kongens eller Benedikt Ahlefeldts besiddelse; det er ikke utænkeligt, at Benedikt Ahlefeldt havde den i pant, ligesom han havde Aalholm, jfr. DD 3, V, 267, for 2.000 mark, og senere fik alt krongodset på Lolland for 3.000 mark sølv, jfr. DD 3, V, 286. Udvekslingen af disse pengesummer mellem ham og kongen tyder på, at han i disse år var kongens kreditor. Han havde dog ikke noget samlet landområde i pant. Det var ved denne tid han købte Hagenskov for 3.000 mark sølv, jfr. DD 3, V, 394.

22. DD 3, V, 138.

23. Sjæll. Kr. 1358, AD s. 184. Tilbagekomst 15/8.

24. Forfatteren til Sjællandske Krønike mener ikke, at invasionen blev til noget, men der findes regnskaber fra en mecklenburgsk ridder, Otto v. Dewitz, som viser, at der fandt en landgang sted, jfr. DD 3, V, 168. Det fremgår af de samme regnskaber, at landgangen dog ikke fik noget større omfang, idet man ikke havde fået våben og rustninger i land fra skibene, da disse gik i drift i Øresund.

25. DD 3, V, 163 og 352.

26. DD 3, V, 162–63.

mentlig på basis af forliget fra Vindinge Å, og desuden forskellige detaljer. Det nævnes udtrykkeligt i det andet mæglingsforslag, at den sønderjyske hertug ikke var omfattet af forliget, idet han havde holdt sig uden for forhandlingerne; forklaringen på dette er vel forhandlingerne efter kongens erobring af Als, som var endt uden resultat, hvorfor der ikke i slutningen af oktober var stemning for nye forhandlinger. De jyske stormænd nævnes heller ikke i mæglingsforslagene, som dog heller ikke omtaler andre af grevernes eller kongens hjælpere, og de har ikke været omfattet af dem. Da der kun er tale om forberedende aftaler, og der senere skulle udfærdiges endelige breve om sonen, kan det ikke udelukkes, at de jyske stormænd på dette tidspunkt ville være kommet ind i aftalerne.

Af størst indenrigspolitisk betydning var, at det på mødet i Stralsund aftaltes, at kongen skulle mødes med de jyske stormænd i Nyborg; formentlig skulle dette finde sted kort tid efter Stralsund-mødet²⁷.

Herefter vendte Valdemar Atterdag tilbage til Sjælland og sendte hertug Kristoffer sammen med nogle af sine rådgivere til mødet i Nyborg. Alle endelige aftaler var dog forbeholdt kongen, og da man ikke kunne komme nogen vegne i Nyborg, aftaltes et møde mellem kongen selv og jyderne, idet nogle af disse fik lejde til Slagelse, der skulle være mødested. Repræsentanter for jyderne var Niels Bugge, Peder Andersen og Uffe Stigsen, og sammen med disse ankom bisperne Niels af Odense og Peder af Ribe til Slagelse.

Mødet endte dog resultatløst, ifølge Sjællandske Krønike fordi kongens vilkår var uantagelige for jyderne; Valdemar Atterdag mente måske, at han med Stralsund-mæglingen bag sig og en sær aftale med Mecklenburg stod så stærkt, at oppositionen måtte give sig²⁸.

Efter mødet rejste kongen til Roskilde, medens de to bisper rejste vestpå og fejrede jul på Tårnborghus; jyderne, der kun havde 8 dages lejde, rejste videre mod Jylland, men blev dræbt i Middelfart af ukendte personer. Kongen blev beskyldt for at stå bag disse drab, men det var, hvis man går ud fra Sjællandske Krønike, ikke alment accepteret, at han var den skyldige, og Knud Bugge lod sig i hvert fald overbevise om, at kongen ikke havde noget med drabet på hans fader at gøre, og udstedte et orfejdebrev om dette²⁹. Derimod lod Stig Andersen sig ikke overbevise, og drabet på sønnen angives af Sjællandske Krønike som den direkte årsag til, at han undsagde kongen, idet der dog også angives at have været

27. Sjæll. Kr. 1358, AD s. 185.

28. Sjøstedt op. cit. s. 156.

29. Sjæll. Kr. 1359, AD s. 186 og DD 3, V, 269.

andre årsager til denne handling³⁰. Kongen inddrog så meget af hans gods, som han kunne lægge hånd på, men Bjørnholm forblev på Stig Andersens hænder³¹.

Den første halvdel af 1359 prægedes af Valdemar Atterdags indblanding i de svenske forhold og hans forgæves forsøg på at tilbagevinde landsdelene øst for Øresund³².

Samtidig med dette beklagede greverne Johan og Adolf af Plön sig over, at aftalen fra Stralsund ikke var blevet opfyldt fra kongens side angående Femern, som de skulle have haft tilbage, og der fandt i Boizenburg et møde sted mellem kongens modspillere fra Stralsund, d. v. s. hertugen af Mecklenburg og de holstenske grever³³, hvor man formentlig har rådslået om situationen. Nogen tid herefter åbnedes fjendtlighederne mod kongen, idet man faldt over hans skibe og tilbageerobrede Femern³⁴; muligvis var dette medvirkende til Valdemar Atterdags tilbagetrækning fra Sverige³⁵.

Der fandt endvidere i denne periode forhandlinger sted mellem kongen og oprørerne, som dog ikke kan tidsfæstes nøjere³⁶. Knud Bugge som sluttede fred med kongen og gennem forhandlingerne om drabet på faderen kan være kommet i nærmere forbindelse med denne, fik vidtgående fuldmagter til at arrangere forhandlinger mellem kongen og oprørerne, og der fandt da også en udveksling sted af synspunkter, hvor oprørerne erklærede sig villige til at yde mere end deres fædre i skat og ledning; Sjællandske Krønike giver her en noget kryptisk forklaring på forhandlingssammenbruddet³⁷, hvilket formentlig skyldes forfatterens ønske om, således som det tidligere i krøniken er sket³⁸, at fritage kongen for ansvaret for sammenbruddet og i stedet lægge dette på hans rådgivere³⁹. Samtidig hermed motiveres oprørernes holdning med, at de pludselig så, hvorledes kongen regerede over sjællænderne og lod dem gøre hoveri af den groveste art, idet navnlig kirkens fæstere blev udnyttet;

30. Om disse andre årsager kan man kun gætte. Muligvis sympatiserede han med den politiske opposition i Jylland, som hans søn jo var medlem af.

31. Sjæll. Kr. 1359, AD s. 158.

32. Id. s. 185 f.

33. Schleswig-Holsteinsche Regesten und Urkunden, bd. 4 s. 806, jfr. Sjøstedt op. cit. s. 158.

34. Sjæll. Kr. 1359, AD s. 186.

35. Sjøstedt op. cit. s. 158 f.

36. Sjæll. Kr. 1359, AD s. 186 f.

37. Sjæll. Kr. 1359, AD s. 187: »Sed emuli regis, pacis que inimici semper, qui regem a bono peruenterunt, resistere«.

38. I forbindelse med forhandlingerne med hertug Valdemar 1358.

39. Der kan næppe være ment andre med »emuli regis«. Oprørerne havde jo netop tilkendegivet deres fredsvilje gennem indrømmelser.

denne sidste passus bevirker, at man får mistanke om, at det i højere grad er krønikens forfatter, der på dette sted vil beklage kirkens lod, end det er jyderne, der opdagede, hvordan kongen egentlig var. Det har de sandsynligvis været klar over gennem flere år, så meget mere som det var disse ting, der fremkaldte konflikten i 1357.

Efter dette forhandlingssammenbrud tog kongen initiativet til et nyt væbnet opgør med de jyske stormænd, idet han i begyndelsen af september sendte forstærkninger til belejringen af Randers, som var faldet i oprørernes hænder; foretagendet mislykkedes dog, idet de belejrede gennem et udfald fik ophævet belejringen, og de kongelige styrker gik i stedet for i gang med en belejring af Katholm. Kongen kom selv til med flere styrker i slutningen af september, både Katholm, Estrup og Klausholm blev erobret, og de to første brændt af ⁴⁰. Da kongen muligvis under indtryk af begivenhederne i Sverige ⁴¹ vendte tilbage til Sjælland, blev de nævnte borge tilbageerobret af oprørerne ⁴². At Valdemar Atterdag ikke havde tænkt sig at være passiv indiceres bl. a. af hans inddragelse af kirketienden ⁴³, hvilket formentlig skete som et led i forberedelserne til toget mod Skåne.

Herefter er det uklart, hvad der skete, idet Sjællandske Krønike dels ganske åbenbart har et hul i sin beretning og dels skifter karakter, idet krøniken fra den meget detaillerede og malende fortælle måde vender tilbage til den mere knappe stil fra 1340-erne; der har muligvis fundet et forfatterskifte sted, hvilket måske også forklarer, at notitsen om Kristoffers overtagelse af hertugdømmet Lolland er blevet anbragt i 1360, skønt han allerede i november 1359 tituleredes »Hertug af Lolland« ⁴⁴; foretager man en sammentrækning af begivenhederne, som de er skildret i Sjællandske Krønike, fremtræder rustningsforberedelserne i begyndelsen af 1360 også mere i fortsættelse af kongens hjemkomst fra Jylland og hans beslaglæggelse af kirketienden. At krøniken på dette sted dog direkte er mangelfuld fremgår af, at den hverken omtaler fredsforhandlingerne i foråret 1360 eller mødet i maj måned i Kalundborg, da håndfæstningen udstedtes.

40. Sjæll. Kr. 1359, AD s. 187, hhv. 8/9 og 29/9.

41. Jfr. Sjöstedt op. cit. s. 48 om begivenhederne i Sverige på denne tid. Jfr. endvidere DD 3, V, 243.

42. Valdemar Atterdags tilbagetog fra Jylland kan altså dels være dikteret af ønsket om indblanding i de endnu ikke i begyndelsen af november afklarede svenske forhold og dels af nødvendigheden af at træffe modforholdsregler mod en svensk-mecklenburgsk offensiv. Jfr. DD 3, V, 246–47 og Sjöstedt op. cit. s. 52 note 2.

43. Sjæll. Kr. 1359, AD s. 187.

44. DD 3, V, 262. Overtagelsen fandt muligvis sted i forbindelse med opgørelsen med Johan og Hartvig Hummersbüttel om Ravnsborg.

De forligsforhandlinger, der med Knud Bugge som nøglefigur fandt sted i 1359, ser først ud til at have båret frugt i begyndelsen af 1360. I Ribe sluttedes den 8. februar en aftale af Knud Bugge på kongens vegne og Klaus Limbæk på de holstenske grevers, ifølge hvilken der skulle finde forhandling sted i Kolding den 22. marts mellem kongen og greverne personligt⁴⁵; grundlaget for forliget skulle være Stralsundaftalen⁴⁶, og der sluttedes endvidere aftale om sikringsforanstaltninger til gennemførelsen af aftalen, ligesom reglerne for løsladelse af fanger fastlagdes. Endelig aftaltes en voldgiftsordning, ifølge hvilken Børglumbispen, Erland Kalv og Knud Bugge sammen med tre holstenske riddere fik fuldmagt til som opmænd at afgøre striden, hvis ikke det aftalte forhandlingsarrangement skulle fungere. Der var 20 garanter for, at Valdemar Atterdag ville overholde aftalen, og man finder bl. a. navnene på Børglum-bispen, Knud Bugge, Erland Kalv og Valdemar Sappi⁴⁷.

En lignende aftale kom i stand angående forholdet mellem Valdemar Atterdag og Magnus Eriksen med de samme personer som forhandlere⁴⁸.

Der var i Ribe lagt op til, at den endelige aftale mellem kongen og de rendsborgske grever skulle ske efter de i Vindinge-A-forliget indeholdte retningslinier. Dette er formentlig også sket, idet man først efter 1365 kan konstatere overgangen af de resterende rendsborgske panter fra greverne til kongen⁴⁹; nogen endelig aftale er ikke bevaret fra foråret 1360, men det lader til, at man i stedet for Kolding valgte Fænø Kalv til forhandlingssted⁵⁰.

Nogen endelig aftale med Magnus Eriksen fra tiden inden invasionen 1360 er ikke bevaret, og det kan ikke afgøres, hvorvidt den i Ribe indgåede aftale fik praktisk betydning.

Mecklenburg var tilsyneladende ikke indblandet i forhandlingerne i Ribe, men kom først overens med Valdemar Atterdag efter erobringen af Skåne⁵¹.

45. DD 3, V, 289.

46. Den 2. mægling, foretaget af hertug Barnim 4. af Pommern-Wolgast, DD 3, V, 163.

47. Biskoppen i Ribe var ikke med, hvilket kan skyldes hans stilling under oprøret, jfr. note 6 ovf.

48. DD 3, V, 290.

49. Jfr. Kolding-aftalen 7/7 1365, ifølge hvilken Fyn med omliggende øer stadig er pantsat.

50. Dette fremgår af den dansk-mecklenburgske aftale fra sommeren 1360, DD 3, V, 352, og endvidere refereres både i Kolding-aftalen fra 1365 og Flensborg-aftalen fra 1373, SHRU vol. 4 s. 900 f., til Fænø Kalv-aftalen som det gældende retsgrundlag. Øen er beliggende, hvor Kolding Fjord munder ud i Lillebælt, et centralt sted i forhold til parternes territoriale besiddelser.

51. DD 3, V, 352.

Den omstændighed, at den endelige aftale mellem kongen og de rendsborgske grever ikke er bevaret, er sandsynligvis også forklaringen på, at man ikke med sikkerhed ved, hvordan forholdet mellem kongen og de jyske stormænd blev ordnet, så man kunne komme overens om rigsmødet i Kalundborg i maj måned. Sammenholder vi, hvad der er overleveret om begivenhederne i 1360 med, hvad der findes vedrørende forliget ved Vindinge Å og Flensborg-aftalen 1373, er der dog basis for en hypotese om begivenhedsforløbet i 1360. Udgangspointet var i alle tre tilfælde, at kongen stod over for de rendsborgske grever og et indenlandsk oprør foretaget af de jyske stormænd mere eller mindre i samarbejde med greverne.

Det første skridt i denne procedure har været afslutningen af en våbenstilstand, og en sådan kan påvises i 1353⁵², delvis i 1358–60 med Stralsund-aftalen⁵³, som dog ikke blev overholdt, og muligvis også i 1372–73⁵⁴. Man finder i disse aftaler ikke direkte nogen omtale af de jyske stormænd, bortset fra, at der i 1353 tales om grevernes »hjælper«, som skulle omfattes af forliget.

Herefter er der blevet sluttet aftale om fangeres frigivelse og den videre forhandlingsprocedure. I 1353 havde kongens repræsentanter fuldmagt til at indgå den endelige fredsftale på dette stadium, således at det eneste, som kongen forbeholdt sig selv, var den nye pantsætningsaftale vedrørende Fyn⁵⁵; de jyske stormænd, der havde gjort oprør mod kongen, fik her deres forhold ordnet i aftalen mellem kongens og grevernes repræsentanter, idet de mere eller mindre gled ind som grevernes hjælpere⁵⁶. I 1360 udgjordes dette stadium af Ribe-aftalen, som ordnede forholdene vedrørende fangerne og fastlagde Stralsundaftalen som fredsgrundlag, men i øvrigt overlod den endelige fredsftale til kongens forhandling med de rendsborgske grever.

Havde man bevaret den endelige aftale, som blev indgået på Fænø Kalv, ville vilkårene for de jyske stormænd have fremgået deraf, om end der næppe havde stået noget om relationerne mellem disse og kongen. Dette viser en bemærkning i Flensborg-freden, hvori der refereres til den sone »som blev dagtinget og fuldført på Fænø Kalv og i Kalundborg«⁵⁷;

52. DD 3, IV, 36.

53. DD 3, IV, 163.

54. Flensborg-freden, SHRU loc. cit.

55. DD 3, IV, 44–46.

56. DD 3, IV, 44 art. 5.

57. SHRU loc. cit.: »Vortmeer umb de Juten und umb de ere, de der holstenheren hulpre sint de schollen ene gphantze stede sone hebben mit dem konynge, als de sone lut, de to Fenøkalf unde to Kaldingerborch deghedyngtet unde vullentoghen

hvis man læser »Kaldingerborch« som »Kalundborg«, fremkommer der et ensartet mønster for begivenhedsforløbet 1353–54 og 1360, idet henholdsvis danehof-forordningen ⁵⁸ og håndfæstningen 1360 ⁵⁹ kommer til at figurere, ikke som fredsslutninger mellem konge og opposition, men som det grundlag, på hvilket man er enedes om at genoprette freden, efter at der på et forudgående rigsmøde har fundet en indenrigspolitisk storvask sted ⁶⁰.

Antagelsen af de jyske stormænd i fredsforhandlingerne som indbefattet i grevernes hjælpere eller formelt sidestillet med disse støttes af, at det i februar 1360 var Klaus Limbæk, der optrådte på de rendsborgske grevers vegne; han fungerede også som mellemlid fra disse til de øvrige jyske stormænd, og den endelige aftale fra Fænø Kalv blev indgået af ham og den forhenværende marsk Palle Jonsen ⁶¹; ved denne lejlighed aftalte man formentlig også, at der skulle finde et rigsmøde sted, efter at jyderne havde modtaget passende garantier af kongen ⁶².

IV.

Kilderne til det politiske begivenhedsforløb i foråret 1360 er ikke mange, men det er sikkert, at der blev afholdt et rigsmøde, og hovedkilden til dette er Valdemar Atterdags »Landefred« eller, som den herefter skal benævnes »håndfæstning« ¹.

Den er bevaret i to originale udfærdigelser på pergament med ganske få verbale varianter i teksten. Begge udfærdigelser er tilsyneladende beregnet på at skulle besegles af de i beseglingslisten nævnte 74 personer, idet de er forsynede med 74 huller til anbringelse af seglsnore. Kun en mindre del af seglene er bevaret; på A-udfærdigelsen er i dag 18 og på B-udfærdigelsen 23 segl. Den i beseglingslisten angivne rækkefølge på beseglerne er overholdt i begge udfærdigelser, bortset fra at B-udfærdigelsens

wart. . . .« Ordet »Kaldingerborch« kan dog også hentyde til Kolding, evt. forliget 1365, men bemærkningen kan i så tilfælde kun gå på grevernes hjælpere, da der ikke i Koldingaftalen siges noget udtrykkeligt om jydernes stilling, hvilket skyldes, at de jo ikke i 1365 havde været i konflikt med Valdemar Atterdag.

58. DD 3, V., 325.

59. DD 3, IV, 131.

60. I 1354 et danehof, i 1360 nok i praksis, men ikke formelt, et danehof, idet tid og sted ved denne lejlighed afveg fra, hvad der traditionelt havde været fastsat, nemlig Nyborg ved St. Hans.

61. Denne nævnes i Flensborg-fredens beretning om begivenhederne i 1360 udtrykkelig blandt jyderne og sidestilles med Klaus Limbæk.

62. Om relationerne mellem kongen og hertug Valdemar i tiden fra Stralsund-mæglingen til Kalundborg-mødet vides intet.

1. DD 3, V, 325 A-F.

nr. 44, Jens Pedersen Markmand, hvis segl er bevaret, ikke er nævnt i beseglingslisten; undersøger man, hvorvidt de eksisterende segls placering i hullerne til seglsnorene stemmer overens med beseglingslisten, viser det sig, at der i A-udfærdigelsen er en afvigelse, idet Niels Jensen af Keldebæks segl sidder som nr. 36, hvor det efter listen skulle være nr. 55, og i B-udfærdigelsen er det samme segl anbragt som nr. 54. Påfaldende er endvidere, at seglene fra de seks bisper, hvis tilstedeværelse er belagt fra anden side ², alle er bevarede på nær et, fra hvilket snoren rester. Betragter man alene de 20 første beseglere, viser det sig, at der kun i to tilfælde ikke er spor af noget segl, og det må derfor antages, at i hvert fald de 20 i beseglingslisten førstnævnte faktisk har sat deres segl under håndfæstningens to udfærdigelser. Det samme gælder Niels Jensen af Keldebæk, kongens justitiar, hvis segl er bevaret under begge udfærdigelser. Efter nr. 20 er der kun bevaret segl under B-udfærdigelsen ³. Når der på A-udfærdigelsen kun findes et segl efter nr. 20, og dette ene segl, der tilhører en kongen nærtstående person, er anbragt 20 pladser længere fremme, end det skulle efter beseglingslisten, så det kan skyldes, at beseglingen på de to udfærdigelser var forskellig, således at A kun besegledes af de mest fremtrædende personer, medens B blev beseglet af de tilstedeværende, hvilket ikke er ensbetydende med, at alle de i beseglingslisten nævnte personer var til stede; Jens Pedersen Markmands segl tyder således på, at man fyldte op, hvor der manglede nogen. At man eventuelt senere skulle have foretaget de manglende beseglinger blev forhindret af de påfølgende politiske begivenheder.

Foruden de to originale diplomer (A, B) er bevaret tre ret overensstemmende afskrifter (C, D, E).

Hvorvidt C stammer fra A, B eller en tredie udfærdigelse, lader sig ikke med sikkerhed afgøre; den stammer i sin nuværende form fra en vidisse taget i Roskilde 1365 ⁴; den mulighed kan foreligge, at et udkast og evt. også en gyldig udfærdigelse af håndfæstningen endte i Roskilde via det kongelige kancelli, blandt hvis personale Roskildekirken uden tvivl var rigt repræsenteret.

Om D og E skal kun bemærkes, at de indeholder enkelte realvarianter, som dog i betragtning af, at de ikke forekommer i nogen af de originale udfærdigelser, må lades ude af betragtning i forbindelse med situationen 1360.

2. DD 3, V, 323–24.

3. Der er bevaret 8 segl, og yderligere 2 er aftegnet hos Langebek, jfr. kommentaren til DD 3, V, 325.

4. Ibid.

Disse tekster, først og fremmest de to originaludfærdigelser, har i den hidtidige historieskrivning været altafgørende for bedømmelsen af situationen 1360 og forholdet mellem Valdemar Atterdag og hans undersåtter. Der er imidlertid som nævnt i indledningen fremkommet endnu en tekst til håndfæstningen 1360, nemlig den såkaldte F-tekst, og den afviger i sin form og sit indhold så meget fra de hidtil kendte tekster, at en særlig analyse bliver nødvendig af denne tekst, og endvidere at der muligvis kan gives et mere nuanceret billede af den politiske situation i 1360, end det hidtil har været tilfældet.

F-teksten er bevaret gennem et håndskrift udarbejdet i 1465 til brug for bispem og kapitlet i Roskilde. Foruden denne indeholder håndskriftet teksten til nogle landskabslove⁵ og Erik Glippings og Olufs håndfæstninger. Nogle af afvigelserne mellem AB og F lader sig forklare ud fra ydre forhold, således ortografiske ændringer og beskæringen af navnelisten i corroboratio, hvilket passer med slutningen af en side i manuskriptet⁶.

Selve teksten indledes med en protokol, hvorefter følger narratio; i denne berettes, at Valdemar Atterdag og hertug Kristoffer for at råde bod på trængslerne, som har hærget Danmark, har afholdt et møde i Kalundborg med hertugen af Sønderjylland, hans søn og andre. Det er værd at bemærke, at det udtrykkelig siges, at det er kongen, som afholder mødet, og endvidere at trængslerne har været ved »indtil nu«⁷, hvorfor mødet i Kalundborg altså må kunne betragtes som en afslutning på disse trængsler.

Derfor kan man dog ikke anse håndfæstningen for at være en fredsslutning eller i hvert fald kun i overført betydning, idet den ikke udtrykkelig er fastslået som en sådan; det ville for kongen have betydet, at han anerkendte oppositionens ret til at gøre oprør, hvis håndfæstningen var en fredsslutning, og noget sådant er der overhovedet ikke tale om. Det kan derimod formuleres på den måde, at håndfæstningen angiver retningslinierne for forholdet mellem konge og folk efter stridighedernes afslutning⁸.

Den første dispositive artikel er et løfte fra Valdemar Atterdag og hertug Kristoffer om, at de vil overholde alle de nedennævnte bestemmelser, som derefter følger fordelt på 13 artikler. Teksten afsluttes med en beseglingsformular, som dog afbrydes midt i listen over beseglerne.

5. Danmarks Gamle Landskabslove I s. LII og V s. XI.

6. C 54 fra det kgl. bibliotek i Stockholm.

7. Oversættelse i Danmarks Riges Breve, i teksten »hucusuqe«.

8. Den principielle debat om retten til at opsiges kongen troskab og gøre modstand mod »rex tyrannus« forbigås i tavshed.

Indholdet er følgende:

1. Det danske rige, både det nuværende område og hvad der erhverves i fremtiden, skal frit nyde sine gamle love og rettigheder, således som man siden kong Valdemars tid mest fordelagtigt har været vant til det. Dette indhold findes i næsten alle håndfæstninger og forordninger siden Erik Glipping. Der er små variationer m. h. t. de gældende sædvaner, således står det i danehof-forordningen fra 1354, at disse går tilbage til Arilds tid, medens de i 1360 går tilbage til Valdemar (Sejrs) tid. Bestemmelsen er så lidt som den tilsvarende i 1354 nogen rettesnor for kongens politik, da hans forhold overhovedet ikke berøres.

2. – 3. I artikel 2 lover kongen og hertug Kristoffer at respektere de sønderjyske hertugers rettigheder, og i artikel 3 lover de sønderjyske hertuger at respektere deres undersåtters rettigheder, ligesom disse skal respektere hertugernes rettigheder. Det forekommer mærkeligt, at en til riget hørende landsdel specielt nævnes i en håndfæstning; artikel 2 må opfattes som en aftale mellem den danske kongefamilie og de sønderjyske hertuger, ifølge hvilken disse får tilsagn om, at deres rettigheder skal blive respekteret i fremtiden af de danske konger; man kan måske endda sige, at den betegner en fredsslutning mellem kongen og hertugen, selv om den ikke rummer de mange detailler, som fredsslutningerne ellers gjorde. Artikel 3 er en håndfæstning i håndfæstningen, og den indeholder endda det gensidighedsforhold, som vi kender fra de originale udfærdigelser (AB).

4. En stadfæstelse af biskoppernes rettigheder. For at opnå denne skal biskopperne besegle håndfæstningen i dens helhed, hvilket er en betingelse, vi ikke kender fra tidligere håndfæstninger. Hvorfra stammer dette krav?

Beseglingskravet er udformet i disse ord: »Et huiusmodi handfestning cum sigillis suis approbare debeant«, og derefter følger: »Si eis gaudere voluerit cum aliis ratificabit et sigillabit«; udgiverne af *Diplomatarium Danicum* har ment at burde indsætte »aliuis episcoporum non presens« mellem »Si« og »eis«, en tilføjelse som ikke er nødvendig. Det må antages, at artiklens udformning har været genstand for forhandling, og så kan det tænkes, at der simpelthen er tale om et forslag til en anden udformning af beseglingskravet. De to forslag bliver da: »Og denne håndfæstning skal de godkende med deres segl« og »Hvis han vil nyde godt af dem (i. e. bestemmelserne i håndfæstningen) skal han sammen med de andre (bisper) godkende og besegle dem«. Sammenligner vi med

den tilsvarende bestemmelse i AB⁹, har man her anvendt den sidste formulering. Mod tilføjelsen kan desuden indvendes, at vi har belæg for de seks biskoppers tilstedeværelse i Kalundborg, d. v. s. at kun Slesvig-bispen manglede, og man skal så motivere indskuddet med, at der i bestemmelsen var tænkt på ærkebiskoppen i Lund, hvad der stemmer dårligt med F-tekstens øvrige indhold. Der er ikke her, som i AB, noget der direkte leder tanken hen på Skånes snarlige generhvervelse.

Sætter vi beseglingsbestemmelsen i forbindelse med den politiske situation i Danmark op til foråret 1360, er det klart, at det for oppositionen ville være en fordel at kunne samle alle bisperne bag kravet om respekt for deres rettigheder og især for en håndfæstning i dens helhed, som var rettet mod kongen; F-teksten er en sådan, hvis vi betragter den isoleret, og man kunne i 1360 ikke uden videre regne med, at bl. a. Roskilde- og Børglumbispen ville gå med til en håndfæstning, som politisk havde brod mod kongen. Det er i denne bestemmelse, at F-teksten bryder af, og fra at være verbalt overensstemmende med AB-teksterne bliver den radikalt afvigende, og den mulighed er plausibel, at F-teksten har været et forhandlingsgrundlag, i hvilket man så er kommet til artikel 4, hvorefter man ikke har kunnet blive enige om resten. Herefter har man så påbegyndt udarbejdelsen af en ny håndfæstning, idet man har anvendt de elementer i F, som man har været enige om. Resultatet af denne ombejdelse kan være AB.

5. – 6. Heri stadfæstes rettigheder for hele den øvrige gejstlighed og befolkningen i det hele taget. Der er en nuanceforskel, idet man for gejstligheden taler om »iuribus et libertatibus«, men for befolkningen i øvrigt kun om »iuribus«. Den præcisering, som kan siges at have fundet sted i sammenligning med tilsvarende bestemmelser i danehof-forordningen 1354, består i, at stænderne opregnes enkeltvis til en vis grænse, og medens der for kirken tales om både rettigheder og friheder, bliver der for den øvrige befolkning kun tale om »de gamle rettigheder«. Man har stadig ikke præciseret de rettigheder, man vil have respekteret af kongen.

7. Ingen må fængsles, medmindre vedkommende er taget på fersk gerning, eller dømt efter loven; overtrædelser straffes efter loven. Dette forbud går langt tilbage i rigslovgivningen og håndfæstningerne. Sammenligner man med de nærmest foregående bestemmelser fra 1320 og 1326 er der tale om en mildning, som må siges at være til fordel for kongen og

9. AB art. I, 5.

embedsmændene, idet overtrædelse nu kun straffes efter loven og ikke med automatisk fredløshed. Når denne bestemmelse ikke findes i danehof-forordningen fra 1354 hænger det sammen med hele denne forordnings vage og ubestemte karakter m. h. t. forholdet mellem kongen og folket; nogen skarp tilkendegivelse af mistillid til kongemagten var der ikke plads til; kun embedsmændene kunne rammes¹⁰. I 1360 var der aktuel baggrund for en bestemmelse af denne karakter. Der kan således henvises til affæren i 1355, da Niels Eriksen af Jerstrup blev dræbt¹¹, og Peder Larsen og hans frænders fængsling i 1357 under oprørernes fremmarsch i Jylland. Bestemmelsen er et af de træk i F-teksten, som klarest leder tanken hen på den politiske opposition¹².

8. Det bestemmes, at der skal være straf for rov, brandstiftelse og ulovlig tilfangetagelse. Der fastsættes ikke nogen strafferamme for disse forseelser, og det er ikke utænkeligt, at bestemmelsen tog sigte på de hærgninger af landet, som havde fundet sted under de nylig overståede stridigheder, og som man kan have ønsket at få gjort strafbare¹³. Ved en sådan klassificering af forseelser blev der også åbnet mulighed for at rejse erstatningssag.

9. Der skal hvert år holdes danehof i Nyborg med 14 dages lejde før og efter. Dette er en af de oftest forekommende bestemmelser i håndfæstninger og rigslovgivning. Den her anvendte udformning er med små modifikationer overtaget fra 1354-forordningen.

10. Det forbydes at anvende magt for at fremtvinge en bestemt afgørelse i rettertingssager. Bestemmelsen kan efter sin ordlyd tjene til beskyttelse af de små i samfundet, men den kan naturligvis også være motiveret af det kongelige rettertings virksomhed i midten af 1350-erne, hvor enkelte stormænd kan have følt sig udsat for misbrug af den kongelige magt.

11. Der fastsættes straf for injurier fremsat i kongens nærværelse og ved forskellige andre lejligheder, således under møder på tingene.

12. Et påbud om, at kongen og hans fogeder skal følge landskabslovene

10. DD 3, IV, 131 art. 11.

11. Sjæll. Kr. 1355, AD s. 179, DD 3, IV, 259.

12. Jfr. Arups kommentar til bestemmelsens udeladelse i 1354, Arups Danmarkshistorie II s. 105.

13. I 1359 brændte kongen flere jyske herregårde af.

i deres domsafsigelser og ikke lade sig lede af gunstforhold eller lignende. Sker det, skal den skyldige straffes, og hvis nogen forfølger en sådan uret ad rettens vej, skal de ikke lide under kongens uvilje af den grund. Vi ser af denne bestemmelse, at udover kongen havde også hans fogeder og embedsmænd domsmyndighed, og at man i samtiden betragtede dette som noget normalt. Den første bestemmelse af denne art kan eftervises i 1304 i Erik Menveds rigslov, da fogederne fik påbud om at dømme efter lovene, og der fastsattes sanktion for ikke at gøre dette. I 1360 er det ikke blot fogederne, men også kongen selv, der får dette påbud. Ifølge håndfæstningerne fra 1320 og 1326 måtte kongen heller ikke nære uvilje mod nogen, som forfulgte en sket uret, men medens det ligger i formuleringen, at der i 1360 var tale om egentlige retssager, så havde der i 1320 og 1326 snarere været tale om en form for legalisering af den politiske opposition mod kongemagten.

13. Kongens beskyttelse af en række svagt stillede befolkningsgrupper påbydes. Bestemmelsen er kendt fra ældre germansk lovgivning under benævnelsen »mundeburdium«, men medens det i ældre tid var fyrsten alene, som skulle garantere beskyttelsen, så var det i 1360 også de øvrige beseglere af håndfæstningen. Artiklen er i øvrigt den eneste, som alle forpligtede sig til at overholde. Det var ellers kongen og hans søn, der skulle overholde håndfæstningen, og så biskopperne, der skulle besegle, hvis de ville nyde godt af bestemmelserne og have deres privilegier stadfæstede.

F-teksten minder i sin udformning meget om danehof-forordningen fra 1354, og den er ligesom hin holdt i generelle vendinger om forholdet mellem kongemagten og undersåtterne, især i henseende til, hvad kongen måtte forlange af ydelser, og hvad der forekommer af indskrænkninger i kongens magtbeføjelser, således som vi kender det fra udformningen af valghåndfæstningerne 1320 og 1326. Denne vaghed i udformningen, i modsætning til hvad der var tilfældet i de nævnte håndfæstninger, skal dog ikke forlede os til at tro, at man i 1360 havde glemt indholdet af de gamle håndfæstninger, men situationen i årene omkring 1360 tillod ikke de krav, som man havde stillet Valdemar Atterdags fader og svoger overfor. Betydningsfuldt er i denne forbindelse særlig, at man ikke havde kunnet gøre det traditionelle trumfkort, kongevalget, gældende overfor Valdemar Atterdag.

En hel del af F-tekstens bestemmelser kan eftervises i ældre rigslovgivning, og det er også derfor, man kan tillægge nogle af dem en vis opposi-

tionel mening, f. eks. indskærpelsen af de gejstlige privilegier og forbudet mod vilkårlige fængslinger¹⁴. De udpræget oppositionelle bestemmelser i F-teksten behøver heller ikke at være forsøg på at ændre formerne for kongemagtens udøvelse, men kan betragtes som tilkendegivelser fra den politiske opposition, der udtrykte sin utilfredshed med kongens styre i de foregående år. Ser vi bort fra disse bestemmelsers antikongelige tendens, ligger skærpelsen i F-teksten, sammenholdt med danehof-forordningen 1354, først og fremmest i, at der udspecificeres en lang række befolkningsgrupper, hvis privilegier skal respekteres¹⁵.

Der var, hvis vi går ud fra Sjællandske Krønike, også en vis baggrund for denne indskærpelse i kongens regering i slutningen af 1350-erne. Herudfra er det klart, at der med befolkningens friheder først og fremmest mentes regler, privilegier og sædvaner m. h. t. skatteopkrævning og udskrivning af nye skatter. Man ville i 1360 minde kongen om disse ting og forlange dem respekteret. Udskrivningen af ekstraskatter og hoveri og den deraf følgende udvidelse af de traditionelle skattebyrder havde været et hovedstridspunkt mellem kongen og de jyske stormænd¹⁶. F-teksten nævner ingen steder skatterne ved navn, men de var underforstået i adskillige bestemmelser.

Allerede ud fra indholdet er det en nærliggende tanke, at den politiske opposition var toneangivende, da F-teksten blev til, men for med større sikkerhed at bedømme det politiske begivenhedsforløb i Kalundborg maj 1360 må F-teksten også sammenholdes med AB-teksterne, som efter hele deres bevarede form og udstyr blev det endelige resultat af mødet.

Sammenholder man F-teksten med AB-teksterne, er der overensstemmelse på to væsentlige punkter. Der er for det første den allerede omtalte fuldstændige verbaloverensstemmelse, som går fra begyndelsen til henholdsvis F-tekstens artikel 3 og AB-teksternes artikel 3, og som også kan findes fragmentarisk i de efterfølgende artikler. Dernæst den omstændighed, at samtlige bestemmelser i F-teksten i mere eller mindre ændret form går igen i AB-teksterne, og de går igen i den samme rækkefølge.

Det er dog i højere grad forskelle end ligheder, der falder i øjnene, når man sammenligner F med AB. Væsentligst er forskellen i disposition og

14. Danehof-bestemmelsen og bestemmelserne om de gamle love og sædvaner kan ikke afgjort siges at være udtryk for politisk opposition overfor Valdemar Atterdag, eftersom han selv fremhævede tilknytningen mellem kongemagten og disse begreber.

15. DD 3, IV, 131 art. 1–2.

16. Sjæll. Kr. 1359, AD s. 186 f.

opbygning. Hvor F har 13 artikler ud i eet og derefter afslutning, er AB i to dele, som hver indeholder 11 artikler med bestemmelser, den første del henvendt til kongen og hertug Kristoffer, den anden del henvendt til hele den danske befolkning bestående af hertuger, riddere, væbnere, bisper m. fl..

Dette element af gensidighed mellem kongemagt og undersætter har gjort håndfæstningen af 1360 til noget særligt i dansk historie, men der kan påvises en række paralleller fra udlandet, således Tyskland og Sverige¹⁷, ligesom det kan påpeges, at der ligger et gensidighedsmoment i F-tekstens to sønderjyske artikler.

En del af F-tekstens indhold genfindes uændret eller med betydningsløse ændringer i AB-teksterne. Det er bestemmelserne vedrørende de gamle love, Sønderjylland, de gejstlige institutioners friheder, den øvrige befolknings friheder, forbudet mod magtanvendelse i retssager, injurier i kongens nærværelse og beskyttelsen af de svage i samfundet¹⁸. Af disse skal kongen i AB overholde de fem førstnævnte, medens undersåtterne skal overholde de tre sidstnævnte. Bestemmelsen om bispernes rettigheder varierer, idet løftet om friheder er i een artikel, medens kravet om besegling kommer i den følgende¹⁹, og det samme gælder forbudet mod vilkårlige fængslinger, i hvilket sanktionsbestemmelsen ikke er med i AB²⁰. Bestemmelsen har i AB ingen skarphed mod kongen, og begge de nævnte bestemmelser er kommet med blandt de kongelige løfter i AB.

Danehof-bestemmelsen suppleres i AB. Både kongen og folket afgiver løfte om danehoffets afholdelse, men i befolkningens løfte er lejdebestemmelsen præciseret, og det slås fast, at overtrædelser er hjemfaldne til strafforfølgning af kongen og hans embedsmænd ifølge landets love, og befolkningen lover at medvirke hertil²¹.

Der er mellem F og AB meget betydningsfulde forskelle i indholdet af to bestemmelser. I F-tekstens artikel 12 pålægges det kongen og hans embedsmænd i deres domspraksis at rette sig efter landets love, og det bestemmes, at der skal rejses sag med krav om straf i tilfælde af uretfærdigheder, ligesom enhver, der forfølger en sådan sag, ikke skal lide under uvilje fra kongens side. Dette er en udpræget mistillidserklæring til kongemagten, idet det faktisk insinueres, at sådanne uretfærdigheder er begået. I AB er denne bestemmelse fordelt på to artikler, som begge står

17. Aksel E. Christensen: Kongemagt og Aristokrati s. 222. DD 3, I, 50–51.

18. Artiklerne 1, 2, 3, 5, 6, 10, 11 og 13.

19. F art. 4, AB art. I, 4–5.

20. F art. 7, AB art. I, 9.

21. F art. 9, AB art. I, 10 og II, 5.

blandt folkets løfter ²². I den første bestemmes, at hvis kongen og hans embedsmænd for en forseelse dømmes efter loven, så må det ikke regnes dem til last, en udformning med tendens stik modsat F-teksten. Først i den følgende artikel åbnes der mulighed for at påklage uretfærdige afgørelser – vel at mærke, hvis det sker med rette. Tendensen i AB er klart prokongelig, idet det i den første artikel insinueres, at befolkningen nærer modvilje mod de kongelige domsafgørelser, selv om de er retfærdige, og i den anden, at man med urette har påklaget de kongelige afgørelser.

Størst forskel er der i F-tekstens bestemmelse vedrørende rov, brandstiftelse og ulovlig fængsling. I F er præget af bestemmelsen neutralt, men i AB indgår den i en større bestemmelse, som dels indskærper overholdelsen af alle håndfæstningens bestemmelser, men endvidere i Danmark forbyder anstiftelse af plyndring eller brand og foretagelse af fængslinger, samt at nogen »med råd eller i dåd fører udenlandske herrer og mænd ind i riget, som på nogen måde kan være Danmarks rige til skade og fordærv« ²³. Hentydningen til de nylig overståede stridigheder, under hvilke de holstenske grever i samarbejde med de jyske stormænd havde hærget kongens besiddelser, kan næppe være tydeligere. Sanktionen er også hårdere i AB, for medens det i F bestemmes, at straf skal ske efter landskabslovene ²⁴, så fastsætter bestemmelsen i AB, at man ved overtrædelse af bestemmelsen, pågribelse på fersk gerning eller lovlig domfældelse skal miste »fred, gods og liv« ²⁵. Bestemmelsen giver sin administrator vide beføjelser, og den er yderligere anbragt blandt de af folket afgivne løfter. Den kan tænkes anvendt i 1373, da kongen gjorde op med de jyske stormænd og disse måtte genopbygge de kongelige slotte.

Allerede fordelingen og udformningen af disse bestemmelser i AB er en klar fordel for kongemagten, idet de kongelige løfter har en meget mere generel karakter end folkets, men der er i AB endvidere en række bestemmelser, som ikke findes i F-teksten.

Blandt de kongelige løfter er indsat en bestemmelse om, at de lande, som i fremtiden erhverves til Danmark, skal besegle håndfæstningen sammen med kongen, hvis de vil nyde godt af håndfæstningen. Ingen har formentlig, hverken i 1360 eller senere, været i tvivl om, at der her blev hentydet til en snarlig generhvervelse af Skåne og de øvrige landsdele øst for Øresund, som var i svensk besiddelse ²⁶.

22. F art. 12 og AB art. II, 8 og II, 9.

23. Citeret efter Danmarks Riges Breve.

24. »legibus terre«.

25. Citeret efter Danmarks Riges Breve, i teksten: »pace. bonis. priuabitur atque uita«.

26. AB art. I, 6.

I folkets løfter er først indsat en bestemmelse om, at enhver af de i beseglingslisten omtalte, der ønsker at kunne påberåbe sig håndfæstningens bestemmelser, skal besegle denne²⁷. Det må i denne forbindelse erindres, at disse personer ikke blot skal nyde godt af håndfæstningens bestemmelser, men de skal også til en vis grad garantere for gennemførelsen af disse. At en lang række personer udover kongen besegler en håndfæstning er ikke nyt i 1360, men beseglingskravet er nyt, muligvis inspireret af forhandlingerne omkring kravet om bispernes besegling. Man opnåede, hvis ellers bestemmelsen blev gennemført, at håndfæstningen vil blive garanteret af repræsentanter for både kongemagt og opposition i Danmark. I F-teksten skal disse personer garantere for kongens løfter, eller rettere, at han har afgivet dem, medens de i AB kommer til at stå som medudstedere og garanter for folkets løfter overfor kongen og hermed i særlig grad forpligtede.

Der fastsættes endvidere i AB straf for enhver, som »i nævneværdig grad« forser sig mod kongen, hans søn og kronen²⁸. Hermed er den forkætrede majestætsforbrydelse fra Erik Glippings tid dukket op igen, endnu et tegn på ABs pro-kongelige tendens. I modsætning til tidligere bestemmes det dog, at »leges terre« skal være straffegrundlaget, et tegn på mådehold fra kongemagtens side.

Der er i AB en bestemmelse, som forbyder voldgæsteri. Den er udformet efter samme retningslinier som den tilsvarende bestemmelse i danehof-forordningen 1354²⁹, og den havde aktuel baggrund, idet vi kender andre kongelige forbud mod voldgæsteri fra denne tid³⁰.

Vi finder i AB endelig et løfte fra alle de i beseglingslisten anførte personer, om at de vil medvirke til, at kongen og hans søn kan nyde deres rettigheder. Hermed er gensidigheds-elementet understreget, og respekten for de kongelige rettigheder er noget nyt i dansk rigslovgivning, medens den kan påvises i Sverige på et tidligere tidspunkt³¹.

V.

Når vi skal undersøge forholdet mellem AB og F kan een ting umiddelbart slås fast, og det er, at AB blev den endelige udfærdigelse. Vi har af AB bevaret to udfærdigelser på pergament med hængende segl fra i

27. AB art. II, 1.

28. AB art. II, 3.

29. 1354 art. 7, 1360 art. II, 4.

30. DD 3, V, 212.

31. DD 3, I, 50–51 og Sveriges Traktater vol. II s. 346.

hvert fald en del af de i beseglingslisten anførte. Disse må med sikkerhed kunne antages at have deltaget i Kalundborg-mødet, og denne kreds var ledende i udformningen af Danmarks politik omkring 1360, hvad enten det skete i opposition mod eller i samarbejde med kongemagten. Det er usandsynligt, at denne kreds på den samme dag, 24. maj 1360, udstedte en anden håndfæstning med en anden opbygning og stik modsat tendens, nemlig F-teksten. Det omvendte er lige så usandsynligt, nemlig at man først udstedte F i retsgyldig form og derefter udarbejdede og udstedte AB. Kun een af de to tekster kan være endelig udfærdiget og beseglet, og eftersom vi har bevaret AB i den endelige og beseglede udformning, må det være den. F har aldrig været endelig udfærdiget og beseglet.

Herefter kan flere muligheder diskuteres.

F som en korruperet afskrift af AB. Den er bevaret i en kodex, C 54 fra det kongelige bibliotek i Stockholm, som også indeholder afskrifter af danske landskabslove og andre håndfæstninger¹. Der er for dette indholds vedkommende tale om få realvarianter i forhold til andre tekster af samme indhold, og det må derfor være rimeligt at antage, at F i 1465 er blevet kopieret i god overensstemmelse med forlægget, herunder bortset fra ortografiske ændringer og beskæringen af navnelisten, der kan begrundes med ydre forhold. Der kan tænkes den mulighed, at kopisten i 1465 anvendte et allerede korruperet forlæg, men to ting taler imod, at F er fremkommet via eller som en korruperet afskrift af AB; hvis korrupsionen skyldes tilfældigt sjusk under en afskrivning, skulle afvigelserne mellem AB og F være jævnt fordelt over F, men der er verbal overensstemmelse fra begyndelsen og indtil artikel I,4 i AB. En bevidst korrupsion af AB til fordel for en af de privilegerede stænder i Danmark foretaget mellem 1360 og 1465 forekommer ikke sandsynlig, da der dels mangler indre logik i afvigelserne mellem AB og F, og det dels ville have været mere hensigtsmæssigt at anvende Olufs håndfæstning fra 1375. Det må altså anses for overvejende sandsynligt, at F er blevet til i snæver tilknytning til begivenhederne i 1360, og det vil endvidere medføre, at F-teksten må være blevet til inden udfærdigelsen af AB, da det ikke har tjent noget formål at påbegynde udarbejdelsen af en ny håndfæstning kort tid efter, at man har udfærdiget og beseglet AB-teksten.

Der er så den mulighed, at F har været anvendt som et koncept under udarbejdelsen af AB og er blevet opstillet i denne forbindelse, men på grund af den modsatte tendens og den stærkt afvigende disposition må denne mulighed anses for udelukket.

1. Danmarks Gamle Landskabslove vol I s. LII og vol. V s. XI.

Endelig foreligger den mulighed, at F skulle være udkastet til en håndfæstning beregnet på udstedelse i 1360, men uden forbindelse med AB. Hvis vi forestiller os, at man i 1360 i stedet for AB havde udstedt F, ville indtrykket af parallellitet mellem begivenhedsforløbet 1353–54 og 1359–60 være blevet væsentligt forstærket; det er tidligere påpeget, at der i det faktiske begivenhedsforløb er visse ligheder, og F-teksten har i sit forfatningsmæssige indhold stor lighed med danehof-forordningen fra 1354; der er den samme vage karakter i afgrænsningen af kongemagtens beføjelser, faktisk er der kun en enkelt væsentlig ændring, og man må antage, at forfatterne af F har foretaget en magtpolitisk afvejning af situationen i 1360, hvorunder de er gået ud fra deres erfaringer i 1353–54 og danehof-forordningen fra 1354. Resultatet er blevet en tekst, som frembyder store ligheder med danehof-forordningen, men som også afviger fra den på to væsentlige punkter. F-teksten har en decideret anti-kongelig tendens, hvor danehof-forordningen var neutral eller pro-kongelig, og den blev aldrig endelig udfærdiget eller beseglet.

Betragter vi situationen i 1360 kan den politiske balance mellem kongemagt og opposition aflæses af mødets endelige resultat, AB-teksten, og slutter man ud fra dennes indhold, er det klart, at kongen ikke ville have deltaget i udarbejdelsen af en håndfæstning som F eller have beseglet en sådan. Det må imidlertid også på basis af den indholdsmæssige analyse og diskussionen af forholdet mellem F og AB anses for sandsynligt, at F har været anvendt under udarbejdelsen af AB.

Skal der derfor opstilles en hypotese om handlingsforløbet omkring Kalundborgmødet i 1360, må den gå ud på, at den politiske opposition inden mødet med kongen udarbejdede sit eget forslag til en håndfæstning, nemlig F; ved denne udformning spillede erfaringerne fra 1353–54 og udformningen af danehof-forordningen 1354 afgørende ind. At oppositionen i dette udkast anførte både dato og beseglere er ikke utænkeligt. Mødet var formentlig aftalt i forvejen, hvorved datoen lå fast, og kredsen af beseglere ville være forudbestemt til at udgøres af de politisk ledende personer i Danmark; af denne grund var der intet til hinder for, at man i AB overtog beseglingslisten fra F. Den politiske oppositions forslag blev, udover erfaringerne fra 1354, også udformet under indtryk af begivenhederne i 1359–60; man var, hvilket jo også fremgår af Sjællandske Krønike, ikke utilbøjelig til indrømmelser, og F-teksten fik derfor et efter oppositionens under oprøret hævdede opfattelse moderat indhold, men blev udformet, så der i flere bestemmelser var tydelig brod mod kongen.

Forslaget kan være udarbejdet i forvejen, men det kan også være ud-

arbejdet i Kalundborg, hvor kongen så blot ikke har været til stede. Selv om vi har bevaret et rettertingsbrev fra den 19. maj 1360, udstedt i Kalundborg fem dage før håndfæstningens dato, med det kongelige rettertingssegl under, så er dette ingen garanti for kongens tilstedeværelse, så meget mere som kongens faste justitiar, Niels Jensen af Keldebæk, nævnes i brevet som værende til stede². De eneste andre diplomer, der giver oplysninger af betydning for Kalundborg-mødet, er to gejstlige diplomer fra den 23. maj; de er udstedte i Kalundborg af de seks i håndfæstningen nævnte biskopper, som altså var til stede dagen før håndfæstningens dato.

Kongen kan så på mødet have fået forelagt oppositionens forslag, F, eller han kan være ankommet til Kalundborg og have fået forelagt et der udarbejdet forslag; sikkert er det, at F er udarbejdet, uden af man havde kendskab til Valdemar Atterdags holdning, thi da ville man ikke være blevet færdig med F-teksten, men have forladt den til fordel for et udkast i stil med AB. Nu forhandlede man om F-teksten og nåede frem til artiklen med biskoppernes besegling, før uenigheden blev så stor, at man ikke kunne komme videre med dette forslag. Resultatet blev så AB, udarbejdet med Fs bestemmelser som kerne.

Der kan tænkes flere måder, hvorpå kongen har fået oppositionen til at fragå F og i stedet vedtage AB. Adskillige historikere har set den forestående færd til Sverige som et afgørende moment, der dels nødvendiggjorde og dels inspirerede til en national samling, som altså gav sig udslag i AB, men det forekommer ikke sandsynligt, at et aristokrati, der gentagne gange, sidst et halvt år tidligere, havde allieret sig med de holstenske grever mod kongen, nu pludselig skulle være blevet nationalt indstillede og have glemt alt, hvad de tre foregående års strid havde drejet sig om. Når vi tager i betragtning, at der i enkelte bestemmelser henholdsvis i F og AB er stik modsat tendens, skønt der er en tydelig forbindelse mellem de to teksters indhold, må det langt snarere antages, at den afgørende faktor i maj 1360 var kongens magt.

Hertil kommer dog, at håndfæstningen i sin endelige udformning er præget af mådehold fra Valdemar Atterdags side. Den er ubetinget til fordel for kongemagten, men den giver ikke derfor grundlag for en vilkårlig udøvelse af kongemagten. Det bestemmes gentagne gange, at sanktioner for overtrædelse af håndfæstningens bestemmelser skal udmåles efter landets love, »leges terre«. Der er her en parallel til de tidligere eks-

2. DD 3, V, 318. Niels Jensen kan, selv om han kun er nævnt som vidne, udmærket have præsideret over rettertinget i kongens navn, jfr. DD 3, IV, 258 og 267, i hvilke det med sikkerhed kan konstateres, at kongen ikke var til stede.

empler på, at kongen påberåbte sig landets love som retsgrundlag. Kun i en enkelt bestemmelse, nemlig forbudet mod at hente hjælp udefra til skade for landet, ses et direkte forsøg på at gøre op med oppositionens to gange anvendte taktik³, og kongen fik et legalt grundlag for repressalier i fremtiden.

Et tegn på god atmosfære eller i hvert fald forsøg på at fremmane en sådan er det, når begge de kontraherende parter i håndfæstningens slutning lover at udlægge bestemmelserne på den for modparten gunstigste måde. Der er her og andre steder i teksten udtryk for vilje til at lade fortiden være glemt og lade et nyt og bedre samarbejde begynde. Kongen sørgede også for at pakke håndfæstningen ind i passende gammeldags vendinger, bl. a. lånt fra F-teksten, for at få indholdet til at glide lettere ned. Inddrager man også den gensidige opbygning i denne bedømmelse, er det ikke langt fra, at den kommer til at fremtræde som et taktisk kneb fra Valdemar Atterdags side, i stedet for at stå som et tegn på samarbejde og forhandling mellem konge og folk.

Denne svækkelse af ABs nationale og historisk skelsættende betydning kan godt foretages uafhængigt af F-teksten⁴. Men uden denne ville AB trods alt stadig fremtræde som et resultat, de to parter i Danmark, kongen og folket, havde forhandlet sig frem til og i forening lovet at overholde. F-teksten viser, at der i 1360 var en kreds af stormænd, som efter stridighedernes afslutning havde en opfattelse, der afveg væsentligt fra kongens, og som kom med et udspil, ja, måske endda tog initiativet til at forsøge at binde kongen gennem en håndfæstning. Dette initiativ afbøjede Valdemar Atterdag gennem udarbejdelsen af AB, men man kan tænke sig, at hvis F ikke var blevet udarbejdet, så var AB måske heller ikke blevet det. I dag kan vi betragte F som oppositionens alternativ til »Valdemar Atterdags Landefred«.

3. AB art. II, 2.

4. Aksel E. Christensen: Kongemagt og Aristokrati, 1968-udgaven, s. 221 f.

Toldregnskaber kritisk belyst

Af Troels Dahlerup

Ved amanuensis Poul Enemarks forsvar af sin disputats »Studier i Toldregnskabsmateriale i Begyndelsen af 16. Arhundrede« var de officielle opponenter professorerne dr. phil. Svend Ellehøj og dr. theol. Troels Dahlerup. Medens førstnævnte ventes at anmelde arbejdet i Historisk Tidsskrift, udgives her manuskriptet til sidstnævntes opposition, idet det alene har været underkastet en lettere redaktion med tilføjelse af enkelte henvisninger, supplerende noter m. v.

Højtærede dekan, højlærde professorer, vellærde doctores, ærede tilhørere, kære præces:

Vi står her med en bog – eller rettere sagt: to bøger, som vi i snart temmelig lang tid har ventet på, og medens de indviede har regnet med, at nu, endelig og omsider, kom det magistrale værk, der definitivt fortalte os alt om dansk stude-export omkring den nyere tids begyndelse, hvorfra, hvortil, hvor mange og hvorfor, viser det sig, at værket er kommet til at handle om noget ganske andet.

Præces har gennem sine mangeårige studier i et stedse mere begrænset materiale (dvs. tidens få bevarede toldregnskaber) fundet den ene tekniske vanskelighed efter den anden, hvilket har forhindret ham i at færdiggøre den imødesete lille studie over vore stude og deres færden i handelslivet.

Det, der er så helt specielt ved dagens handling, er, at præces i stedet for at give op over for sine mange vanskeligheder (og eventuelt i stedet skrive en bog om noget helt andet) med sin vante og velkendte grundighed har sat sig for at undersøge, *hvorfor* det eksisterende kildemateriale *ikke* har kunnet anvendes til det formål, som forskningen i almindelighed til denne dag har ment, at det skulde benyttes til, nemlig til handelshistorie.

Det vil således sige, at emnet fra oprindeligt at have været anlagt som en normal *case study* har forskubbet sig til at blive en historisk-metodisk undersøgelse: *hvorledes* skal man overhovedet behandle kilder af en sådan art; hvilke problemer opstår, hvilke vanskeligheder må den gode historiker tage højde for, inden han vover at drage realhistoriske konklusioner? For – som præces så helt rigtigt fremhæver allerede fra starten

(s. 22): Dette materiale kan absolut ikke henregnes til de historiske kilder, der taler for sig selv. Her er vi så ganske enige, idet jeg dog finder det et spørgsmål, om der overhovedet findes sådanne idelle »selvtalende« kilder.

Derfor slipper vi i dette værk for en skrivebords-teoridannelse, der med vold og magt presses ned over et muligvis til thesens besvarelse uegnet kildemateriale. Som god realhistoriker og sund metodiker ved præces til fulde, at metode og teoridannelse først kan bringes i anvendelse, når den historiske tekniks krav er opfyldt; først skal kildematerialet fremdrages, derpå læses, dateres, sættes in i sin kontekst, dvs., at vi skal begynde med at bruge alle de gode gamle – i vore dage næsten glemte – kunster: heuristik, palæografi, metrologi, kronologi og så fremdeles, inden vi overhovedet har lov til at beskæftige os med, hvad det egentlig er, der står i kilden.

Efter forordets noget højtflývende start med de store udsyn og internationale perspektiver kommer vi derfor i første hovedafsnit (s. 23–58) ned i et mikrokosmos, i denne detailrige, meget omhyggelige *præsentation* af »Det foreliggende regnskabsmateriale«, en redegørelse for det bevarede danske kildemateriale, der er gjort med så stor omhu, at jeg alene undrer mig over, så let præces er gået hen over et dog ikke helt uvæsentligt spørgsmål, som en historiker, der arbejder med så gamle arkivalier, aldrig bør glemme: Hvorfor i al verden er netop *disse* kilder bevaret?

Hvor selvfølgelig det end er, at historien må skrives på grundlag af de bevarede kilder, må vi aldrig glemme problemet om disses større eller mindre grad af repræsentativitet, eller sagt på en anden måde: hvorfor har vore gamle, længst hensovne kolleger på arkiverne *ikke* også her foretaget en kassation?

I virkeligheden ved præces det udmærket godt, idet han (bl. a. s. 26) er inde på tanken: med en enkelt undtagelse (Ålborg-regnskaberne 1517–19) er samtlige disse regnskaber knyttede til *dronning Christines finansforvaltning*.

Om man vil, kan man også stille spørgsmålet omvendt: hvor er regnskaberne fra rigets øvrige toldoppebørsel? Disse er naturligvis kasserede af de omhyggelige rentekammerarkivarer, hvilket i hvert fald i flere tilfælde direkte kan konstateres ved gennemsyn af Rentekammerets kassationsprotokoller (jfr. RTK 11.45 fra 1725).

Og hermed er vi inde på een af præces' helt rigtige hovedtanker: hvad var hensigten med disse regnskaber? Hverken den at forsyne eftertidens historikere med en let tilgængelig handelsstatistik, endsige at opstille materiale til personnavneforskning o. m. a., nej, flere af disse regnskaber kan jo knap og nap kaldes toldregnskaber, idet de faktisk er at opfat-

te som bilag til dronningens *husholdningsregnskaber*. Og som hus- eller hofholdningsregnskaber har de følgelig næppe haft noget at gøre med det kassationsivrige Rentekammer (hvortil vel oprindeligt ej heller Øresundstolden hørte), men de kom til at bero i *Geheimearchivet*, dvs. i et »historisk arkiv«, der sjældent kasserede, men til gengæld havde den last at forsøge at fordele sine arkivalier efter »saglige« kriterier, hvilket kan forklare, at flere af disse »toldregnskabsagtige bilag« benyttedes til at rekonstruere nogle – Geheimearchivet principielt uvedkommende – »toldregnskabsarkiver«.

Det er i denne forbindelse morsomt at se (note 11 ad s. 33 = II s. 98 f.) vore to førende specialister på feltet uafhængigt af hinanden i skøn samdrægtighed føre et i dronningens regnskabsbog liggende toldbilag sammen med det »toldregnskab«, hvoraf det er en integrerende bestanddel. »Atter det skilte sammen sig følger«.

Derimod forekommer det mig lidt af en unøjagtighed, når præces (note 40 ad s. 68 = II s. 107) lader regnskabsføreren Hans Reffs jordebogsudkast for *Hardsyssels provsti* ligge i dronningens regnskabsbog på grund af en »tilbøjelighed til at fordele materialet efter personen i stedet for efter funktionen«. Begge dele er dog *regnskabsføreren embedspapirer*, men vel at mærke fra to embeder, dels som dronningens kansler, dels som domprovst i Ribe (et fedt embede, som det utvivlsomt var dronningen, der skaffede ham som belønning for tro tjeneste).

På dette sted kan det vel også bemærkes, at præces har fulgt god skik ved at forsøge et eller andet sted at citere begge sine officielle opponenter. I det ene tilfælde har det øjensynligt ligget lidt tungt; man kan se, hvorledes præces i sin fortvivelse har fundet frem til dette lokalhistoriske arbejde om netop Hardsyssel og kansler Hans Reffs dobbeltstilling som også provst i Ribe (hvorunder Hardsyssel sorterede)¹. Det står i forbindelse med den udmærkede administrationshistoriske redegørelse for dronningens finansforvaltning (s. 68), og jeg forstår fuldt ud, at præces ligesom har søgt at dække sig ind ved på dette sted at »undlade at anføre slutnoten«, denne famøse note 40 (= II s. 107).

Hvis præces var gået til yderlighederne og havde læst denne lille lokalhistoriske opsats med omtanke, ville han faktisk have kunnet hente een ting med relation til hans emne, in casu den administrationshistorisk vigtige og iøvrigt dygtigt gennemførte redegørelse for forholdet regnskabschef/underordnet skriver, hvor håndskriften rejser spørgsmålet, hvorvidt et med gennemført anvendelse af førsteperson (»jeg«, dvs. Hans

1. Hardsyssels Arbog nr. 54 (1960) s. 77–139.

Reff) ført regnskab nu også er *skrevet* af pågældende. Præces deler fornuftigvis William Christensens opfattelse, at det skal man være meget varsom med at slutte. Men i dette nævnte lille arbejde mener jeg at have fastslået, at endnu et tilfældigt bevaret Hardsyssels-regnskab, som er ført i Hans Reffs navn (altså i førsteperson), er skrevet af samme hånd, som findes i flere hofholdnings- og toldregnskaber (vist den hånd, præces benævner *skriverhånd A*), men det vel at mærke på et tidspunkt, hvor vi har dokumentation for, at Hans Reff opholdt sig i Rom!

Helt rigtigt konkluderer præces, at de udgivne regnskaber² således må betragtes som en samling indtægtsbilag, ofte af foreløbig, kladdemæssig art, hvorfor de umiddelbart ikke er anvendelige til statistiske formål. Og derfor opstilles i hovedafsnit III (s. 93 ff.) et veritabelt *problemkatalog*, som jeg kan anbefale enhver, der ganske kort ønsker et lille overblik over arbejdsindsat, these og hele anlæg:

Der er her tale om varernes transportretning, kronologiske problemer, de altid kildne emner mønt, mål og vægt, og endelig det meget store og ikke mindre tunge slutafsnit om navneterminologien.

Transportretning (s. 98 ff.)

I betragtning af, at kritikken af »den hidtidige forskning« af gode grunde rent praktisk kommer til fortrinsvis at blive rettet imod den nyeste fremstilling, der bredest muligt har beskæftiget sig med problemkomplekset, er det et overordentligt smukt træk i denne bog, at præces gemmer dødsstøddet til en Ekskurs, hvilken tilmed er pint ind midt i notebindet (II s. 193 f), og omvendt udbreder præces her en gevaldig ros, formentlig fordi det er næsten det eneste sted, hvor han ikke totalt er uenig med dr. Schwetlik³.

Alligevel nøjes præces ikke med at afskrive andres resultater; de skal helst benyttes til at nå endnu videre frem. Specielt Gottorp-regnskaberne er her af interesse, fordi vi synes at have mulighed for at følge varebyttet mellem Danmark og det sydlige udland lidt nøjere. Nu interesserede tolderne sig alene for at opkræve afgifterne, men slet ikke for om varen sendtes i den ene eller anden retning, hvorfor man gennem studier af *varearterne* har søgt at fastslå varebyttets form, d. v. s. at man gik ud fra, at f. eks. heste og okser måtte være danske (dvs. nord-) varer, som omvendt vin, klæde og krydderier m. m. måtte komme syd fra.

2. Dronning Christines Hofholdningsregnskaber, udg. Will. Christensen (1904).

3. Disp. trykt i ZGSH 85/86 (1961) og 88 (1963).

Men også denne i sig selv så sandsynlige tommelfingerregel lykkes det præces at omstyrte, idet han overbevisende dokumenterer, at denne handel ikke udelukkende kan betragtes som nord-syd-rettet, selv om toldstedet faktisk lå som en »sluse« mellem nord og syd. I virkeligheden skal en ikke ubetydelig handel opfattes som gående *øst-vest*, idet friserne på Slesvigs vestkyst sendte deres landbrugsvarer til østkystens store byer (Kiel, Eckernförde osv.) og til gengæld modtog købmandsvarer som klæde, kram og krydderier. Kun fordi handelsvejen fra Friserområdet til disse byer tilfældigvis ramte Gottorp toldsted *sydfra*, kommer disse (den danske eksporthandels varer lignende) varer til at gå »den modsatte vej« af, hvad vi ellers skulde formode: at landbrugsvarer sendtes nordfra, medens byttevarerne kom sydfra. Rent konkret vil dette således betyde, at f. eks. smør ikke blot kan sendes fra nord imod syd, men også omvendt, blot at der i sidste tilfælde rent faktisk var tale om en fra vest imod øst gående transport!

Således bliver et ellers så bestikkende kriterium for handelsveje og varenes hjemsted af tvivlsom gyldighed; men præces lader os ikke i stikken, idet han i stedet opstiller sit *pendulkriterium*. Når en handlende gerne optræder i toldregnskaberne *to* gange med ret kort tidsinterval imellem, vil der gerne være tale om import over for eksport. Hertil viser det meget instruktive bilag 6 (II s. 204–209), hvorledes vi kan kortlægge enkeltfirmaer og deres virke med at formidle varebyttet via hyp-pige returrejser.

Uden på nogen måde at ville bebrejde præces, at han i sin gennemførte redelighed har valgt denne noget besværligere vej til bedre og sikrere resultater (thi hans princip forekommer mig særdeles overbevisende), virker det alligevel, som om han her er standset »et toldsted for tidligt«, idet han tilsyneladende forholder os oplysninger om et problem, der for mig at se lyser ud af dette bilag 6:

Mon ikke præces kender anekdoten om manden, der hver dag passerer toldstedet med sin fine kuffert. Tolderne undersøger den; men da den er tom, får han lov at passere. Nu bliver han ved at komme igen, dag efter dag, indtil det omsider går op for de stakkels toldere, at manden simpelthen smugler *kufferter*.

Netop på grundlag af præces eget bilag 6 (fra Gottorp-regnskaberne 1510) mener jeg at kunne udlede et fint kriterium for vareretning, idet hver eneste *vogn* går imod nord, d. v. s. at alene dette, at en vogn fortolles, synes at indicere sydvare på vej mod nord! Man spørger sig selv, om fragtmandene har solgt deres vogne i Danmark og vendt tilbage til fods?

En kontrol i de trykte Gottorp-regnskaber 1484–85⁴ giver et ganske tilsvarende billede. F. eks. rejser en storspeditør som Peter Sickmann (hvis virksomhed iflg. dr. Schwetlik overtages af enken, der ægter den i bilag 6 behandlede Hinrick Hasenwinckel) tilsyneladende udelukkende imod nord.

Også præces' bilag 14 (II s. 217) får betydning i denne sammenhæng, idet præces ganske vist ud fra en benefit of the doubt rent hypotetisk lader muligheden stå åben for, at Thomes Koch og Kalli Peters(en) har sendt smør *fra nord til syd*, og det vel at mærke i vogne. Nu kan Kalli Petersen efter sit navn udmærket godt være friser, d. v. s. at hans vogn netop kan vise, at dette smør er en vest-øst-vare, der følgelig rammer Gottorptoldstedet *sydfra* på vej til f. eks. Kiel. Og vel er Thomes Kochs navn ikke til at nationalitetsbestemme, men hvis hans smør kommer nordfra, passer det smukt, at regnskabet *ikke* omtaler nogen vogn. Den findes kun i præces' hypotese.

Nogen eentydig tolkning af dette besynderlige fænomen skal jeg ikke indlade mig på (i øvrigt ynder præces rundt om i værket at antyde, at han jo også skal have noget at bestille i den kommende tid). Men i betragtning af, at de »klassiske« danske exportvarer var heste og stude, d. v. s. var *selvtransporterende*, medens byttevarerne (klæde, vin, kram osv.) nødvendigvis måtte køres, er det en nærliggende tanke, at de mange *tomme* returvogne var toldfrie. Selv når eksportvaren krævede vogn, var det gerne en massevare som sild, smør og huder, og i sin fremragende gennemgang af transportmidler og vareemballager viser præces, at i sin ældste form inkluderede tolden ofte et helt »vognlæs« (et *foder*), d. v. s. at vare og vogn kunne fortoldes under eet.

Først som fragtmands erhvervet udvikles, må man til at skelne imellem de mange forskellige købmænd, hvis varer transporteres af fragtmænd, og tilmed holde dennes toldansvar for egen vogn for sig. Her burde præces måske dog have skelnet klarere imellem »fragtmænd«, der hver stiller sin vogn til rådighed for mange småhandlende, og de store »speditørfirmaer«, som kunne transportere en storkøbmænds varemasser, i givet fald i en veritabel vognkolonne, og som ikke blot tog sig af selve transporten, men også lagde tolden ud (hvorefter storkøbmand og »speditør« kunne diskutere regningen og dens enkeltposter, herunder tolden).

At fragtmandsproblemet er meget væsentligt, er præces dog ganske på det rene med, og ikke mindst i det senere afsnit om nationalitetsproble-

4. Da. Mag. 6 VI (1933).

matikken oplyses vi om, at toldregnskaberne følgelig ofte blot registrerer transportfirmaet, men ikke altid dets kunder, købmændene, hvilket i allerhøjeste grad kan bidrage til at gøre statistikker over dansk/tysk handel meningsløs.

Dateringsproblemer (s. 107 ff.)

Det glæder en gammel »tekniker« at se den høje prioritering, som præces giver dateringsspørgsmålene. »Man er naturligvis afhængig af en yderst nøjagtig datering« siger han (s. 107 nederst), og at dette ikke må opfattes som en frase, fremgår af problemkataloget (s. 95), samt af hele afsnit I, hvor megen flid og møje anvendes på at nå frem til en korrekt tidsfæstelse af mindre sikkert, ja eventuelt helt udaterede regnskaber.

F. eks. får vi s. 41 nederst det nydeligste eksempel på opløsning af en sjusket, ufuldkommen dato, idet det af konteksten fremgår, at der her må være tale om Knud konge og ikke Hellig Olav ⁵.

Og s. 56 (lin. 5 i afsnit nr. 10) får vi trøsterigt at vide, »at dateringen vækker ingen vanskeligheder«. Rent sprogligt ville jeg foretrække: *volder ingen vanskeligheder*, men da præces' opmærksomhed altså ikke er *vakt*, lader vi et øjeblik dette ligge og går til s. 75 (3. sidste lin.) med datoen 25. november 1504. Kilden hertil er (iflg. note 7) naturligvis dronning Christines brevbog ⁶, hvor datoen desværre ikke er opløst, men alene anført som (ikke 25. nov. = Catharine dag, men) *feria secunda proxima post festum Katharine virginis*, og da 25. nov i 1504 faldt på en mandag, vil vi således rent mekanisk nå frem til 2. december! D.v.s. medmindre der foreligger en fejl, idet præces som kyndig praktikus gør os opmærksom på (f. eks. s. 108), at en sådan datering, en mandag efter en helligdag, der netop faldt en mandag, på forhånd er mistænkelig (måske lige frem fejl for *ipso die*).

Hvor rigtig denne skepsis end er, kan jeg ikke lide præces' teori om »jødisk dateringsmåde« (s. 108), som forekommer mig temmelig søgt over for et forsøg på simpel slutning til virkeligheden: en trist mandag morgen i november starter skriveren rent rutinemæssigt med at notere: mandag efter (respektive: *secunda feria post*), og spørger da sine kolleger: ja hvad var det nu for en helligdag, vi fejrede i går? Hvortil et kvikt hoved gør ham opmærksom på, at selve denne dag var Catharine dag,

5. »Cuiquentesimo Nono« (s. 46 lin. 7) er selvfølgelig en af de vist ret få trykfejl (for: Quingentesimo Nono).

6. Udg. Da. Mag. 4 V (1884), her s. 86.

d.v. s. at han foretager en slags rettelse, men vel at mærke uden at gennemføre den tilbunds ⁷.

Vi vender derpå tilbage til s. 56, hvor dateringen som sagt ikke har *vakt* nogen vanskeligheder for præces, der her lige så skråsikkert, som han s. 75 viste, at Catharine dag var 25. november, nu antager, at den faldt 2. august!

I betragtning af, at præces her har et regnskab for 1519–21, hvori der blot er een eneste indførsel fra 1519, tyder det dog klart i een bestemt retning: at det formentlig var ret sent på året, d. v. s. at et tidspunkt sidst i november simpelthen ikke kan passe bedre.

At jeg opholder mig så længe ved netop denne dateringsfejl, skyldes, at vi her har mulighed for bag om præces' arbejde at kunne konstatere kilden til hans desværre mange dateringsfejl. Præces har, i stedet for at benytte Grotefends *Zeitrechnung*, søgt at skyde genvej via den uopslidelige, men desværre upålidelige (og genoptrykte) Bauers kalender. Af den halve snes Catharinaer, der opregnes i Grotefend, kender Bauer blot de tre, men desværre i følgende uheldige rækkefølge:

1. Katarina (uden nærmere kendingstegn) = 2. august.
2. Katarina af Siena (30. april), som vi roligt kan lade ligge; om end hun forleden udnævntes til doctor ecclesie, kanoniseredes hun så sent som 1461 og optræder uden for sit hjemland næsten kun i dominikanerkalendere.
3. Den rigtige, oldkirkelige Katarina *virgo* et martyr = 25. november. Præces har altså simpelthen grebet den øverste i Bauers pose, skønt hun, der blot var enken Birgittes datter, kanoniseret så sent som 1484, som speciel svensk helgeninde næppe har haft større chance for popularitet i Danmark, i hvert fald ikke uden for Birgittinerklostrene.

Den rene komik – sjældnen i denne gravalvorlige bog – møder vi s. 79 (andet afsnits fjerde lin.), hvor »midfaste nest forleden« uhyre forsigtigt omtales som »engang i første uge af marts«. Hvis midfaste her betyder midfaste *ugen*, må vi dog regne mandagen med, d. v. s. fra 28. febr. til 5. marts; men præces er klar over, at der evt. kan være tale om midfaste *søndag*, d. v. s. 6. marts (jfr. hertil note 4 = II s. 109). Men ikke nok med begge disse i og for sig forsvarlige løsninger, fremturer noten: »hvis midfaste skal opfattes som en konkret dag, må det vel blive torsdag 3. marts.«

Hvis præces tænker på midfasteugens midterste dag, må det dog blive

7. Denne fejltype kender præces udmærket fra regnskabernes tal (s. 114 ned.), f. eks. kan et forsøg på at rette 14 til 16 medføre et tal som XVI (!).

quarta feria, eller på tysk: Mittwoch, hvilket dog er en dateringsmåde, jeg aldrig er stødt på⁸. Men formentlig er det atter den ulyksalige Bauer, der spørger, idet denne i et forgæves forsøg på hjælpsomhed omtaler en efter sin messeliturgi *salus populi* benævnt dag. Denne optræder såvel om efteråret som i fasten, nemlig *torsdag* i midfasteugen.

For at blive ved s. 79 er det i øvrigt rent realhistorisk af interesse at fastslå regnskabsaflæggelsen så nøjagtigt som muligt, idet kong Hans døde 20. februar, d.v. s., at vi ser den endnu ikke kronede Christiern II, som endnu ikke havde underskrevet nogen håndfæstning, i fuld gang med at tømme Øresundstolderens kasse!⁹

Men denne detailkritik forhindrer ikke, at præces, som god pædagog, opstiller de helt rigtige principper (som han så til gengæld ikke altid fuldt ud følger). Blot man her holder sig til hans *teori*, er også dette afsnit særdeles lærerigt. F. eks. kan det store hovedeksempel s. 111 f. bruges som et velegnet demonstartionsobjekt; thi – som han konkluderer – det kan ofte være håbløst at søge en for os rationel og fast kronologi i det ofte meget sjuskede grundmateriale. Og at erstatte blind tillid til kildens ord med »rekonstruktionsforsøg« vil være at vakle fra den ene grøft til den anden.

Og præces slutter dateringsafsnittet med et par fine eksempler, på f. eks. den »klassiske« fejl at forveksle cathedra Petri (s. 110 ned.) med Petri ad vincula, samt sammenblandingen af nativitatis Marie og visitationis Marie (s. 112) via folkesprogets »geburt«, respektive »barckgang,« d. v. s. endnu een af disse »halvtgennemførte« rettelselser af toldskrивeren.

8. Når præces s. 333 (2. lin. f. o.) selvbevidst fastholder, at midfaste er søndagen (Lætare) eller »ugen der omkring«, er dette vel blot en lapsus for »den forudgående uge«.

9. Besynderligt, at præces, der såvel s. 79 som s. 333 absolut foretrækker at opfatte midfaste som en konkret dag (søndag, respektive det famøse torsdag) på s. 83 (sidst i første afsnit) er så tøvende overfor *13. dag Jul*, som såvel er en eksakt som en meget vigtig dato (= hellig tre konger), der angav julehelgens ophør og dermed afslutningen på retsferier m. v. (hvilket atter har betydning for snaps-ting, Kieler Omslag m. fl. »markeds lignende« forsamlinger).

På s. 57 (afsnit 12, lin. 10 f.) er torsdag før pinse 1524 = 12. maj (ikke 11. maj), hvorfor fredag efter pinse er 20. maj (ikke 19. maj).

Øverst s. 52 anføres: *tirsdag martyrernes dag* efter Oculi 1518, mon ikke et misforstået *die martis*.

Under forsøget i note 6 ad s. 109 (= II s. 115) på at fastslå, hvornår det var Margrete dag, burde det retfærdigvis anføres, at selv Will. Christensen (f. eks. i Repertoriet) anfører begge muligheder (13. og 20. juli).

Toldtarif (s. 113 ff.)

Afsnit følger på afsnit i den i problemkataloget angivne rækkefølge med gennemgang af de mange detailspørgsmål, som man nu engang må tage stilling til, inden man forsøger at få kilderne til at tale.

Helt rigtigt – men så selvfølgelig, at det gang på gang overses – fastslås, at *regnefejl* er normen; man kan simpelthen ikke regne rigtigt med romertal, og det påvises, at tolderne (der jo ikke indsamlede statistisk materiale) fortrinsvis interesserede sig for pengebeløb mere end for varemængder, ganske logisk, idet kassen helst skulle stemme, medens eftertælling af de forlængst passerede stude nu engang ikke lod sig gøre. Og i det udmærkede bilag 8 (II s. 211) vises ved eksempler, at såfremt toldbeløb og varemængde (iflg. den rekonstruerede tarif) ikke stemmer overens, bør vi fortrinsvis stole på *pengebeløbet*.

Gennem et møjsommeligt revisions-, for ikke rent ud at sige detektivarbejde når præces via en række tilsyneladende uforklarlige uoverensstemmelser i nogle Ribe- og Koldingregnskaber frem til den fine konklusion, at tolderne kunne finde på at give rabat, såfremt tolden erlagdes i *hård valuta*. Denne helt centrale kritik af materialet leder mig ind på nok en mulig fejlkilde, idet det er utroligt, så ofte dronningens toldregnskaber viser, at stude fortoldedes i afrundede tal¹⁰, ja gerne i multipla af 50 (d. v. s. 100, 150, 200 o. s. v. stude), hvilket for mig at se tyder på, at tolderne var tilfredse med en »selvangivelse« inden for rimelighedernes grænse.

Det er ikke alle toldere, der har efterladt sig det bedste eftermæle; fælest blev vel den 1522 af byens folk myrdede Ålborgtolder Hans Bartholomæusen Tolders, hvis vilkårlighed præces her dokumenterer. Til forståelse af sagforholdet (s. 127) må man dog ikke blot have noten (14 = II s. 120) in mente, men også at Hans Tolders hovedfjende Ejler Bryske var lensmand på Ålborghus, indtil han i 1520 afløstes af, netop Hans Tolder. Det er formentlig årsagen til, at også et Ålborgregnskab endnu er i behold, antagelig bevaret som bevismateriale i en intern magtkamp, som almindeligt var imellem Christiern IIs trofaste funktionærer, der som bekendt ofte brugte mere tid på at bekæmpe hinanden end til at tage vare på kongens vitterlige fjender.

Når præces her udlægger magtkampen mellem tolder og lensmand (hans eget kildecitat nævner dog udtrykkeligt »kongens øksne«) således: »Man mærker stridsspørgsmålet om den adelige toldfrihed dirre i luften«, skal det være ham tilgivet, at han undtagelsesvis fremdrager nationalli-

10. Dronning Christines Hofholdningsregnskaber, f. eks. s. 179 f. og s. 184 f.

beralismens, d. v. s. Allens »klassekampssynpunkter«, da han såvel her som i indledningen (f. eks. s. 17) eftertrykkeligt gør op med myten om »borgerkongerne« Hans og Christiern II (hvilket vel er en tradition, der kan føres tilbage allerede til Behrmann og oplysningstiden).

Der var selvfølgelig alene tale om *fyrstepolitik*; men den kostede penge, og disse måtte tages, hvor de kunne fås, det være sig hos den danske borgerstand eller fra hansestæderne.

Toldsituationen (s. 129 ff.)

Blandt de mange overraskelser, denne bog indeholder, er ikke mindst dokumentationen for, hvor »middelalderligt« toldsystemet var, og ikke blot var toldsatter og -principper varierende fra toldsted til toldsted, men for en Hans Tolder gjaldt øjensynligt princippet: går den, så går den.

Årsagen til denne uensartethed finder præces især i den middelalderlige styktolds yderst *beskedne satter*; det kunne ikke betale sig at gøre vrøvl over bagateller. Men det kunne vel her være understreget, at når toldtariffen af 1516 primært interesserer sig for Østdanmark + Ålborg og slet ikke for Ribe-Kolding-tolden, skyldtes dette vel, at så længe den sydjyske told tilfaldt enkedronningen, faldt motivet til at gøre sig uvenner med hansestæderne bort i dette ene tilfælde.

Og til dette afsnit (s. 130) kunne måske være henvist til kongebrevet til Ribe af 1518¹¹, der lader Ribeborgere være ubesværet af *den nye told* (mon ikke = 1516), såfremt de hjemtager deres eksportgevinster i sølv og afleverer det til den kgl. mønt, d. v. s. på een gang en parallel til præces' egen Øresundstoldproblematik (s. 118 ff.) og et helt moderne synspunkt at fremme de eksporterhverv, der hjembragte hård valuta.

I behandlingen af Ribetolden glæder man sig blandt andet også over præces' heldige fund af Ribe-privilegiet af 1529, og argumentationen virker ganske overbevisende til trods for, at præces – der er en fin metodiker, når det drejer sig om regnskaber – falder i med begge ben, når det kildekritisk drejer sig om at tolke et *privilegium*:

Vi ved, at medlemmer af Ribe magistrat reminiscere søndag (21. febr.) 1529 var i Gottorp¹², hvorfra de altså bl. a. må have hjembragt dette privilegium, som præces specielt ud fra ordene »Villighed og tro-

11. DGK II s. 104 nr. 51. Jfr. at præces' note 28 (= II s. 121) ad s. 135 opremser Ribeprivilegier in legio til og med nr. 50.

12. Fr. I reg s. 198.

13. F. ex. Kolding 1442 (DGK II s. 111) og Grenå 1445 (ib. II s. 201).

skab« (og det tilmed fra en afskrift) tolker som en konkret forpligtelse til ikke at støtte Christiern II (!).

Vel har præces som nævnt fundet eet nyt Ribe-privilegium, men – som vi så med 1518-brevet – udnytter han ikke de hidtil kendte til bunds, selv om hans note 28 opregner dem en masse. Hvis vi nu begynder med privilegiet af 1252, ser vi, at det motiveres *servitiis et meritis* (iflg. Danmarks Riges Breve: »for deres ydelser og fortjenester igennem lang tid«); mon for byens stillingtagen i Erik, Abel og Christoffer-fejden? Men når disse ord gentages i privilegierne af 1266, 1271, 1288 o. s. v., og vi tilmed i 15. århundredes dansksprogede privilegier¹³ finder det oversat »for troskab og villig tjeneste« (d. v. s. = adelsbrevsformularen), begynder vi at få en fornemmelse af, at der simpelthen er tale om en *formel*, der kun kan sige noget, hvis den tilfældigvis savnedes!

Men ej heller et sådant detailproblem bør selvfølgelig overskygge hovedsagen, herunder den fine skildring af toldstedets placering i Gottorp under den pengekære Frederik I, der således undgik det danske rigsråds indblanding i opkrævning og toldpolitik m. v. Mærkeligere var det vel, at toldstedet 1542 flyttedes tilbage til Kongeå-grænsen, ikke mindst fordi denne var langt vanskeligere at kontrollere og det på en tid, hvor de efterhånden stærkt forhøjede toldsatsler gjorde toldsvig og smugleri lønnende.

Præces antyder (s. 135), at flytningen kan ses i sammenhæng med, at Christian III kort efter (1544) delte hertugdømmerne med sine brødre, hvorfor dette betød, at han gennem flytningen kunne beholde tolden for sin egen lomme. Nu var det vel i nok så høj grad kansler Johan Friis, der var den drivende kraft, d. v. s. en mand, der næppe behøvede at tage altfor store hensyn, det være sig til kongen eller rigsrådet, og at toldstedets flytning kommer sidst på året 1542 virker som en ganske logisk konsekvens af, at kanslerens eneste værdige modstander og varetager af hertugdømmernes interesser *Utenhof* døde først på året, hvorefter Johan Friis omsider havde frit spil.

Mål og emballage (s. 142 ff.)

Også dette afsnit, der behandler en række af de vanskeligste og til dato mest dunkle problemer inden for tidshistorien, indeholder et utal af fine detailiagttagelser, herunder det metodisk rigtige – som alt for ofte overses – at et *notat* om en tarif eller møntomregning o. lign. principielt må anvendes med overordentlig stor varsomhed, idet der i så fald højst sand-

synligt foreligger en *afvigelse* fra normen; intet normalt menneske vil jo nogen sinde finde på at optegne, hvad der for samtiden var selvfølgeligt (f. eks. at der går 100 øre på een krone); d. v. s. at vi her finder et problem, der er beslægtet med det tidligere omtalte, at alene det, at kildematerialet er bevaret, er nok til at gøre os skeptiske over for dets repræsentativitet.

Der er meget lærerigt og morsomt i dette afsnit, ikke mindst fordi vi jo alle er elever af fremragende forskere, der var uddannede i forrige århundredes økonomisk-materialistiske historikerskole og følgelig alle var påvirket af Adam Smith, Manchesterskolen o. s. v. (det være sig i positiv eller negativ retning), hvorfor vi alle er vænnet til at operere med en rationel økonomi, jernhårde lønningslove, kapitalen, der automatisk søger hen til de mest lønnende områder, og hele pris-udbud-efterspørgselsmytologien.

For denne traditionalistiske skole var det en selvfølge, at f. eks. toldsatserne nødvendigvis måtte stå i et »logisk« forhold til, om ikke ligefrem vareværdierne, så i hvert fald varemængden, d. v. s. at en halv toldsats automatisk måtte stå for den halve varemængde eller -værdi. Men atter sætter præces overbevisende ind med sin kritik, der i første omgang efterlader et såre flimrende billede hos den uforberedte læser: hvor synes dog datidens toldadministration rodet og primitiv.

Her havde det måske været på sin plads at fremhæve, at før det 17. århundredes videnskabelige revolution, hvor man søgte at gøre alt måleligt, havde man i datiden jo nøjagtig de samme problemer, som nutidens forskere kæmper med, d. v. s. at holde rede på de mange og højst varierende tøndemål, skippund, møntsorter (og her vel ikke mindst lødighed), og så længe en alen nu engang ikke var en alen, ville selv et nok så rationelt-logisk udarbejdet tarifsystem være komplet overflødigt, når tolderne alligevel måtte jugere sig frem til, hvor mange *laken* af denne eller hin klædesort, der måtte gå under betegnelsen en *lille pakke*, og så fremdeles.

På dette område er præces' hovedargument, at så længe toldsatserne var så overordentlig lave (selv for den meget indtægtsgivende studehandel på knap og nap 3 pct. af værdien), manglede det vigtigste incitament for toldsvig. Med hensyn til alle disse tønder, pakker og kramkister kunne det simpelthen ikke betale sig at pakke varerne om i toldmæssigt billigere emballageenheder.

Men i al sin lærdom er dette et afsnit, hvor den læge læser – om præces vil finde en sådan? – trods den pædagogiske disposition nemt farer vild. Ved at læse om alle disse pakker og korsbånd er jeg i hvert fald nået til

den opfattelse, at man lettest kan fatte princippet i dette *emballage-fortoldningssystem* – hvor tønder, kurve, vognlæs og kramkister kan fortol- des uden hensyn til eller kontrol af *indholdet* – ved (meget populært udtrykt) at sammenholde det med vort eksisterende *porto-taxt-system*, hvor der vel findes en tendens til at graduere efter, f.eks. multipla af 20 g, men hvor i virkeligheden emballageprincippet råder: uanset vægt er et brevkort billigere end et brev, større mængder sender vi som brev- pakke eller – for at blive i bogens terminologi – som *korsbånd*. D. v. s. et »styktoldprincip«, hvor det normalt ikke kan betale sig at pakke forsen- delsen om for at spare et par øre.

Og nok engang fremhæver præces – hvad der går som en ledetråd gennem hele værket – at disse toldregnskaber nu engang skal forstås som det, de er = *indtægtsbilag*, ikke materiale til handelsstatistik, hvilket medfører, at forskeren først må behandle kilderne metodisk, før han overhovedet tør overveje, hvorvidt en eventuel statistik kunne udarbej- des gennem hans bearbejdelse. Og med hensyn til det fremtidige arbej- de med disse og beslægtede emner vil ingen forsker komme uden om at gennemarbejde denne disputats.

Navneterminologi (s. 219 ff.)

»Navne er kun klang og røg«, og i bogens sidste trediedel beskæftiger præ- ces sig med de talrige problemer, som de i toldregnskaberne opnoterede personnavne medfører, et unægtelig meget vanskeligt område, hvorfor han allerede langt tidligere (s. 97) har advaret os med bemærkningen: »resultatet nås ganske vist ikke gratis«! Det er sande ord.

Hvor beklagelig præces' omstændelighed i dette meget lange afsnit end kan være, undskyldes han dog også her derved, at den hidtidige forsk- ning – for at sige det høfligt – har været på vildspor. Grunden hertil er vist især den omstændighed, at den traditionelle navnedebat fortrinsvis har været koncentreret om *Sønderjylland*, hvorfor vi umiddelbart skulle tro, at dens resultater var direkte anvendelige på i hvert fald Gottorp- regnskaberne. Men grundet nationalitetskampsproblematikken har den- ne forskning hidtil fortrinsvis haft et etnisk sigte, for ikke rent ud at kalde en del af den for »Rassenkunde«.

Og vel har den tænkeligt kunnet give resultat, når det f. eks. drejede sig om at fastslå, hvorvidt Flensborgs indbyggere i en bestemt periode var af overvejende dansk eller tysk herkomst. Men præces påviser, at

en sådan navnetællingsmetode bliver komplet irrelevant, når det for den økonomiske historiker specielt drejer sig om at identificere en handlende eller snarere at fastslå et *firmas domicil*. Øresundstolderen Sander Lejel kan være nok så meget af skotsk herkomst, men hans borgerskab og dermed hans forretnings hjemsted var nu engang Helsingør.

Og hvor nationalitetsforskerne naturligvis tæller individer, gælder det nu engang i handelshistorien, at vi er så udemokratiske at regne med hoveder og ikke med hoveder, idet een enkelt tysk storkøbmands vareomsætning tænkeligt kan opveje 20–30 danske småhandlendes. Og her til kommer den fremtalte påvisning af, at mange, og ikke mindst store varetransporter fortoldedes af en speditør, der ikke altid oplyste, hvorvidt det var et dansk eller et tysk firmas varer, han transporterede!

Det er nok engang en række helt elementære betragtninger, præces kører frem med, men desværre til nu alt for ofte oversete. Meget lyder i den grad selvfølgerigt – d. v. s. *efter* at præces har oplyst os derom – at jeg som een af dette værks hovedfortjenester vil fremhæve dette, at præces i sin evne til at undre sig den ene gang efter den anden står som den lille dreng i Kejserens nye Klæder og tør sige om den hidtidige forskning: jamen han har jo slet ingen ting på!

Også her viser det sig, at præces ikke er tilfreds med – hvad der i og for sig var fortjeneste nok – at fastslå, at de hidtidige principper er – skal vi være elskværdige og nøjes med at sige: anvendt på et forkert område, hvor de ingen gyldighed har. Han ønsker at nå videre og give os i hvert fald et par fingerpeg om, hvorledes disse problemer fremtidigt kan og bør løses.

Principperne er gode nok, og pløjer man møjsommeligt bogens sidste lange tredjedel igennem, når man (groft sagt) til samme resultat, som den, der har haft den slidsomme opgave at skulle udarbejde et personnavneregister til en kildeudgave fra denne tid. Thi nu lader problemerne sig ikke længere anskue ud fra toldregnskabsmaterialet alene, de er vist fælles for denne periodes historie i dens helhed. Det sørgelige er ellers, at man efter afslutningen af et sådant register sidder med en mængde møjsommeligt erhvervet specialviden, som normalt går i graven med registerforfatteren, medens vi her endelig og omsider får en indføring eller – idet præces her undskylder sig med sin amatørstatus (s. 296): »det drejer sig ikke om at drive sprogstudier«, nej det tør siges – en slags »uvidenskabelig efterskrift« til den i øvrigt grundlærde og omhyggeligt udarbejdede bog.

I andet afsnit (s. 225 ff.) vover præces sig ind på det helt oplagte *patronymiconproblem*, idet det jo er velkendt, at sen-navne er karakteristiske for Skandinavien, men næsten ukendte i Tyskland, selv om man i

Nordtyskland dog kan finde en parallel med genitiv-s (Petersen = dansk, Peters = tysk); men over for denne tommelfingerregel undlader han ikke at fortælle os, at det er uhyre vanskeligt at skelne, primært af palæografiske årsager, idet sådanne navne gerne afsluttes med et tegn for *afslutnings-s*, som kan rumme et moment af forkortelse.

I betragtning af, hvor stor rolle det famøse β («skillings-s») spiller i denne sammenhæng, forekommer det mig dybt tragisk, at præces ikke gennemført har anvendt β i bogen, og det så meget mere beklageligt, som vi netop s. 225 konstaterer, at trykkeriet faktisk er leveringsdygtigt med hensyn til β-typen.

D. v. s. at når præces (note 8 ad s. 222 = II s. 146 f.) undskylder sig med, at kildematerialet ikke tillader at holde de to patronymiconformer ude fra hinanden, så skylder han os en undersøgelse af, om ikke en gennemgang af β-problematikken kunne have været en hjælp hertil. S. 225 får vi at vide, at præces gengiver β ved ss (dobbelts), men minsandten om han ikke også lader dette ss stå for sβ (det burde dog i så fald rent logisk gives: sss!).

Nu er det selvfølgelig helt rigtigt, at mange skriverhænder har tilbøjelighed til at lade visse bogstavformer glide sammen til en ikke differentierbar fællestype; men uden at behøve at slå op i bogen kan vi dog gå til materialet takket være de nydelige omslag på dens for- og bagside, der gengiver et par smukke og let læste skriverhænder:

For at begynde med bagsiden finder vi som allersidste tegn på siden et klart og tydeligt β, der vel at mærke *ikke* er et «skillings-s», men simpelthen et *skillingstegn* (d. v. s. møntbetegnelsen). Sammenligner vi derpå 5. og 6. lin. (regnskabspost 4 og 5) finder vi her en Per Ebbesen, respektive Per Abrahamsen, hvor vi klart og utvetydigt kan skelne imellem et Ebbeβ og Abrahamβen, idet dog det første β's tydelige afsluttende højresving indicerer, at det langt fra at være en eller anden s-form simpelthen er en *patronymicon-forkortelse* (medens det såkaldte «skillings-s» i Abraham-sen simpelthen er et s, og naturligvis bør gives som sådan).

Tilmed kan vi foretage kontraprøve på bindets lige så smukke forside, hvor vi i såvel første som sidste post finder et «Andersen», og her efterfølges det øverste β af et »en«, medens det nederste β (uden efterfølgende »en«) med en klar afsluttende højredrejning viser os, at der også her er tale om, ikke et s eller β, men en patronymicons-forkortelse. Også i bilaget fig. 1a finder vi gode eksempler på dette, idet vi blot bør erindre, dels at ikke alle hænder tillader denne skelnen, dels at det »almindelige« β hos visse skrivere *kan* anvendes også som patronymicons-forkortelse,

medens jeg ud fra egen erfaring vil formene, at det modsatte (at patronymicons-s anvendes = simpelt ß) forekommer så sjældent, at der i så fald vil være tale om ligefrem en fejl af skriveren.

På s. 226 får vi at vide, at kortformer »havde betydelig udbredelse« i Danmark, d. v. s. – som det klart fremgår af bogens smukke omslag – navne som Per, Las, Nis, Jes o. s. v., hvilket kan benyttes som udgangspunkt for en mere principiel kritik af selve det her anvendte begrebsapparat. Hvad står egentlig et P Ieß for?

Ja, en stakkels tekstudgiver må selvfølgelig træffe sit valg, hvorfor han (i henhold til sine i forordet udførligt angivne udgivelsesprincipper) vil være tilbøjelig til at opløse denne »rebus« f. eks. = Per Jessen (evt. *Per Iessen*). Men når så udgiveren når frem til personregisteret, d. v. s. skal til at beskæftige sig med, hvad manden egentlig hed (jfr. præces' ulyksalige terminologi: den korrekte navneform!), så slår han selvfølgelig Per, Peder, Peter, ja evt. Peiter sammen til een gruppe, ligesom han naturligvis ikke differentierer mellem Jensen og Jessen, da sidstnævnte form i utallige tilfælde skyldes en glemt nasalstreg.¹⁴

Personligt tror jeg, at vi opnår en bedre forståelse af skriverhændernes »stenografiske« tilbøjeligheder, hvis vi opfatter dette P Ieß som nærmest et *ideogram*, eller om man vil, en rebus, hvor fornavnet skal begynde med et P og ende på -er, medens efternavnet er et patronymicon bygget over Jeß, evt. Jenß med »glemt nasalstreg«. Her er kort og godt tale om en person, der i dåben er benævnt efter den populære helgen Petrus, hvilket i folkesproget kan udtales højst varierende, og af skrivernes forkortelsessystemer kan i hvert fald ikke umiddelbart udledes noget om tidens tilbøjelighed til kortformer.

Det uheldige begrebsapparat møder vi igen s. 238 (sidst i første afsnit), hvor Oleves opfattes som en *germanisering* af Olufsen, medens Gertsen er en *misforstået* form for Gerdes. Overført på den kendte forfatter Olaus Petri skulle denne navneform således være »misforstået« for Olof Pettersson? Nej, det er selvfølgelig bare en *latinisering*, d. v. s., at for præces synes blot daniseringer at være »misforståelser«? Og side op og side ned opererer præces med, hvad der er *det korrekte*, eller hvad der

14. Fig. virker det helt bagvendt, når præces s. 239 ved omtale af, at udgiveren af Husumer Urkundenbuch har slået en række patronymicon-typer (-sen, -es, -s) sammen i registret, skriver: »Man må formode, at kildematerialet har givet udgiveren sikkerhed for, at det virkelig er det samme navn«. Når vi ikke med sikkerhed kan *skelne*, bør vi følgelig ej heller gøre forsøg på at differentiere, men netop holde hele bunken af f. ex. Jes, Jens, evt. Jon, Johan o. m. a. samlet.

er misforståelser, skønt han siden (f. eks. s. 247) udmærket godt kender *variantproblemet*¹⁵.

Kære præces! Hvad er et navn? Rosen dufter lige dejligt, hvad den end hedder. I betragtning af den rolle præces tillægger »det korrekte« navn, er det næppe uvæsentligt at få fastslået, hvad samtidens Danmark opfattede som det centrale element i en persons navn eller navne. Og her ligger det uden for enhver tvivl, at det var *fornavnet*¹⁶ (»døbenavnet«). Ethvert menneske, der er så lykkelig at kende sin fader, besidder dertil et patronymicon (hvad enten han benytter det eller ej), hvortil kommer en – som påvist af præces – meget udbredt anvendelse af »kaldenavne«, det være sig efter udseende, sted, erhverv o. s. v., utvivlsomt, som præces fremhæver, fremkaldt af datidens ønske om identifikationsmuligheder¹⁷.

Men af disse *tre* navne synes man normalt blot at anvende de *to*, d. v. s. at patronymicon og »kaldenavn« ligesom udelukker hinanden¹⁸. Mit eget arbejde med register til Åsum herreds tingbøger (i 1640erne) viser således klart, at selv om de fleste bønder blot anvendte to navne (altså for- + efternavn), var de faktisk i besiddelse af alle tre navne. Men medens de i daglig tale *kaldtes* Oluf Smed, Peder Brun, Rasmus Pebersvend o. s. v., ville de som juridiske personer normalt blive betegnet: Oluf Andersen, Peder Sørensen og så fremdeles, idet »kaldenavnet« øjensynligt ofte bevarede et vist præg af øgenavn.

Det er vanskeligt at afgøre, hvad den pågældende person selv har ment, at hans »korrekte« navn var. Men for standspersoner var der dog een lejlighed, hvor de blev stillet over for problemet, nemlig når de skulle have stukket et signet. Selv om vi næsten udelukkende møder f. eks. Eggert Frille benævnt med dette faste tilnavn, indeholder hans *segl* karakteristisk nok: *Eggardi Christierni*¹⁹.

Men selv om som sagt terminologi og begrebsapparat kan diskuteres,

15. A propos navnevariation fremkaldt af skiftende milieu kan jeg ikke undlade at erindre om Arups eksempel (Danmarkshistorien II s. 278) fra ca. 1450 om Niels Jepsen, der hos Jer (d. v. s. i Lybæk) kaldes Claus Molenbech.
16. Følgelig var ældre tiders personregistre (f. eks. Kancelliprotokollernes) på *fornavn*, hvilket (når det drejer sig om personer med patronymica) også er enerådende i moderne udgaver, her bortset fra netop dette værks i øvrigt omhyggelige personregistre!
17. Jfr. præces' udmærkede eks. om Jens Himmerbo, der flytter til Ålborg, hvor netop dette navn ikke udgør tilstrækkelig identification, hvorfor han inden længe betegnes Jens Vindblæs (s. 281).
18. Jfr. præces' eget eks. i note 9 til s. 280 (II s. 173): Jens Pedersen, som kaldes Bjørnkær.
19. Eksemplerne herpå legio: Las Lunov = Laurentii Henricii; Torbern Bille = Torberni Benedictii. Mon dåbsliturgien har latiniseret børnenes navne?
20. Repertorium 2. rk. nr. 7073.

viser præces sig gang på gang som god practicus, og hans sunde sans forhindrer ham som regel i at falde i de grave, han har gravet for os andre, der ikke har hans omfattende detailkendskab til dette besværlige kilde-materiale.

Specielt bilag 18 (II s. 221 ad I s. 239) er et udmærket eksempel på metodens anvendelse i praksis. Nu drejer det sig nemlig ikke længere om navneteori, men simpelthen om *firmaidentification*, hvorfor vi springer op og falder ned på navnevarianterne og i stedet forsøger at kortlægge Jon Paincks virke gennem toldregnskaberne. Jeg havde ønsket lidt flere bilag af denne type og lidt mindre snak i teksten.

Men når vi så når frem til bilag 21 (II s. 225 ad I s. 257), hvor Peder Kremer sidestilles med Peder Mikkelsen fra Assens, vender præces elegant op og ned på sagen ved at fremføre gode grunde – og vel at mærke ikke filologiske, men forretningsmæssige – for, at disse to *ikke* er een og samme person. Jeg er ganske overbevist; men hvor pædagogisk velegnet eksemplet end er, findes der faktisk en simplere og strengt taget nok så overbevisende argumentation, nemlig den at undersøge, hvad Peder Kremer da egentlig hed. Og her viser hans segl²⁰, at han faktisk var en *Per Jepsen!*

Ikke mindst i dette ellers så tunge afsnit får vi lejlighedsvis »glimt af virkeligheden«, næsten et kig om bag kilden, d. v. s. toldbilaget. Allerede i indledningen omtales (s. 87) problemerne om kladde over for eventuel renskrift, hvad der spiller en rolle med hensyn til diktat- eller afskrivningsfejl, sammentællingsfejl o. s. v. S. 263 omtaler præces med nogen forbløffelse den 1498 fortoldede *Lambarth sunder tonamen*, »hvilket vel vidner om, at han (d. v. s. tolderen) har spurgt manden efter et tilnavn« (!). Mig forekommer dette et typisk eksempel på diktatfejl, d. v. s. en overtræt skriver (der som ovennævnt glemmer at føre rettelser til bunds, jfr. ovf. ad note 7), som modtager diktat fra toldsvende eller underskrivere (af hvis hukommelse, hørelse og hele sans for navne vi nu er helt afhængige). De germaniserer således jævnligt (læser Carsten for Christiern o. s. v.), og her dikteres nu vare og toldbeløb for en Lambert, hvorefter den distræte skriver spørger: »og tilnavnet«, hvorefter han helt mekanisk indfører sin kollegas negative svar: »uden tilnavn« (underforstået i toldsvendens kladdeliste), en smuk parallel til det klassiske at afslutte et brev med »anførselstegn slut punktum«!

Først i det udmærkede resumé (s. 295) indser præces, at han har været på glatis (og vel at mærke slæbt sine læsere hele vejen med), idet vi omsider finder *variationer*, »der frit kan alternere«, »kunne erstattes«

etc. (i stedet for det ulyksalige ønske om »det korrekte«, respektive misforståelser).

Måske kunne præces med fordel her have anvendt en systematik efter fejltyper (fejlkilder). Flere udmærkede eksempler herpå giver han i kapitel 9 (s. 305 ff. ²¹) med fejl af typen dr. Poul *Lenemark*, d. v. s.

1. høre- eller diktatfejl.
2. Fejl eller variationer af palæografisk art, herunder s, ss og ß-problematikken. Et mindre heldigt eksempel på »ombytning af bogstaver« meddeler præces (s. 310 f. o.), idet en Henrik Verst lejlighedsvis benævnes Vrest. Her er der jo blot tale om, at en afskriver aldrig kan vide, hvornår en *er*-forkortelse skal gengives *er* eller *re* (jfr. det klassiske problem om udgiveren skal skrive Anders eller Andres, rebussen til-lader begge muligheder).
4. huskefejl à la »en kræmmer fra Holstebro«.
5. de egentlige filologiske finesser, hvoraf en række behandles i kap. 8 (s. 295 ff.) med tilhørende bilag 37 (II s. 260) ²².

Skønt dette lange slutningsafsnit om navneterminologien forekommer mig ikke helt at ligge på samme høje videnskabelige niveau som hovedafsnittene, giver som sagt især de mange yderst instruktive bilag en fin vejledning (og mange konkrete resultater). Vel ligger værket's hovedstyrke i negationen, afvisning af al tidligere skrāsikkerhed, når det gjaldt at benytte toldregnskaberne handelsstatistisk, betoningen af, at etnisk tilhørsforhold er uvæsentlig, når det drejer sig om firmaidentification o. s. v. Og medens flere af navneafsnittets »problematiske« dele vel skyldes, at vi her er inde på spørgsmål af mere almenhistorisk art og på ingen måde begrænset til det være sig tiden ca. 1500 eller toldregnskaber, slutter præces fornemt ved til sidst at vende sig til et for hans these centralt problem.

21. Når præces s. 278 harcellerer over skriverens »forkerte etymologi«, idet denne kalder en Niels (Claus) Jelling for Elling, behøver man dog ikke at være filolog for at vide, hvor almindelig en sådan »variation« var, vist ikke mindst på jysk område. S. 230 ved præces, at Jepsen, Ibsen og Ebsen kan variere; mon ikke også Esbern og Jesper (se hertil bilag 16 = II s. 219); som Erik blir til Jerrick, Ejler til Jeller, Envold til Jenvold, og stednavnet Egebjerg til Jegebjerg (se alt i Repertoriets registre), må Elling og Jelling selvfølgelig kunne alternere.
22. Desværre er «9. Fomodede fejlmuligheder i navneskrivning s. 305» udgået i indholdsfortegnelsen (s. 11), men heldigvis har vi da selve teksten.

Lokaliseringsproblemer (s. 317 ff.)

Her får vi at vide, at hvad der er sandt i studehandel, ikke behøver at have gyldighed i hestehandel. F. eks. føres studene normalt i store, ofte meget store flokke (formentlig drevet ved lejede knægte), medens den mere luksusbetonede vare hestene ofte udførtes blot to-tre stykker ad gangen, hvorfor specielt hestepangerne kunne have tilbøjelighed til at følges ad. I bogens sidste bilag (f. eks. 39 = II s. 265) dokumenteres med al ønskelig tydelighed, hvor uinteresserede tolderne var i de handlendes *navne*; eet navn var nok, selv om der var tre ejere i følge ²³.

Og skjult under den lidet gennemskuelige titel »Anvendelsen af ibidem« (s. 331 f.) viser præces os sin enestående evne til at pine helt uventede resultater ud af ikke blot toldmaterialet, men sågar af dets vitterlige fejl. Lejlighedsvis optræder en lang række prangere tilsyneladende fra samme by (ved tilf. ibidem), hvilket iflg. præces' omfattende personkendskab til handelsfirmaerne ikke kan være korrekt. I stedet indicerer denne »fejl« et rejseselskab, hvis samtlige medlemmer ikke bor i f. eks. Holstebro, men lige har været der og *på markedet* opkøbt de heste, som de nu eksporterer i flok og følge. D. v. s. at vi overraskende nok her finder et materiale, der benyttet med forsigtighed kan sige eet og andet om de gamle markeder ²⁴.

Som rosinen i pølseenden slutter præces med en fornem demonstration af netop den positive side af hans metode til firmaidentifikation (bilag 43–44 = II s. 271 ad I s. 345). Det er ligefrem historien om søde Mette og skidte Mette; når Jørgen Hansen er at træffe ved Gottorp toldsted,

23. Denne studeprangerproblematik er morsomt nok en nøje metodisk parallel til vanskelighederne ved at bestemme de adelige udlandsrejser i 16.–17. årh., hvor vi vel tit og ofte kan kortlægge et rejseselskab bestående af flere unge adelige med deres hovmestre og dets færden fra universitet til universitet, men hvor gang på gang så den ene, derpå den anden savnes i kilderne, d. v. s. i universitetsmatriklerne.

Og denne regnskabsførernes manglende interesse for de betalendes navne genfinder vi 100 år senere i f. eks. de fynske ekstraskattemandtal, hvor det næsten var en regel, at man var en generation bag efter, d. v. s. at først når bonden døde, fik hans gård i regnskabet navn efter ham.

24. Over for dette fine bidrag til markedernes historie virker det næsten småligt at måtte kværludere over et par sjuskefejl. S. 332 f. note 13 (= II s. 190) hævdes det, at forordningen af 1540 opretholdt Holstebro midfaste marked; det var nu *mid-sommer* markedet (som iflg. Trap endnu 1869 var hestemarked), og for øvrigt gjaldt forordningen ad Wandsbeck til.

A propos tallene s. 332 f. har jeg undtagelsesvis talt efter og er for 1485 nået til 14 prangere med 104 heste, evt. 13 prangere, men i så fald 94 heste (*ikke* 93), og de (øverst s. 333 nævnte) 11 prangere fortoldede (*ikke* 77, men) 72 heste.

bliver Jørgen Friis altid væk og vice versa. Da deres firmaers hjemsted, størrelse, omsætning og varespecialiteter er så at sige identiske, taler alt her for, at det er een og samme person (firma).

Det er, som præces udtrykkeligt fremhæver her i slutningen, uomgængelig nødvendigt at stille sine spørgsmål præcist, d. v. s. (måske lidt mere præcist udtrykt) kun at stille relevante spørgsmål, som der er begrundet formodning om, at netop det foreliggende kildemateriale efter dets tilblivelsessituation overhovedet kan besvare. Hvor selvfølgelig det nu – d. v. s. takket være præces' indsats – end kan lyde, må vi stedse huske, at tolderne ikke lavede handelsstatistik.

Ubearbejdede kilder er altid stumme; først efter et møjsommeligt historisk-metodisk arbejde (ikke mindst ved hjælp af vore tekniske hjælpevidenskaber) kan vi måske ud af kilden skabe et grundmateriale, som kan benyttes til visse emner, men ikke nødvendigvis til alle de spørgsmål, som vi så gerne så besvarede.

Gennem dette myreflittige og (trods mine spredte, syrlige kommentarer) meget omhyggelige arbejde har præces ryddet grunden, i sig selv yderst fortjenstfuldt at have så stor tillid til sine teorier at turde tale så at sige hele den hidtidige forskning imod. Men ikke nok med det; fejkilder og fejltyper gennemgås, hvilket er af principiel betydning for enhver, der i fremtiden vover sig ind på disse emner. Og hertil kommer de utallige undervejs møjsommeligt opnåede detailresultater, der viser præces' fine iagttagelsessans og evne til ud af selv en tilsyneladende bagatelagtig fejl at udvinde resultater, det være sig på det rigspolitiske plan, som tilfældet var med Øresundstolden, eller helt ned i den lokale markedssituation.

Især glæder jeg mig over, at hvor historisk-metodisk dette arbejde end er i sit anlæg, følger præces den klassiske forskervej, ikke at starte med syntheser; først må og skal analysen føres til bunds. Der er følgelig for mig ikke andet tilbage end her at ønske dansk historisk forskning til lykke med denne landvinding.

En historiker og hans helt

Af Leo Tandrup

På baggrund af udgivelsen af 2. bd. af C. O. Bøggild-Andersens store værk om »Hannibal Sehested. En dansk statsmand« søger universitetsadjunkt, mag. art. Leo Tandrup at skitsere, hvilken rolle forfatterens egen personlighed og hele baggrund har spillet for det billede af Hannibal Sehested og hans tid, der oprulles. Bøggild-Andersen kunne ikke »løbe fra sig selv,« især ikke i sin skildring af Sehesteds personlighed og nordiske program og i sit syn på forholdet mellem manden og tiden.

Den historiske metode, historieteorien og i mindre grad historiografien har længe været stedbørn i dansk historieforskning. En bedring synes dog i de seneste år på vej, ikke mindst inspireret af H. P. Clausens virke¹. Men indtil da har der, med få undtagelser, været en alt for ringe interesse for at studere sammenhængen mellem forskeren og hans baggrund på den ene side og hans historiske emner og emnebehandling på den anden².

Herfor bærer Kr. Erslev sin store del af skylden. Dynamisk og viril, som han var, evnede han langt bedre end sine samtidige kolleger på Københavns Universitet, Johannes Steenstrup, Edvard Holm og J. A. Fridericia, at sætte spor i sine elever. Erslev er i virkeligheden den hidtil eneste, der rigtig har formået at danne skole i dansk historie. Han satsede, især i sine yngre år, ud over arbejdet med moderne kildeudgivelse, kraftigt på selve rydningsarbejdet, kildekritikken, på bekostning af de øvrige led i forskningsprocessen. Steenstrup advarede ham herimod³, men længe forgæves. Først i sine seneste år som virkelig aktiv historiker, i årene op imod 1. verdenskrig, kom han dybere ind på moderne erkendelsesteoretiske overvejelser, fik først da for alvor øjnene op for, hvor komplice-

1. Jvf. den af Fællesudvalget for historisk Forskning udarbejdede dupliserede liste, der dog er meget ufuldstændig, over danske historikers forskningsprojekter, fremlagt på historikermødet i Odense i febr. 1971.
2. Jvf. listen over vigtigere historiografiske værker i W. Westergaard, *Danish History and Danish Historians*, *The Journal of Modern History* XXIV, 1952, s. 167 n. 1. Heri burde Bøggild-Andersens store og vægtige afhandling, *Historisk Tidsskrift gennem Hundrede Aar*, H. T. 10. r. V, s. 64 ff, også have været nævnt. Jvf. i metodisk-teoretisk henseende især flere artikler af P. Bagge.
3. Jvf. duellen mellem Steenstrup og Erslev herom i *Dagbladet* 23. marts, 6. og 7. april 1891.

ret og sammensat forholdet mellem historikeren og hans forskning, mellem subjekt og objekt var. Baggrunden herfor var ikke blot de senere års intense beskæftigelse med selve syntesen, eller med *historieskrivningen*, for at tale erslevsk; men også den, at han først da stiftede nærmere bekendtskab med de store neoidealistiske teoretikere, først og fremmest med Wilhelm Dilthey og Heinrich Rickert. Dette satte frugt i det inciterende teoretiske stridsskrift »Historieskrivning. Grundlinier til nogle Kapitler af Historiens Theori fra 1911,« som også i »Historisk Teknik« fra samme år ⁴.

Men frugten modnedes for sent, og Erslevs missionærtrang fra de yngre år var desuden svækket. Den nye ledende generation af historikere, mænd som professorerne Erik Arup, Knud Fabricius og Aage Friis, førte derfor i hovedsagen den unge mesters, ikke den ældre professors værk videre. Resultatet blev: fortræffelige kildeudgaver; fine og skarpsindige kildekritiske undersøgelser; men – som regel – ikke nær så imponerende synteser. Man var i samme situation, som Povl Bagge rammende udtrykte det, »som hvis man på Kunstakademiet lærte de vordende arkitekter at vælge solide mursten og tørt og godt tømmer, men overlod det til dem selv at finde de regler, efter hvilke man bygger et hus« ⁵.

Den situation kom også den unge C. O. Bøggild-Andersen i, da han 1917–25 studerede historie på Københavns Universitet under de nævnte tre professorer. Der er ganske vist meget rigtigt i Bjørn Kornerups opfattelse, at huset »Hannibal Sehested. En dansk statsmand« blev »et sådant grundmuret Hus, hvor både Fundament og Vægge og Loft har virkelig Soliditet,« ⁶ især hvis man tænker på det enorme kildemateriale og den store belæsthed, der lå bag. Men den manglende uddannelse i metodisk fremstilling kom dog utvivlsomt, som det skal søges vist, til at sætte sit præg på såvel problemstilling som komposition i det nævnte værk på ca. 1260 sider, der skulle blive Bøggild-Andersens hovedværk.

Heraf udkom 1. bind i 1946, mens 2. og sidste bind først så lyset i 1970, kyndigt udgivet af en af hans nære elever, arkivar Ole Degn. Denne redegørelse i en instruktiv indledning for bogens tilblivelse og placerer den i sammenhængen med forf.s øvrige betydelige produktion over samme emnekreds.

Værket er, som det nu foreligger, en torso. Skildringen i 2. binds 5., 6. og 7. bog (i alt 172 s.) af Hannibal Sehested som rigsskatmester, en

4. For en nærmere redegørelse for udviklingen i Erslevs erkendelsesteoretiske synspunkter nødes jeg til at henvise til en kommende artikel.

5. *Historie som videnskab*, Nordisk Tidskrift, 1942, s. 489.

6. Brev til Bøggild-Andersen (herefter forkortet COBA) af 30. sept. 1946. Dette og de i det flg. nævnte breve til COBA findes hos fru Bøggild-Andersen.

frugt af Bøggild-Andersens forskning før 1950-erne, savner i meget den sidste afpudsning af synspunkter, teser, konklusioner. 2. bindes langt største bog, den 8. (på 204 s.), om udenrigspolitikken fra 1660 til februar 1664 savner omredigering, bearbejdning, stramning, linjer trukket med større skarphed, indfletning af flere af de oplivende træk til belysning af Hannibal Sehesteds personlighed, der gjorde 1. bind så fængslende. Desuden er der desværre ikke udarbejdet noteapparat til 8. bog. Denne er simpelthen identisk med et manuskript, der forelå trykfærdigt i 1936, til 1. bind af et 2-binds værk om »Hannibal Sehested og Norden. Et Kapitel af den danske Ydrepolitiks Historie«. Det 2. bind af dette værk, der skulle omfatte den vigtige periode fra 1664 til Sehesteds død i 1666, nåede forf. aldrig at få skrevet. Som erstatning herfor er der i et tillæg med føje medtaget en forelæsningsrække om Hannibal Sehested og den danske ydrepolitik 1660–66, som Bøggild-Andersen holdt på Göteborgs Högskola i 1949.

Et hovedspørgsmål melder sig hastigt for læseren af Bøggild-Andersens livsværk: er det mere *manden* og tiden, eller er det mere *tiden* og manden? I hvor høj grad evner den højtbegavede toppolitiker at forme, ja ændre en udvikling? I hvor høj grad er han bare den mere eller mindre tilfældige katalysator for de ideer og tanker, som er oppe i tiden, og som er et produkt af produktionsforholdene, af de herskende sociale, politiske og kulturelle strømninger? Det er spørgsmål, som ganske vist ikke kan besvares med uimodsigelig vished, men som enhver levnedsskildrer alligevel bør tage stilling til. Denne stillingtagen præges ikke blot af kilderens udsagn om personen og dennes samtid og af den tidligere historieforskning og historieskrivning, men også af historikerens vurdering heraf, d. v. s. af historikerens egen personlige baggrund og af ledende strømninger i hans egen samtid. »Jeg må se den Kendsgerning i Øjnene, at den videnskabelige Faghistoriker . . . (ikke) kan løbe fra sig selv og den Nutid, hvori han lever,« skrev Bøggild-Andersen beklagende ⁷.

I dag betragtes det nærmest som givet, at enkeltpersonens rolle er temmelig ringe. Hvad formår han vel over for de store, dybtliggende åndelige og især materielle kræfter i tiden, over for det store, tungtvejende stats-, administrations- og produktionsmaskineri? Formår han måske mere, end man tror? Navne som Bismarck, Stalin, Mao, de Gaulle, Gandhi dukker op for det indre øje. Og går det an næsten automatisk at projicere synet på enkeltmenneskets ret ringe rolle tilbage i før-industrialismens tidsalder, hvor ikke blot det nævnte maskineri, men også

7. *Historien og Nutiden*, Afslutningsforedrag ved Historikermødet i Århus, 1942, s. 10.

den offentlige mening var ringere udviklet, og hvor den geniale ener derfor fik større mulighed for indgreb i udviklingen?

Det gør Bøggild-Andersen da også langt fra. Det er simpelthen hans hovedtese, at Hannibal Sehested stod bag det meste af, hvad der var moderne og nyskabende i sin tids dansk-norske politik. Det var altså *manden*, meget mere end det var tiden.

Tesen førte dog Bøggild-Andersen for vidt. Kildematerialet viser ganske vist, at Sehesteds rolle *var* meget væsentlig på en række punkter; men forf. overspiller den til tider ved at lade ham stå for ideer, politiske udspil og planer, som der i kilderne ikke eller ikke ganske er dækning for at tillægge ham, altså ved, at der udøves subjektiv kildekritik. Herpå er der, som påvist af Ingvar Andersson⁸, flere eksempler i første bind, og de savnes heller ikke i andet. Nogle karakteristiske eksempler skal drages frem.

Bøggild-Andersen er således tilbøjelig til at lade Hannibal Sehested stå bag en anonym lille opsats, dateret Hamburg 26. april 1661, der går ind for genoprettelsen af en national udskreven milit⁹. Hans kildeanalyse er imidlertid for lidt indtrængende til at overbevise læseren herom. Og sandsynligheden for, at opsatsen, som forf. med rette finder noget ungdommelig naiv og tænker sig ført i pennen af en ung studierejsende teolog, skulle hidrøre fra rigsskatmesteren og hans meningsfæller i København, er ringe. Dels fandtes der uden tvivl folk uden for kredsen om Sehested, der var interesseret i en sådan hærreform, dels må den politiske betydning af en anonym opsats fra en ung teolog i militære anliggender anses for at være ringe. Sehested var trods sit temmelig spændte forhold til majestæten som rigsskatmester dog i en sådan politisk position over for denne, at han næppe behøvede at tage sin tilflugt til en så indirekte procedure, men med tilstrækkelig vægt kunne kaste sin egen og sine politiske bagmænds, ikke mindst gejstlighedens og borgerstandens indflydelse i vægtskålen ved selve forhandlingerne. Eksemplet illustrerer, hvorledes forf. er tilbøjelig til at indsnævre sin problemstilling meget stærkt: Hannibal Sehested eller ikke Hannibal Sehested. Denne skal helst stå bag alt, hvad Bøggild-Andersen finder godt og rigtigt.

Heller ikke i udenrigspolitikken, forf.s oprindelige store interessefelt, har han let ved at tåle konkurrenter til Sehesteds synspunkter, især da

8. I dennes fortræffelige, indgående og i det hele rammende recension, *Hannibal Sehested. Anteckningar kring en biografi*, H. T. 11. r. II, s. 417 ff, som denne afhandling står i gæld til.

9. Bd. II s. 74 ff.

ikke til dennes nordiske politik ¹⁰. Da vicestatholderen i hertugdømmerne, Frederik Ahlefeldt, således står for en nordisk freds- og samarbejds-politik på linje med Sehesteds, »klinger (den) helt sehestedsk,« og forf. finder det ikke usandsynligt, at han har været påvirket af dennes ræsonnementer ¹¹. Det var følgelig Ahlefeldt, der »i de første år af 1660-erne sluttede sig til Hannibal Sehesteds ydrepolitik,« ¹² ikke omvendt. Implicit synes at ligge, at Sehesteds ræsonnementer her gik dybere end Ahlefeldts, og den tanke, at Sehested kunne have været påvirket af Ahlefeldts tankegang, får forf. næppe. Atter her ses problemet altså meget snævert, og forf. sætter for megen tankekraft ind på at overveje en personlig påvirkning, som hans kildemateriale ikke er velegnet til at belyse.

Også forf.s behandling af den berømte Bergen-plan hører hjemme i denne sammenhæng. Ifølge denne plan skulle der sluttes et snævert engelsk-dansk forbund, hvorefter Danmark skulle erklære Holland krig, men dog først, når en forventet stor og rigtlastet hollandsk Ostindienflåde var arriveret til norsk havn. Det var da hensigten med engelsk flådehjælp at erobre den og dele byttet med England. Forf. bruger i den forbindelse megen kraft på at sandsynliggøre, at Sehested fik ideen til flådekapringen ¹³. Flere af forf.s argumenter, indirekte beviser og indre kriterier, har dog beskeden vægt, og kilderne tyder snarest på den engelske gesandt Talbot som ophavsmanden. Men uanset, hvem det var, lå planens realisation givet i såvel Sehesteds som Talbots og den engelske regerings interesse. Og det afgørende er, at det var svært for nogen af parterne at undgå at komme ind på tanken, da forlydenderne om den hollandske flådes bestemmelsessted først blev kendt, idet flådebeslaglæggelser ikke var noget ukendt fænomen i tiden. Det interessante er derfor i denne sammenhæng ikke så meget tankens ophavsmand, som hvorledes parterne greb den og søgte at få den ført ud i livet. Tanken lå, som så mange tanker og ideer til alle tider, så at sige i luften, spørgsmålet var, om man ville bruge den eller ej. Forf. er imidlertid for optaget af sin persons originalitet og ser vel at mærke spørgsmålet om originalitet ud fra en liberalistisk tankegang med rod i det 19. århundrede ^{13a}. Det var

10. – med mindre det drejer sig om folk, som COBA opfatter som direkte elever af Sehested, som f. eks. Jens Juel, den danske resident i Sth.

11. Bd. II, s. 401.

12. Bd. II, s. 213.

13. Bd. II, s. 460 ff.

13^a COBA var iøvrigt ikke selv uden blik for, at synspunkter i Sehested-bogen »muligt« kunne være farvet af »min indgroet liberale livs- og statsopfattelse«. Brev til K. Fabricius 24. okt. 1946; brevet findes som det n. 14 nævnte brev hos Bjørn Fabricius.

manden, der skulle få ideen for at være original, ikke manden, der skulle gribe den og (bidrage til at) føre den ud i livet.

Det spørgsmål melder sig, hvordan en så skolet og kritisk begavet forsker som Bøggild-Andersen kommer til at udøve en kritik som den her omtalte. Dette bringer historikeren selv og hans baggrund ind i billedet. Og i den sammenhæng problemet om, hvorfor han ofrede sit meste forskerliv på så utrolig energisk, udholdende og grundigt at udforske netop denne statsmands liv og virke. For var det bare tilfældigt? Eller var der et åndeligt slægtskab mellem historikeren og statsmanden, der byggede bro over tre århundreder, et slægtskab, der trods evidente forskelle i position og karakter alligevel var baseret på så betydelige ligheder i baggrund, psyke og livsindstilling, at det blev umagen værd? Det er i den forbindelse værd at bide mærke i, at Bøggild-Andersen selv i sin tid tog initiativet til studiet af Hannibal Sehested og ikke ledtes til emnet af nogen lærer, selv om han inspireredes af Knud Fabricius' »for haard(e)« opfattelse af statsmanden¹⁴. Hertil kom, at han som sit store forbillede Caspar Paludan-Müller stedse betonedede historiestudiets selvudviklende karakter.

Du fatter kun den ånd, du ligner, hævdede Goethe og Nietzsche. Det er en sandhed med betydelige modifikationer, idet den gavnlige kritiske distance let kommer til at svigte, om ligheden er for stor. Der opstår en risiko for, at historikeren i nogen grad producerer et selvportræt, hvor de lyse farver dominerer. Hans biografi blir let en helteskildring. For den følsomme sjæl har Goethes og Nietzsches påstand dog meget for sig – især da, hvis denne sjæl ikke havde meget tilovers for den metodiske psykologiske videnskab (Bøggild-Andersen: denne »har endnu ikke fundet sine ben«¹⁵) og derfor var nødt til at tage snart sagt hele sin tilflugt til to

14. COBAs personlige oplysning; K. Fabricius' nekrolog over *COBA* i Oversigt over Det kgl. Danske Videnskabernes Selskabs virksomhed. 1966–67, s. 97; jvf. brev fra COBA til K. Fabricius 5. okt. 1932: »Da jeg i 1925 var færdig med min specialeopgave, havde jeg en samtale med Dem, hvor De var saa venlig at drøfte en eventuel fremtidsopgave med mig. Jeg nævnede da, at jeg syntes, Hannibal Sehested kunde fortjene et mere indgaaende studium, end der hidtil fra dansk side var blevet ham til del, idet han stod for mig, trods sine fejl, som det 17. aarhundredes højst begavede og kraftigste statsmand. Under vor samtale syntes jeg, at Professoren var for haard ved Sehested, og jeg fattede da den plan, saa fremt jeg fik tid og kræfter, at vise rigtigheden af min opfattelse. Først et par aar efter kunde jeg gaa i gang dermed, og jeg besluttede da at tage mit udgangspunkt i studiet af Sehesteds udenrigspolitik efter 1660, som, saavidt jeg kunde se af Laursens skildring, var præget af en stor stræben, den nemlig at bringe de nordiske stater til i enig samvirken at udøve det Østersøherredømme, som ingen af dem kunne udøve paa egen haand«.
15. Personlig oplysning fra COBA. Det samme gælder de oplysninger i det flg., som der ikke er givet belæg for.

nøgleord i idealismen og neoidealismen: *Einfühlung* og *Verstehung*. Disse ord blev da også centrale begreber i Bøggild-Andersens historiesyn¹⁶, og hans bog om Sehested beriges af betydelig evne ikke blot til »indlevelse« i person – og tid, men også til »forståelse« af fortiden, d. v. s. til en genoplevelse af denne i historikerens egen bevidsthed. Dette hang ikke mindst sammen med visse væsentlige ligheder mellem portrættør og portræt:

Bøggild-Andersen¹⁷, født 1898, voksede op som »Hellerupper og Københavnerv«¹⁸ i et borgerligt konservativt miljø. Han blev dog alligevel, ikke mindst under indflydelse af sin fortræffelige lærer Hans Høffding, selv radikal og modtog stærke indtryk af den brandesianske individualisme. Heri lå en kim til den for store vægt på eneren og hans for-måen, der kom til at præge hans »helt«. Radikalismen fæstnedes på universitetet. Her mente Bøggild-Andersen selv, at Friis og især Arup blev de lærere, der i kraft af deres livssyn kom til at præge ham mest i studenterårene som forsker. Sandsynligvis har han hentet inspiration til »helte«-tankegangen især hos to af professorerne, Knud Fabricius og fremfor alt Aage Friis. Dennes ønske om at gå imod sin samtids fremhævelse af de sociale grundkræfter på bekostning af individet og dets selvstændige værdi, hans ønske om at skildre det store menneskes indgriben i historien smittede uden tvivl af på eller talte i hvert fald til stærke strenge i den unge, påvirkelige elev¹⁹.

Hannibal Sehested, født 1609, voksede også ud af sit oprindelige miljø, en gammel dansk adelsslægt. Han kom i huset i et præste- og lærer-

16. COBA fandt således, at det var et utroligt fejlsyn hos Collingwood at bestride »muligheden af at genopleve følelser og fornemmelser hos fortidspersonligheder«. Han erkendte ligeledes, at vi hænger uhjælpeligt fast i og aldrig kan komme ud over det mystiske element i den idealistiske tradition, som ligger i *Verstehungs-* og *Einfühlungs*begreberne. Komm. til mit ms. om *Kr. Erslev*, 1966.
17. COBA kunne fortjene en biografisk skildring. Af de eksisterende skitser kan fremhæves nekrologerne af hans mangeårige ven og kollega P. Bagge i H. T. 12. r. III, s. 174 ff, og af hans lærer K. Fabricius (jvf. n. 14). Jvf. desuden COBAs selvbiografi i Festskrift udg. af Kbh.s Universitet, nov. 1936, s. 169 ff.
18. Cit. fra COBAs kronik, *Den unge Historielærer i Provinsen* (Jyllands-Posten 12. juli 1952), der giver meget til belysning af forf.s syn på historien og på historieundervisningen.
19. Jvf. COBAs nekrolog over *Aage Friis* i Oversigt over Det Kgl. Danske Videnskaberne Selskabs virksomhed, 1949–50, s. 80 f. Ikke uden grund havde COBA blik for, at Friis kunne have gjort dette Goethe-citat til sit eget: *Wie sehr wir uns auch mit Geschichte von Jugend an beschäftigten, so finden wir doch zuletzt, dass das Einzelne, Besondere, Individuelle uns über Menschen und Begebenheiten den besten Aufschluss geben. A. a., s. 80.* Også hos Arup betonedes COBA karakteristisk nok trangen til at fremhæve de førende skikkelser i historien. Jvf. COBAs nekrolog over *Erik Arup* i Oversigt over Det Kgl. Danske Videnskaberne Selskabs virksomhed, 1951–52, s. 118 f.

hjem fra 11 til 17 års alderen. Her åbnede magister Christen Jensen (Vejle) »øjnene på mig ved at afdække en række gængse meningers tågeskyer«. Bøggild-Andersen betoner i denne sammenhæng, at det var de kritiske anlæg, trangen og evnen til at nå ind til tingenes kerne, til realiteterne, gennem fordomme og snak, der lå bag Sehesteds statsmandsgerning²⁰. Disse egenskaber lå også bag Bøggild-Andersens delvise nyvurdering af Sehesteds indsats i dansk-norsk indre- og ydrepolitik.

De er sammen med miljøforandringen²¹, der ikke blev den sidste i Sehesteds liv, en væsentlig del af baggrunden for, at denne forstod at se tingene ud fra mere end én synsvinkel, den danske adels, forstod, at de også burde ses ud fra bondens, borgerens, præstens – og kongens. Skridtet var ikke langt til at se dem ud fra, hvad der gavnede *hele* det dansk-norske samfunds interesser mest. Sehested tog ifølge Bøggild-Andersen dette skridt, og forf. har i det væsentlige begrundet sin opfattelse godt, som det ikke mindst fremgår af 2. binds 5. bog. Ikke blot skulle bondestandens vilkår forbedres, men borgerskabets handel skulle forøges ved en merkantilistisk politik, evangeliet i datidens økonomiske tænkning. Ud over den almindelige tendens i det 20. århundredes første halvdel til at lægge hovedvægt på økonomiske og finansielle tankegange kunne Bøggild-Andersen som student ikke undgå hos sin højt værdsatte lærer Erik Arup at hente inspiration til at fæstne sig ved sådanne tankegange, selv om disse lå ham fjernere end politiske og åndshistoriske²². Hertil kom den økonomiske krise i 30-erne med arbejdsløshed og dårlige økonomiske vilkår (ofte også for de unge historikere), der søgtes bekæmpet ved nymerkantilistiske statsindgreb. Så følsom Bøggild-Andersen altid var over for de afgørende strømninger og ideer i sin egen samtid, undgik dette ikke at sætte sit stærke præg på »Hannibal Sehested«²³. Hvor hans største forgænger i skildringen af Sehesteds norske statholderskab 1642–1651, O. A. Johnsen²⁴, således hovedsagelig blot så dette ud fra en national synsvinkel, fremdrog Bøggild-Andersen med

20. Bd. I, s. 4.

21. COBAs betoning af miljøforandringens betydning til modvirkning af den ensidighed, som han hadede, hvad enten han fandt den hos historikere eller hos fortidens personer, fremgår også kraftigt bl. a. af den i n. 18 nævnte kronik. Hos historikere manifesterede den sig ifølge forf. ofte i en forsømmelse af studiet af den menneskelige åndsudvikling i videste forstand til fordel for økonomisk og politisk historie; desuden (jvf. det n. 7 nævnte arbejde) ved en dogmatisk opfattelse af historiens forløb.

22. Jvf. den n. 19 nævnte nekrolog over *Erik Arup*, s. 105 ff.

23. Jvf. herunder s. 268 ff.

24. – i værket *Hannibal Sehesteds statholderskab 1641–1651*, Kristiania 1909.

rette her²⁵ som i øvrigt ellers i værket stærkt og med bunden varme Sehesteds indgribende og dynamiske indsats for at realisere sine merkantilistiske ideer og idealer til gavn for det danske og norske folk. Dette lykkedes i udtalt grad for ham som statholder i Norge, i ikke ringe grad som rigsskatmester 1660–66, ikke mindst da Frederik III's uægte søn Ulrik Frederik Gyldenløve blev statholder heroppe og genoptog og videreførte reformerne fra Sehesteds tid. Opfattelsen af Gyldenløve som Sehested-elev dokumenterer forf. i og for sig godt i biografiens 7. bog²⁶.

Den af ret snævre økonomiske gruppeinteresser prægede rigsrådsadels store politiske magt ønskede Sehested beskåret, så staten, d. v. s. kongemagten, fik mulighed for at føre en konsekvent inden- og udenrigspolitik til gavn for *alle* stænder. Ikke mindst derfor blev Sehested ifølge Bøggild-Andersen hovedmanden bag statsomvæltningen i 1660²⁷. Han burde dog blot være karakteriseret som én hovedmand²⁸. For imod Sehesteds vilje afløstes rigsrådskonstitutionalismen af en absolut kongelig enevælde, der gav hoffets toneangivende holstenske rådgivere det størst mulige politiske spillerum, ikke af en stænderforfatning, der utvivlsomt havde givet Sehested de bedste chancer for at blive førsteminister i kraft af den good-will, som han nød hos præstestændens og borgerskabets ledere. Dette er dog en konklusion, som forf. undlader at drage, og som i øvrigt også ville have svækket omtalte tese om Sehested som hovedmanden.

Et hovedtema i bind II er skildringen af Sehesteds, som det skulle vise sig, uløselige dilemma som toppolitiker efter sin genoptagelse i regeringen 1660. Mandens brændende ambition²⁹ var at blive regeringens ubestridte leder og få gennemført sine politiske, økonomiske og finansielle tanker. For at nå det mål måtte netop han, der med sin overlegne be-

25. Bd. I, s. 58 ff.

26. Bd. II, s. 154 ff. Den merkantilistiske tidsånds indflydelse på Gyldenløve nævnes dog karakteristisk nok ikke. COBA burde også have udeladt eller i hvert fald modificeret de hypotetiske betragtninger om Sehesteds og Gyldenløves mulige samtaler om Norge i Paris 1662–63. Forf. finder, at det, selv om direkte vidnesbyrd mangler, tør anses for givet, at sådanne samtaler har fundet sted (bd. II, s. 156).

27. Se Bd. I, s. 251 ff; jvf. forf.s disputats *Statsomvæltningen i 1660*, 1936.

28. Dette synes også at være Svend Ellehøjs opfattelse; jvf. dennes foredrag, *Forfatningsspørgsmålet i Danmark fra oktober 1660 til januar 1661*, Nordiska Historikermötet, bd. 2, Helsingfors 1968, s. 182 f. Jvf. også K. Fabricius i den n. 14 nævnte nekrolog s. 98; desuden dennes brev til COBA af 11. marts 1956: »Jeg bliver svær at overbevise om Hannibal Sehesteds virksomhed som den drivende kraft . . . ved statsomvæltningen 1660«.

29. Denne underdrives af forf., hvilket også Vagn Dybdahl er tilbøjelig til at mene i sin rec. af bd. I, *En stor Bog om en stor Statsmand*, Jyllands-Postens kronik 27. okt. 1946.

gavelse stod i det dårligst tænkelige personlige forhold til den ret midelmådige konge, opnå så øjensynlige resultater af sin politik, at han blev aldeles uundværlig for denne. Det behøvede hans mindre betydelige personlige og politiske modstandere i regeringen, mænd som Christian Rantzau og Christoffer Gabel, ikke, for dem kunne kongen tumle, og derfor trådte Janteloven ikke i kraft over for dem.

Der stod to veje åbne for Sehested. Han måtte som rigsskatmester, d. v. s. som finans- og økonomiminister, bringe den af svenskekrigene udmarvede og ved afståelsen af Skånelandene lemlæstede dansk-norske stat finansielt på fode igen. Dette var imidlertid næsten umuligt, så længe hoffets tysk-militære rådgivere stædigt fastholdt kravet om en stor hvervet hær, og så længe Danmark-Norge var finansielt og toldmæssigt så aldeles i lommen på Nederlandene, som tilfældet var. Følgelig følte Sehested det bydende nødvendigt at befri landet for det nederlandske formynderskab, hvilket han kun så en realistisk mulighed for, ved at man indgik en nær tripelalliance med England og Sverige. Der stødte han imidlertid på næsten uoverstigelige hindringer. For Frederik III *ville* have revanche over for det Sverige, der i den grad havde invalideret hans rige, og var følgelig meget imod en alliance med Oldenburgernes gamle arvefjende. Desuden var han ikke til sinds at opgive sin egen og faderen Christian IVs gamle kæphest, ekspansionspolitikken i Nordtyskland. Det må i øvrigt her pointeres, at forf. overser forbindelsen mellem Frederik IIIs (og hans fars) svenske og nordtyske politik og dermed også konsekvensen i denne sidste. Skulle kongen have nogen chance for at besejre Sverige, måtte han skaffe sig kontrol over det vigtige nordtyske lejetrop-hvervemarked og over de økonomisk-politiske ressourcer her. Dette betød, at den af Sehested ønskede radikale hærreduktion var kongen inderligt imod. Og hvad værre var: i den opfattelse fandt han støtte hos hæren og hos sine indflydelsesrige tyske rådgivere, ikke mindst hos Gabel, der samtidig kraftigt fastholdt ønsket om en nær forbindelse med Nederlandene og modarbejdede en dansk tilnærmelse til England og Sverige.

Trods dette dilemma lykkedes det Sehested via en sanering af statshusholdningen og en reorganisation af forvaltningen, især finansadministrationen, at skabe balance mellem statens udgifter og indtægter, idet han fik hærudgifterne nedskåret til ca. halvdelen af rigets samlede indtægter. Centrum for finansadministrationen blev det af Sehested i 1660 oprettede kammerkollegium, der, som forf. viser, i de følgende år kun fungerede effektivt, når Sehested ikke var i udlandet. Denne blev ifølge forf. drivkraften bag det omfattende udlæg af krongods til statens kreditorer, især borgerlige i ud- og indland, der var nødvendig for at få afviklet den

kolossale statsgæld. Dertil stod han bag de nye skatter, især de grundskatter, der blev behov for, da krongodsindtægterne svandt, ligesom det lykkedes ham at få bragt toldindtægterne kraftigt i vejret. Det fortjener her at bemærkes, at forf.s skildring af Sehesteds virke som rigsskatmester, selv om der kun fandtes ret få forarbejder, særlig Carl S. Christiansens³⁰, vider sig ud til en behandling af hele Danmark-Norges økonomiske og finansielle stilling i årene 1660–66, og at den giver en del nyt til forståelsen heraf.

I udenrigspolitikken, der optar broderparten af siderne i 2. bind, lykkes det derimod ikke Sehested at gennemføre, hvad der for forf.³¹ står som dennes kongstanke, hans nordiske program, den nære alliance med Sverige, der med bevarelse af de to rigers selvstændighed skulle sikre de to riger i fællesskab ikke blot politisk og militært, men også økonomisk herredømme i Norden og Østersøen til gavn for alle stænder og bringe den nederlandske dominans til ophør. Forf. pointerer dog med rette, at Sehesteds nordiske politik uden tvivl bidrog til at mindske den for Danmark så farlige spænding over for den overlegne nabo noget. Desuden gør han op med den hidtil gængse opfattelse i nordisk historieforskning, at det skulle være Sehested, der stod bag den tilnærmelse til og alliance med Frankrig, som rigsskatmesteren ganske vist dygtigt, som forf. viser, bragte i hus³².

Ikke mindst som følge af, at Sehesteds nordiske politik mislykkedes, tabte han også magtkampen med Gabel og forlod i 1665, mere eller mindre i kongens unåde, Danmark for at føre forhandlinger i Nederlandene og Frankrig, hvor han døde året efter.

Sehesteds dilemma kunne i selve bogen være trukket klarere op, og det samme gælder en række andre forhold, der skildres. Det er imidlertid reversen ved forf.s uhyre grundighed og flid, egenskaber, som han karakteristisk nok stærkt fremhæver hos sin helt, at det blir svært at få øje på skoven for de alt for mange træer. Forf. led dertil under hang til perfektionisme, men var desuden, sympatisk nok, uhyre bange for at gøre vold på den historiske virkelighed. Derfor tog det ene forbehold det andet, derfor kom der mange sætningsindsrud i teksten, desuden for mange detaljer og ofte for omstændelige aktstykkereferater, der ikke mindst tynger værkets afsnit om finans- og udenrigspolitikken.

30. *Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, I–II, 1908–22; Formuesforhold i Danmark under de første Enevoldskonger 1660–1700, 1941.*

31. Jvf. herunder s. 268 ff; desuden n. 14.

32. Bd. II, s. 302 ff, 430 ff.

Tyngden lettes ikke ved, at stilen ofte har fået sit stærke præg af den knudrede kancellistil i Sehesteds samtid, selv om forf., som Sehested selv,³³ har afgjort sprogforømmelse og ind mellem fabulerer livligt og poetisk. Bøggild-Andersens megen skønlitterære læsning satte her sin frugt. Hør blot afslutningen af sagen mod la Roche og Beranger. De benådes af Frederik III, »saaledes at de to løse fugle, hvis historiske hovedbetydning havde været i et vanskeligt øjeblik at give Hannibal Sehested lejlighed til at lægge sin loyale iver for dagen, omsider kunne flagre ud til de letlevende lag i Seinestaden, hvor de hørte hjemme«³⁴. Også korte, klare og rammende sætninger dukker op i en stil, der ellers har for meget lighed med datidens barokkunst³⁵. En instruks »minder i sin forsigtighed om en dans mellem æg«. »Gabel droges,« lyder det besk om Sehesteds prohollandske modspiller, »altid mest til den side, hvor pengene sad«³⁶. Det klare og korte præger i øvrigt langt mest den omtalte fortræffelige forelæsningsrække om Sehested og den danske ydrepolitik. Det mærkes her tydeligt, at denne ikke var tænkt til offentliggørelse, hvorfor forf. udtrykte sig friere, lettere – og skarpere.

Hvad skildringen af udenrigspolitikken i 8. bog angår, udvider denne sig ligefrem til en indgående gennemgang (baseret på et imponerende førstehåndskendskab også til de utrykte kilder) af hele det vesteuropæiske politiske spil 1660–64, også hvor dette kun er af ret indirekte betydning for belysningen af Sehesteds politik. I stedet burde eftertrykket nok i højere grad have været lagt på, hvorledes den danske udenrigspolitik formuleredes, på selve beslutningsprocessen. Nu kommer Sehested til at stå som den ånd i regeringen, der ene ejede initiativet og ideerne, han blir for hvid, hans holstensk-tyske modspillere alt for sorte. Både disse og kongen vies for lidt opmærksomhed, karakteriseres til dels meget hårdt.

Dette hænger nok ikke blot sammen med, at det mere metodiske studium af beslutningsprocessens natur endnu ikke var indledt, da bogen forfattedes i 30-erne og 40-erne, men også med værkets komposition. Det hævner sig her, at forf. undlod at fortsætte den i hovedsagen kronologiske gennemgang af Hannibal Sehesteds liv, som han i værkets tre første bøger fulgte til og med 1660. Nu blir den politiske magtkamp, som

33. Jvf. Ingvar Andersson, *a.a.*, s. 407 f.

34. Bd. II, s. 336 f.

35. Svend Aakjær mener modsat (i rec. af bd. I i Aarhus Stiftstidende 28. okt. 1946), at forf.s stil netop derfor er »usædvanlig velegnet til at skildre denne rige og frodige Tidsalder«, mens »en mere »moderne« sprogform«, som Kr. Erslevs, vil »have virket afstikkende«.

36. Bd. II, s. 432, 286.

Sehested førte med sine modstandere 1660–66(65), skildret for sig (4. bog) i perioden helt frem til 1666(65), hans virksomhed i samme periode som finansminister for sig (6. bog) og som udenrigspolitiker ligeså (8. bog). Det betyder, at forf. formelt uheldigt blir nødt til at gentage sig selv mange gange. Han må foregribe udenrigspolitiske linier i skildringen i 4. bog og omvendt henvise til den indrepolitiske magtkamp i 8. bog, idet han er klar over, at det er helt umuligt at forstå disse års ydrepolitik uden hensyn til den indre- og ydrepolitiske magtkamp ved det danske hof³⁷. Men det indebærer også, at den indrepolitiske magtkamp ikke ses i sin organiske sammenhæng med udenrigspolitikken og dens udformning³⁸.

Denne komposition har i øvrigt kunstnerisk set sin bagside. Bogen er en biografi, tilmed over en person med et i det ydre og indre meget omskifteligt og spændingsfyldt liv, snart fejrende store diplomatiske triumfer i udlandet, snart i centrum i Norge eller i regeringen derhjemme, så højt oppe politisk og psykisk, så ude i mørket og ud over alle grænser deprimert, til slut tragisk forstødt og død i udlændighed. Ikke mindst i en sådan biografi er det uheldigt at føre skildringen frem til hans død midt i værket, i stedet for at lade ham dø i dets slutning. For dermed berøves læseren den elementære og værdifulde spænding, der ligger i at følge en sådan stor skikkelse fra vugge til grav. I tragedier dør heltene til sidst.

Det kunstneriske synspunkt har relevans, ikke mindst fordi Bøggild-Andersen selv, som sit forbillede Leopold v. Ranke, ønskede en historieskrivning, der på én gang var videnskab og kunst, »for paa denne forning beror historiens væsen og muligheden for en virkelig erkendelse af, hvad der er sket i menneskenes verden«³⁹. Dette gjaldt, syntes Bøggild-Andersen at mene, i særlig grad skildringen af sjælelivet, hvor historieforskningen i virkeligheden var hørt op med at være videnskab³⁹. »Ethvert psykologisk tolkningsforsøg (er) kun en hypotese,« fandt han og lagde sig dermed nært op ad Erslevs synspunkt fra »Historieskrivning«⁴⁰.

De fleste arbejdende historikere vil sikkert nikke genkendende til vanskelighederne ved at forene det videnskabelige og kunstneriske aspekt. Disse vanskeligheder skyldes i ikke ringe grad vor fasthængen

37. Bd. II, s. 456.

38. Denne komposition kritiseredes også ud fra en lidt anden synsvinkel af Ingvar Andersson, *a.a.*, s. 410 f; desuden af Arup, jvf. n. 42.

39. COBAs erkendelsesteoretiske betragtninger i den værdifulde rec. af C. Weibulls *Dronning Christina*, H. T. 10. r. II, s. 105 f.

40. *Dronning Christina*-rec., a. st., s. 103; *Historieskrivning*, Festskrift udg. af Københavns Universitet, 1911, s. 24 f.

ved den traditionelle historieskrivnings idealer, som i meget fik blåt stempel af Erslev i 1911, og som også Bøggild-Andersen var præget af. Ifølge disse skulle fremstillingen først og sidst være livlig og anskuelig, hvilket forf. kun, som vist, med et vist held evnede at leve op til. Kravet om livlighed og anskuelighed indebar, at man især skulle bringe forskningsresultaterne, hvorimod selve den videnskabelige analyse ansås for at kede den formodet brede interesserede almenhed og derfor skulle skydes mere i baggrunden eller helt ud, så der ikke blev for generende ophold i skildringen af det fremskridende episke begivenhedsforløb. Dette fortjener at fremføres, fordi ikke mindst dette er baggrunden for, at Bøggild-Andersens kildekritiske argumentation for Sehested som ophavsmand til flere anonyme skrifter blev for lidt indtrængende, som Ingvar Andersson med rette fandt ⁴¹.

Endelig kan det, hvad kompositionen angår, ses, at forf. ikke bevidst anvendte den modeltænkning, som Max Weber bidrog til at drage frem i lyset med sine såkaldte »idealtyper,« og som Bøggild-Andersen i øvrigt til det sidste i sin frygt for at begå overgreb mod den fortidige virkelighed stillede sig kritisk overfor. I stedet for byggede han sin skildring mere traditionelt op, stykket sammen som en ret impressionistisk mosaik af de uhyre mange med flid fremdragne kilder. Derved blev fremstillingen på felter for afhængig af kildematerialet, således for bred og detaljeret, når dette var stort. Her kunne modeltænkningen måske have bidraget til mere indgående overvejelser over, ud fra hvilke perspektiver det var frugtbart at belyse den biograferede, hvad det var rimeligt og væsentligt at medtage i en biografi, så f. eks. ikke hele Danmarks økonomiske stilling i 60-erne skulle drages ind, hvilket også Arup fandt uheldigt formelt set ⁴². Hertil kommer, at Bøggild-Andersen som andre mere model-ubevidste biografer på det ubevidste plan jo alligevel ikke kunne lade være at opstille en slags »model« over den biograferede og hans personlige udvikling ⁴³. Havde forf. været sig bevidst, at der i en vis forstand var tale om en sådan model, altså om en fiktiv konstruktion, rodfæstet i hans eget menneskesyn, havde det måske skærpet blikket mere hos ham for det særegne (ikke mindst svaghederne) hos Sehested, som ikke passede på modellen, og dermed hindret ham i at gøre denne til den »helt«, som han nu blev.

41. *A.a.*, s. 423 f.

42. Brev til COBA af 22. sept. 1946. Arup fandt dertil med rette, at en sådan økonomisk behandling i og for sig var unødvendig for vor opfattelse af Sehested, og at COBA måske havde gjort bedre i at samle sin skildring i ét bind.

43. COBAs model er søgt formuleret herunder s. 272 afsnit 2: »Er en »helt« derimod . . . «.

Dette leder ind på en drøftelse af, hvorledes Bøggild-Andersens egne værdisyndromer påvirkede hans opfattelse af Sehested på tre centrale, sammenhængende felter: hans danskhed, hans nordiske program og hans forhold til det tyske, specielt regeringskredsen omkring kongen og dens politik.

Det må her fremhæves, at Bøggild-Andersens fædrelandskærlighed var meget dyb, hvilket træder bundet frem i hans videnskabelige produktion, friere i hans mere populære ⁴⁴. Hertil kom, at han, som han udtalte i 1944, havde været optaget af det nordiske spørgsmål lige siden skoletiden, og at hans interesse for Sehested hang sammen med hans interesse herfor ⁴⁵. Både danskheden og nordismen smittede af på Sehested-figuren, der desuden er blevet til i 30-erne og 40-erne under indtryk af forf.s afsky for nazismens »forbryderbande«. Truslen fra denne fik ham vistnok til sammen med mange andre at søge yderligere tilflugt i en forhåbning om et nært nordisk samarbejde. Det er en konsekvens heraf, at Bøggild-Andersen i 1942 udsendte sin lille, velskrevne biografi om »Hannibal Sehested. En nordisk statsmand« netop i »Det frie Nords Skrifter«; og det er ikke tilfældigt, at den ender med ordene om, at den nordiske tanke trods de skuffelser, den led i det 17., 18. og 19. århundrede, »rodfæstet som (den) er i fælles Æt, Sind og Sprog og ensartet folkelig Udvikling, er . . . en nødvendig Forudsætning for Udførelsen af de nordiske Folks Mission i Verden« ⁴⁶. »Hannibal Sehesteds nordiske program har lyslevende aktualitet den dag i dag,« ⁴⁷ slutter omtalte forelæsningsrække fra 1949, det år, da forhandlingerne om en nordisk union brød sammen.

Der var i forf. en udtalt trang til i historien at søge forklaring på væsentlige problemer i hans egen tid ⁴⁸. Og det synes, som om han i lyset af sine egne nutidsønsker og erfaringer er kommet til at tillægge Sehested et mere udpræget og rodfæstet nordisk program, end han i virkeligheden stod for. Desværre nåede Bøggild-Andersen aldrig at give den indgående skildring af de vigtige udenrigspolitiske forhandlinger om den engelsk-svensk-danske alliance, der kulminerede i 1665, heller ikke den dybtgående kildekritiske analyse af Sehesteds såkaldte »politiske testamen-

44. Således i mere folkelige tidsskrifter som »Danmark«, i biografien over *Christian IV* i værket »Danmarks Konger« og i flere avisartikler, især i *Jyllands-Posten*, jvf. f. eks. forf.s fleresides artikel heri 5. juni 1949 om *Det danske Folk og Juni-Grundloven*.

45. Erik Bostrups interview i *Jyllands-Posten* 20. aug. 1944.

46. S. 72. Jvf. også forf.s skildring af *Norden i Verdenshistorien*, Det forenede Norden, 1943, s. 43–119.

47. Bd. II, s. 486.

48. Jvf. således det n. 45 nævnte interview og det n. 7 nævnte foredrag.

te,«⁴⁹ der i forening kunne have sat læseren i stand til mere detaljeret at vurdere, på hvor strategisk et plan i Sehesteds bevidsthed det nordiske program lå, om han havde det som mål, mere end han brugte det som middel, nemlig til at nå førsteministerposten⁴⁹.

At Sehested ønskede et godt forhold til og om muligt en alliance med Sverige i disse år, hvor det var bydende nødvendigt at bringe Danmark-Norge økonomisk og finansielt på fode igen, er uomtvisteligt, og forf. har i og for sig ret i, at det var en rigtig politik. Men er det tilladeligt på basis af det forhåndenværende kildemateriale i netop denne tvangskonjunktur for Danmark i 1660-erne at tillægge Sehested en dyb og ideel overbevisning om det rigtige og varige i et nordisk program, baseret på den nordiske »fælles arv« (Sehesteds udtryk)⁵⁰?

Denne betonedede ganske vist stedse over for svenske, franske og engelske politikere sit dybe ønske om en nær forbindelse og alliance med Sverige. Men dette var også nødvendigt for at dulme mistanken om danske revanchelyster hos disse landes politikere. Og rigsskatmesteren udtrykte sig betydelig mindre svenskvenligt i brevene til sin egen konge og regering. Nogen nordisme er ikke til stede heri, tværtimod nævnes tanken om en revanche-krig, om end dennes virkeliggørelse skydes ud i fremtiden⁵¹. Bøggild-Andersen er ikke i tvivl om, at Sehested her spiller dobbeltspil ved at skjule sit nordiske program over for den revanche-hungrende kongelige danske regering. Men er der ikke også den nok så nærliggende mulighed, at Sehested for at bevare freden udtalte sig mere nordisk over for Sverige, end han egentlig inderst inde var?

Under alle omstændigheder må der næres betænkelighed ved forf.s slutbemærkninger om Hannibal Sehesteds evne til især vedrørende den

49. Jvf. dog tillægget i bd. II s. 383 ff. Dette »testamente« udformedes efter Sehesteds død (23. sept. 1666) af dennes franske fortrolige, abbé Jean de Paulmyer, i to breve til Frederik III og var baseret på samtaler med Sehested i foråret 1666, efter at denne netop var blevet ramt af et apoplektisk slag. »Testamentet« opfattedes af COBA som en i det hele ren kilde til Sehesteds dybestliggende statstanker om den nordiske politik (som i øvrigt også, med enkelte forbehold, til disse tanker i det hele taget), hvilket Georg Landberg med rette stiller sig skeptisk over for. Også Arup satte (i det n. 42 nævnte brev) spørgsmål ved testamentets kildeværdi: »Hvor meget værdi har ... gengivelser af udtalelser, fremsat af en apoplektisk mand?«.

50. Desværre var der ikke i slutningen af 50-erne og i 60-erne tale om nogen lejlighedskonjunktur, der politisk stillede Danmark stort set frit over for Sverige. I så fald ville fremsatte ønsker om et nordisk program have haft virkelig beviskraft. J. A. Fridericias vurdering (i Danmarks Riges Historie, bd. IV, s. 519) af Sehesteds nordiske politik som virkende statsmand forekommer derimod i det hele rammende. Fridericia havde også selv oplevet 1864, der havde bidraget til at give ham et mere realistisk syn på nordismen.

51. Jvf. bd. II, s. 404 f, 424, 433 ff m. fl. st.

nordiske tanke at »blicka genom seckler«⁵². Herved forskyder forf. nemlig vurderingspræmisserne fra det, der var sagen for Sehested, hans egen epoke, til de følgende århundreder, hvor konjunkturerne blev andre, og hvor Sverige således sank ned til at blive en anden-, siden tredierangsmagt. Forf.s mening hermed er tydeligvis at gøre Sehested større som statsmand⁵³. Men synspunktet er uhistorisk. For sagen er dog, at Sehested ville blive mindre som statsmand betragtet ved at søge at føre en utopisk nordisk tanke igennem i sin egen tid og ikke blive større, selv om denne eventuelt skulle kunne gennemføres under helt andre ydre og indre konjunkturer i det 20. århundrede eller i en anden fjern fremtid.

Hvad angår modsætningen til Nazityskland, der næppe blev mindre af, at Bøggild-Andersen en tid under besættelsen gik under jorden, har denne måske også bidraget til, at han pointerede den vitterlige modsætning mellem kongens tyske rådgivere og danskeren Sehested for kraftigt. Denne modsætning kan, som påpeget af H. Kellenbenz, ikke uden videre identificeres med modsætningen mellem tysk og dansk overhovedet⁵⁴. Forf. overser for meget, at der *også* var tale om en personlig magtkamp for at nå til tops, ikke blot mellem danske og tyskere, men også mellem disse indbyrdes.

I denne sammenhæng hører det også hjemme, at Bøggild-Andersen *i for høj grad* fremhæver kosmopolitten Sehested som repræsentant for den gamle danske adel og som viderefører af den traditionelle danske rigsråds-udenrigspolitik. Dels strider den førstnævnte fremhævelse delvis imod forf.s pointering af Sehesteds sans for at se problemerne ud fra originale og nye synsvinkler, der tilgodeså alle stænders interesser. Dels brød Sehested tidligt i nogen grad ud af selve råds kredsen ved sit medlemskab af svigersønnegruppen, dertil senere ved sit arbejde for Norges stigende uafhængighed af det danske riges og rigsråds indflydelse og ved sin tilslutning til kongemagtens ønske om arveregeringens indførelse. Rigsrådets medvirken til hans fald i 1651 og de personlige indtryk, som han i unådens år 1651–59 ved sine mange rejser fik af de europæiske fyrsters kamp for at sikre sig stærkere greb om statsmagten over for de

52. Bd. II, s. 486. Udtrykket nævnes også i Sehested-biografierne i *Det frie Nord*s Skrifter Nr. 5, 1942, s. 71 og i *Store danske Personligheder*, Bd. 1, s. 105.

53. Dette motiv ligger sikkert også bag forf.s rene gisning vedr. Sehesteds Gottorppolitik. Han finder det svært at afvise den formodning, at Sehested i sit hjerte kan have næret den radikale tanke om en deling af Hertugdømmerne, som gav Gottorp hele Holsten og Danmark hele Slesvig. Bd. II, s. 243.

54. – i dennes indgående rec. af bd. I i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, Bd. 76, 1952, s. 276.

partikularistiske frondebevægelser, har uden tvivl yderligere svækket hans tilhørsforhold til den danske rigsrådsadel og dens idégrundlag.

Dette gælder, om end i ringere grad⁵⁵, også denne adels traditionelle syn på udenrigspolitikken⁵⁶. Forf. indrømmer selv, at en hovedhjørnesten heri, den nære tilknytning til Nederlandene, ikke deltes af Sehested. Vigtigere er det imidlertid, at dette rigsråd ikke i den tid, hvor Sehested var virksom som statsmand, fra 30-erne til 60-erne, kan karakteriseres som svensk-venligt, endsiges stod for et sådant nordisk program, som forf. tillægger Sehested, selv om rådet ønskede at opretholde et fredeligt forhold til nabostormagten. Svensk-venligheden fik nemlig sit grundstød under den svenske magtdemonstration ved Knærød-grænsemødet 1624, hvor Sverige især drev sin toldpolitik igennem i modstrid med Stettinfredens ånd, og hvor denne fred som konstitutionel garanti for det danske råds magtposition over for kongemagten i realiteten fik sit knæk. Stettinfreden var desuden baseret på en vis balance i magtforholdet mellem Sverige og Danmark, og en sådan eksisterede ikke mere, efter at svenskerne i 30-erne opnåede deres stormagtsstilling. Vil man derfor karakterisere Sehested som viderefører af den traditionelle rådspolitik over for Sverige, gælder dette kun tiden før 1624, da konjunkturerne var væsensforskellige fra 1660-erne, og kun, hvis man ikke tillægger Sehested det dybtgående nordiske program, baseret på en nær alliance med Sverige, som rigsrådet heller ikke før 1624 stod for.

På endnu et felt har forf.s eget værdigrundlag spillet ind. Fædrelandsfølelsen lå ikke så dybt i sindene i det 17. århundrede, og slet ikke i en så europæisk præget ånd som Sehesteds. Det synes derfor, som om forf. i kraft af sin egen stærke danskhed er kommet til at tillægge Sehested større samvittighedskvaler, end han havde, fordi han i perioder, hvor han var persona non grata hos Frederik III, havde planer om at søge dels svensk, dels engelsk tjeneste⁵⁷. Ikke mindst derved er personen Hannibal Sehested kommet til at stå med en større personlig integritet, end der er belæg for i kildematerialet.

Indebærer nu dette, som hidtil indiceret, at Sehested er blevet formet som en »helt« i Bøggild-Andersens hænder? Forstår man begrebet i mere romantisk forstand, som en person med bare ædle egenskaber, er det ingenlunde tilfældet. Bøggild-Andersen skød ganske vist, i øvrigt i modsæt-

55. Forf. betoner i denne sammenhæng således med rette modstanden mod kongemagtens ekspansionspolitik i Nordtyskland og ønsket om en fredspolitik overhovedet.

56. Bd. II, s. 393 ff m. fl. st.

57. Jvf. således bd. I, s. 176 ff, især s. 179; bd. II, s. 261 (her dog med forbehold).

ning til, hvad hans lærer Erik Arup ofte gjorde, sin hovedpersons ideelle handlingsmotive for stærkt i forgrunden ⁵⁸. Dette hang sikkert sammen med, at han i sin egen tilværelse havde svært ved at affinde sig med ikke-ideelle motive og derfor var tilbøjelig til at fortrænge dem. Men alligevel er han, næppe uden grund, ikke blind for svaghederne i Sehesteds karakter ⁵⁹; således for hans overdrevne selvhævdelse; hans ærgerrighed; hans forfængelighed; de senere års bitterhed; det hidsige nørrejske sind, der stødte mange bort fra ham og i meget gjorde ham til en ensom mand med bare få hengivne disciple; desuden for den »bizarre og visionære« fantasi, der gjorde ham til talsmand for »en politik, der . . . tog alle stænders »velstand« og en nordisk »fælles arv« til ledestjerne, (men derved) gik for stærkt imod de herskende fordomme« ⁶⁰. Bøggild-Andersen er med disse ord i forelæsnngen fra 1949 på vej mod en erkendelse af, at *tiden* her var stærkere end *manden*, en erkendelse, der i det hele ikke er slået igennem i selve den tidligere skrevne bog.

Er en »helt« derimod en skikkelse, der til gavn for sit land kæmper for gode ideers gennemførelse og for denne kamps skyld i det væsentlige formår at overvinde sine personlige svagheder og forædles derved ⁶¹, så er Hannibal Sehested afgjort blevet en helteskikkelse, i virkeligheden en idealfigur i Goethes forstand ⁶².

Dette gør samtidig Sehested til et dybt tragisk menneske i Bøggild-Andersens øjne. Han døde i Paris 1666, forstødt fra sin konges inderkreds, syg og nedslidt, psykisk som legemligt, uden at være blevet førsteminister, uden at have fået realiseret væsentlige dele af sine politiske tanker.

Heller ikke Bøggild-Andersen fik sit livsværk, bogen om Hannibal Sehested, gjort færdig. Hans ideverden passede som Sehesteds i flere henseender dårligt til hans egen tid. Bøggild-Andersen, der i meget var et barn af det 19. århundrede med dets tro på fremskridt, rationalitet og harmoni, lærte aldrig rigtigt at acceptere den krigs- og krisebefængte tid efter 1914, hvor dén værdikrise med bevidstheden om de stærkt subjektive

58. Jvf. den n. 19 nævnte nekrolog over Erik Arup, s. 119.

59. Man er i den forbindelse forf. taknemlig for, at han undlod de moralsk fordømmende vurderinger af Sehested, der f. eks. skæmmer J. A. Fridericias Sehestedfigur (i Bricka DBL XV s. 496 ff). Undladelsen var i overensstemmelse med hans historiesyn: »Jeg vil ikke være med til at skælde ud på« mennesker, »fordi deres Indstilling overfor en Række Livsspørgsmaal var en ganske anden end min«. »Tout comprendre, c'est tout pardonner«. »I Historieforskningen er jeg ikke bange for at anvende den Maxime«. Det n. 7 nævnte foredrag s. 12.

60. Bd. II, s. 485.

61. Jvf. især bd. I, s. 179; i øvrigt hele skildringen af Sehesteds kamp for at virkeliggøre sine ideer, ikke mindst de nordiske.

62. Dette var ingen tilfældighed, jvf. herunder s. 273.

elementer i historieforskningen, som nyidealismen søgte at bekæmpe, tilmed trængte helt ind i sindene. Over for denne krise og krisetid søgte han, idet han stedse bestræbte sig på at gøre sin forskning så ædruelig og objektiv som overhovedet muligt, tilflugt i en strofe af Bjørnstjerne Bjørnson:

»født og fostret af det ene,
livets sunde væxt at tjene«⁶³

På denne baggrund forstår man endnu bedre det skær af idealitet og tragedie, der falder over Bøggild-Andersens heltefigur og gør denne til en i egentlig forstand sympatisk skikkelse.

»Hannibal Sehested« er en stor præstation af en lærd historiker, og Jysk Selskab har ære af sit initiativ til udgivelsen af 2. bind. Fremtidig forskning over denne statsmand og hans tid vil nemlig ikke kunne komme uden om en stillingtagen til dette værk, hvis teser og synspunkter heldigt nok ikke blot vækker bifald, men også ægger til modsigelse og – eftertænksomhed.

Goethes ord »om det Menneske, som *immer strebend sich bemüht*, passer på Hannibal Sehested,« skrev hans biograf i 1942⁶⁴. De står at læse i »Faust,« det værk, som Bøggild-Andersen ideligt øste af og, som han selv mente, havde præget hans eget menneskesyn mere end noget andet litterært værk.

Goethes ord passer på Bøggild-Andersen selv. Ikke mindst derfor blev »Hannibal Sehested« et så inciterende værk, »med et så övervældigande rikt stoff och så många synpunkter på centrala problem,« at det, som Ingvar Andersson med rette skrev, ikke var »lätt att recensera«⁶⁵. Ikke mindst derfor blev Bøggild-Andersen den inspirerende lærer og igangsætter for den række af elever, som nu er med til at føre dansk historieforskning videre, og som mindes hans lærer- og skribentgerning med taknemlighed.

63. Til en holdning i den retning opmuntredes han af Arup, der selv havde set mange af det 19. årh.s idealer synke i grus mellem 1914 og 1945: »Jeg har, lige fra jeg var helt ung, haft en djævleblændt tro paa, at den kritiske historieforskning og historiefremstilling maatte kunne bibringe alle mennesker en besindigere og mere medmenneskelig forstaaelse af de mennesker, der i sin tid har levet, og de mennesker, de i en kort tid kommer til at leve sammen med. Den tid, hvori jeg har levet, har naturligvis forlængst overbevist mig om, at al historisk forskning og fremstilling er aldeles ligeegyldig over for den eruption af lidenskab og had, som krigen kalder op. Men dog maa vi vedblive at arbejde. Det synes mig, at De er en af de faa, der arbejder i den rette historieforsknings aand«. Brev til COBA af 22. sept. 1946.

64. *Hannibal Sehested. En nordisk Statsmand*, s. 71.

65. Brev til COBA af 29. nov. 1948. Tilsvarende i brev til denne af 24. juni 1949.

10. Oktoberforeningen 1865–1870

Foreningens politiske og organisatoriske forudsætninger og opbygning – en oversigt.

Af Vagn Wåhlin

På baggrund af hidtil ubenyttede arkivalier fra Oktoberforeningen og en gennemgang af hovedtrækkene i de vigtigste tidligere politiske organisationer beskriver amanuensis, mag art. Vagn Wåhlin nogle hovedtræk af foreningens organisation. Navnlig behandles forudsætningerne for og den praktiske gennemførelse af foreningens organisatoriske struktur og funktion uden for Rigsdagen i tiden 1865 til 1870. Endvidere søges den sociale sammensætning af medlemskaren klarlagt ud fra en fuldstændig gennemgang af alle foreningens medlemmer i Holbæk amt i årene 1867 og 1869.

I. Afgrænsning og materiale.

I Danmark sættes fremvæksten af politiske partier i mere moderne forstand tidsmæssigt ofte til årene lige efter 1880, hvor Højres rigsdagsgruppe fik en baggrund i en bredt dækkende vælgerorganisation. Forholdet rigsdagsparti–vælgerparti var herefter en realitet, skønt graden af den gensidige afhængighed kan variere og være nok så vanskelig at fastslå. Imellem den enkelte rigsdagsmand og hans vælgere opstod et element, partiorganisationen. Denne var både et middel til gensidig vertikal påvirkning mellem vælger og rigsdagsmand, men tillige i sig selv med de muligheder organisationen gav, et middel til magt og politisk indflydelse både horisontalt og vertikalt¹. Det er dette element, partiorganisationen, dens opkomst og udvikling og forholdet vælger–organisation–rigsdagsmand, som vil være det centrale emne i den følgende oversigt, mens den almin-

1. Ved magt forstås her evnen og viljen til i samfundet at få andre til at rette sig efter ens udtrykte eller formodede vilje og ønsker. Med Erik Rasmussen, Politik, Kbh. 1968 s. 14 og 89 forstås »politik« som drejende sig om fordeling af værdier, der har gyldighed for et samfund. »Politiske partier« opfattes som organisationer, der – modsat interesseorganisationer – søger at vinde magt over stats- og kommunalorganerne for mere generelt at påvirke den omtalte fordeling. Partiet vil ofte være holdt sammen af en overordnende ide eller program, men det anses her for tilstrækkeligt, at partiet blot generelt vil forhindre modstanderne i at vinde politisk magt.

delige rigsdagspolitik og konkrete politiske resultater ikke vil blive videre inddraget.

Materialet er for perioden 1843–65 alene trykte kilder, aviser, pamfletter, piecer, årsberetninger fra politiske organisationer m. v., mens jeg vedrørende Oktoberforeningen ud over det trykte stof på Rigsarkivet har fundet foreningens hidtil ikke benyttede arkiv med hovedbestyrelsesprotokoller, regnskaber og fuldstændige og nøjagtigt førte protokoller over foreningens knap 3000 medlemmer ².

II. Enkelte forsøg på partipolitisk organisation 1843–1865.

Den første fastere organiserede, agrare gruppe med et klart formuleret politisk program var Godsejerforeningen stiftet 20. juni 1843. Blandt stifterne noteres godsejer P. B. Scavenius til Gjorslev, der var foreningens formand til 1864. Skønt landsdækkende i sit oplæg kom foreningen kun til at fungere på øerne. Af programmet fremgår det, at Godsejerforeningen ville arbejde for en løsning af fæsteforholdene med overgang til selveje for øje, ville bedre husmændenes kår og behandlingen af dem, imødegå agitationen imod godsejerne og endelig forberede valg af deputerede til stænderforsamlingerne ³.

Foreningen, omend i praksis lidet betydningsfuld, var klart et forsøg på at danne en organiseret politisk reaktion imod den fremvoksende bondebevægelses sociale og politiske krav. Denne bondebevægelse førte snart efter i samarbejde med liberale borgere til dannelsen af Bondevennernes Selskab (1846). Udover at arbejde for en forbedret almen undervisning, almindelig værnepligt, ophævelse af de særlige godsejerprivilegier, almindelig næringsfrihed, at modvirke husmændenes forarmelse og vigtigst, fæstesystemets afløsning af selveje gik selskabet ind i et mangeårigt virke i den praktiske politik på landsbasis ved at organisere kandidatopstillinger og valgagitation og skabe en sikker organisatorisk baggrund herfor, – selskabet talte op til 10.000 medlemmer. Ved valgene valgtes deres kandidater i stort omfang og blev på Rigsdagen kendt som grup-

2. Rigsarkivet (RA), privatarkiver, G. F. O. Zytphen-Adeler a, I og II (6 pk). Oktoberforeningens arkiv væsentligst under I, a pol. pap. Af interesse er også II, a Zytphen-Adelers korrespondance 1819–77 (2 pk) og manuskriptet, II, b–e 1819–77 (sort læg bagest i pk), der indeholder den uforkortede og interessante selvbiografi. Denne er vigtig som supplement til J. J. Nielsen og C. Zytphen-Adelers biografi af G. F. O. Zytphen-Adeler fra 1910.
3. J. J. Nielsen: Bemærkninger til Oplysning om Godsejernes politiske Holdning efter 1848. Kbh. 1869, s. 25 f: Nielsen var Godsejerforeningens mangeårige sekretær.

pen »Bondevenerne«. Den politiske kontakt mellem de organiserede vælgere og deres rigsdagskandidater formidledes dels lokalt og direkte, dels gennem selskabet, endvidere gennem en presse og endelig ved omsendte spørgeskemaer angående de vigtigste lovforslag og politiske spørgsmål. Bondevenernes Selskab må kaldes et politisk parti i tiden 1846 til c. 1856 ⁴.

Der kan i tiden 1843–1851 påvises enkelte forsøg især fra enkeltpersoner på at foranledige et på agrare fællesinteresser grundet politisk samarbejde mellem godsejere og bønder, men hovedresultatet af den politiske udvikling var, at de to agrare grupper organiserede sig imod hinanden, hvortil det uløste fæstespørgsmål var en blandt flere væsentlige årsager.

For at komme over dette stadige stridsemne om det uløste fæstespørgsmål og muliggøre et nærmere politisk samarbejde mellem godsejere og bønder, vendt imod de nationalliberale, og skaffe godsejerne større politisk indflydelse dannede en gruppe yngre adelige godsejere Grundejerforeningen (1851–56) med baron C. F. Blixen-Finecke som den første formand og den senere konseilspræsident grev C. E. Frijs-Frijsenborg som den næste. Fæstespørgsmålet skulle løses nu, men ved frivillig afståelse, og lederne af foreningen gik her i spidsen med det gode eksempel ved at afløse kæmpemæssige arealer fæstejord på yderst rimelige betingelser. Foreningen fik en del tilslutning, væsentligst fra agrart hold, idet 16 pct. af medlemmerne i 1853 var større jordbesiddere og 51 pct. af medlemmerne var gårdmænd ⁵. De nationalliberale synes i deres presse at give udtryk for en vis ængstelse for deres egen politiske magtstilling, hvis det lykkedes godsejere og bønder at finde sammen. – Fædrelandet mente 2. og 3. maj 1851, at foreningen ved at ville operere med økonomiske og sociale fællesinteresser som grundlag for varigt politisk samarbejde ikke havde vist forståelse for det centrale i tidens politiske drivkræfter, som efter bladets mening lå på det nationale og ideologiske område, og ud fra hensyntagen hertil kunne alene varige politiske konstellationer dannes.

Grundejerforeningen forlod snart sin oprindelige accept af folkestyrets og den almindelige valgrets berettigelse og anerkendes af både modstandere og tilhængere alene at have haft rigsdagspolitisk betydning ved

4. Bondevenernes program, *Almuevennen* nr. 28 15. juli 1846, sammesteds 20. maj 1846, Bondevenerne havde da 3.000 medlemmer. *Almuevennen* fungerede som selskabets presseorgan, – i de første år var *Fædrelandet* en slags kontaktorgan til selskabets københavnske medlemmer.

5. J. J. Nielsen: Bemærkninger . . . om Godsejerne s. 9, noten vedr. den sociale rekruttering. (C. F. Blixen-Finecke) Grundejerforeningen. Kbh. 1851, foreningens første årsberetning.

forliget i 1853 i told- og arvesagen. Herefter fandt Bondevennerne og de nationalliberale i Rigsdagen igen sammen mod fællesforfatningen af 26. juli 1854, som godsejerne i hovedsagen loyalt støttede.

Grundejerforeningen synes herefter at have mistet sin politiske betydning både som opinionsdanner og i rigsdagsarbejdet. Næste gang de politisk bevidste godsejere organiserede sig, var det på et klart konservativt program under P. B. Scavenius i »De forenede Godsejere« (1856) og da nærmest som en pressionsgruppe for rene godsejerinteresser især imod tvungen fæste afløsning og uden antydning af oplæg til et agrarpolitisk samarbejde med bønderne. Endvidere ses der ikke nogle iøjnefaldende tegn på, at De forenede Godsejere systematisk har villet påvirke kandidatopstilling og valg til Rigsdagen. Under ministeriet C. E. Rotwitt, omkring årsskiftet 1859–60, hvor Blixen-Finecke var udenrigsminister, synes der en kort overgang igen at være mulighed for at etablere et rigsdagspolitisk samarbejde mellem visse yngre godsejerpolitikere og enkelte venstrefolk bl. a. S. Høgsbro. Denne erkendte, at bønderne endnu ikke var »regerings-fähige« og derfor kun ville kunne få afgørende indflydelse i et samarbejde med godsejerne, hvor fællesinteresserne lå på det agrare plan og i modstanden imod de nationalliberales sønderjyske politik. En vis koordinering af disse bestræbelser foregik i Danevirkeforeningen. Men regeringen sad for kort tid til, at der kan spores nogle resultater af disse rigsdagspolitiske tilnærmelser, og der kan ikke ses nogle væsentlige politisk-organisatoriske resultater uden for Rigsdagen.

I slutningen af 1850erne mistede de gamle Bondevenneføorer fra de højere sociale lag langsomt terræn både rigsdagspolitisk og organisatorisk ude omkring i lokalafdelingerne og især i det øvrige organisatoriske apparat omkring brandforsikringskasserne, sparekasseforeningerne etc. De gamle Bondevenner havde haft deres hovedindflydelsesområde på Sjælland, mens bønderne i Jylland havde været lidet organiserede. Dette ændredes i 1850erne langsomt bl. a. gennem G. Winthers opbygning af de forskellige jyske forsikrings- og sparekasser og hans agitation i Nørrejyske Tidende. Samtidig med at det organisatoriske grundlag på øerne ændredes gennem I. A. Hansens, C. C. Albertis, L. M. Müllers og F. Frølund's oprettelse i 1855 af »Den sjællandske Kommunal-Valgforening«, der i 1863 for at kunne inddrage Fyn og Lolland-Falster ændrede navn til »Østifternes Folkeforening« og endelig 1865 gjordes landsdækkende under navnet »Femtejuni-Folkeforeningen«, skete der i Jylland

6. Hans Lund, Sofus Høgsbro: Brevveksling og Dagbøger, Kbh. 1924–25, I s. 75, 17. nov. 1860; I s. 77, 6. dec. 1860. Joseph Michaelsen: Fra min Samtid, I–II, Kbh. 1890–93, – II, 51.

under G. Winthers, L. Bjørnbaks o. a. ledelse en tilsvarende politisk organisering af bønderne i »Jydsk Folkeforening« af 1862.

Mellem Winthers og Bjørnbaks »Jydsk Folkeforening« og I. A. Hansens Folkeforening synes der tidligt indgået en regulær politisk aftale om opdeling af landet langs Lillebælt i politiske interessesfærer især med henblik på ikke at splitte bondestemmerne ved rigsdags- og rigsrådsvalgene. Kontakten mellem rigsdagsfolk og de organiserede vælgere formidledes efter samme retningslinier som hos Bondevennerne gennem personlige møder, en selvstændig presse, organisationen og rundspørger ⁷.

Som Bondevennerne må de nævnte folkeforeninger af venstreobseervans også efter en mere moderne opfattelse betegnes som politiske partier omfattende både rigsdagsfolk og en bredt dækkende vælgerorganisation.

Stillet over for denne stadig stærkere og bedre organiserede politiske bondebevægelse følte de nationalliberale behovet for en lignende politisk organisering af deres vælgere og skabte 1864 »Martsforeningen«, der allerede 1865 omdannedes under navnet »Dansk Folkeforening«. Denne fik en overgang (til 1868–69) en vis betydning og udbredelse i købstæderne, men i hovedsagen forblev den et københavnerforetagende. Den brede folkelige opbakning savnedes, og de nationalliberale politikere syntes på intet tidspunkt for at hævde deres position politisk at have været afhængige af foreningen. De byggede i højere grad på deres magt over pressen og den personlige og sociale anseelse, de nød ⁸.

Også de egentlig konservative blandt visse embedsmænd, godsejere samt i officerskredse, som i røret omkring nederlaget 1864 vejrede en mulighed for at komme til magten, søgte med »Augustforeningen« (1864) at skabe en landsdækkende politisk organisation til at støtte deres politiske krav. Men foreningen blev et rent københavnsk anliggende og blev

7. Lov for Østifternes Folkeforening, Kbh. 1863; se endv. mandagsudgaverne af Morgenposten. Vedr. Jydsk Folkeforening og Den sjællandske Kommunal-Valgforening se I. A. Hansen: Mit Livs Historie og Gjerning II, Kbh. 1876, s. 12–13 samt A. og O. L. Hansen: Af I. A. Hansens efterladte Papirer, Kbh. 1878, s. 94–101. I. A. Hansen: Cirkulaire i Femtejuni-Folkeforening, 7. aug. 1865, Kbh. 1865. I. A. Hansen: Mit Tilsvær – Kortfattet historisk Fremstilling af min Virksomhed i forfatningssagen, Kbh. 1866, s. 34–35.

8. Vedr. Martsforeningen og Den danske Folkeforening, (RA), Privatinstitutioner opstillet under Hofarkivet, Den danske Folkeforening. Forhandlingsprotokol. Filialer se f. eks. Statuter for Martsforeningens Filial for Kallundborg og Omegn vedtagne 9. Mai 1864, Kallundborg 1864. E. Koppel, Aa. Friis, P. Munch, Andreas Frederik Kriegers Dagbøger 1848–1880, I–VIII, Kbh. 1920–43, III 229 og 275. Formanden, O. Lehman meddelte, at Dansk Folkeforening havde virket kraftigt ved valgene, men *indirekte* ved breve til valgkredsens honoratiøres. Meddelelser om Den danske Folkeforening nr. 8 og 12, Kbh. 1866.

ikke taget alvorligt udover de første år af dens beståen. Dens eneste reelle resultat synes at være en underhåndsaf tale med »Oktoberforeningen« om at dele opstillingen til landstingsvalget efter den ny 1866 grundlov⁹.

III. Den politiske tilnærmelse mellem I. A. Hansens gruppe og De nationale Godsejere under kampen om Grundlovsrevisionen.

Efterhånden som det i de langvarige og forbitrede politiske kampe om en revidering af grundloven efter nederlaget 1864 blev klart, at juni-grundlovens tilhængere på Rigsdagen og især i vælgerbefolkningen ikke ville kunne modstå presset fra de nationalliberale og de konservative om ændringer bort fra 1849-grundlovens brede demokratiske vælgergrundlag, begyndte de mere realistiske af venstreførerne bl. a. I. A. Hansen at undersøge mulighederne for et acceptabelt forlig gennem en opsplitning af den aldeles ikke enige gruppe af modstandere imod junigrundloven. Der syntes at kunne blive tale om to hovedgrupperinger som udgangspunkt for et forlig, – den ene samlet omkring de moderate grundtvigianere og de nationalliberales venstre fløj med Monrad som formidler, den anden omkring I. A. Hansens og G. Winthers grupper sammen med De nationale Godsejere. Den første blev forsøgt og opgivet, den anden førte gennem mange forviklinger og stridigheder til resultatet, 1866-grundloven.

Det var venstre-forhandlerne i forliget helt klart, at den nye grundlov for at fungere forudsatte et samarbejde mellem *folketing*et, hvor bønderne efter valgreglerne ville få flertallet, og *landsting*et, hvor godsejerne ville blive en dominerende gruppe, men ikke så dominerende som venstre-fraktionerne i folketinget. I landstinget krævedes derfor altid et samarbejde for at skabe et arbejdsdygtigt flertal enten af godsejere og bønder eller af bønder og nationalliberale eller af nationalliberale og godsejere.

Tankegangen synes at have været, at var først den følelsesladede fæstesag løst – ved hjælp af de gode tider, var den ved at løse sig selv – skulle den nye grundlov give mulighed for en varig af agrare interesser domineret politik. Byerhvervene og de afskyede nationalliberale og embedsmændene ville herefter blive forvist til en sekundær politisk rolle.

Forliget mellem I. A. Hansen og De nationale Godsejere kan betrag-

9. Statuter for Augustforeningen, Kbh. 1864. Beretning om Augustforeningens Virksomhed Sept. 1865 – Sept. 1866, Kbh. 1866. (RA) privatarkiver G. F. O. Zytphen-Adeler a, Oktoberforeningen, Overbestyrelsens Forretningsprotokol, s. 31–37, 8. landstingskreds overlades til Augustforeningen.

tes som det forfatningsmæssige resultat af disse tanker, mens Phönix-gildet d. 10. oktober 1865 og Oktoberforeningen da er det politisk-organisatoriske udtryk for en bevidst og langsigtet indsats for at gøre ideerne til praktisk politik inden for den nye forfatningsmæssige ramme. Regeringen Frijs markerede da det første rigsdagspolitiske resultat af denne erklærede samarbejdsvilje¹⁰.

Det store spørgsmål var, om *godsejerne* i deres praktiske politiske standpunkttagen fremover i hovedsagen ville lade sig dirigere af økonomisk-socialt betragtninger eller ideologiske, d. v. s. om de først og fremmest var jorddrotter med dominerende agrare interesser som ledetråd for deres politik eller de først og fremmest var *konservative*; – og om *venste-vælgerne* og deres rigsdagsrepræsentanter lod sig lede af økonomisk-socialt betragtninger, d. v. s. jordbrugsinteresserne, eller om de i højere grad domineredes af ideologiske, d. v. s. principielt *demokratiske* og *grundtvigianske* synspunkter i den afgørende politiske stillingtagen.

Ville Fædrelandet få ret i sin tidligere fremhæven af, at i Danmark kunne varige politiske konstellationer kun bygges på ideologiske fællesinteresser som f. eks. principielle nationale, folkelige, konservative, standsmæssige, dannelsesmæssige, religiøse og grundtvigianske synspunkter og ikke på centrale materielle og økonomiske fælles interesser?

En senere tids historikere vil måske finde denne problemstilling forvredet i forhold til andre og antagelig væsentligere bestemmende faktorer som socialismens fremmarch og den begyndende industrialisering af landet, den elementære magtpolitiske kamp om en plads i solen og den ændrede vurdering af egen social status i samfundet som følge af den økonomiske selvstændighed og bedre uddannelse blandt bønderne; – men disse faktorer spillede ingen påviselig rolle for de agerende bag eksperimentet, Oktoberforeningen.

IV. Oktoberforeningen stiftes, programmer og love.

Ved en middag med 35 deltagere i Phönix 21. nov. 1865, hvoraf de 34 var medlemmer af rigsrådet eller rigsdagen, stiftedes Oktoberforeningen, ved at 26 (senere 27) af de tilstedeværende tilsluttede sig tanken om en organisation til at fremme det politiske samarbejde mellem alle landejendomsbrugere. Man gik forsigtigt til værks i programerklæringer-

10. Den 10.de October 1865, Beretning om Bondevennernes Festmaaltid for Godeiserne i Hotel »Phönix«, Kbh. 1865, – blev som propagandeskrift udsendt i flere oplag.

ne og ville i første omgang pointere nødvendigheden af at få nedbrudt den gensidige mistro mellem godsejere og bønder; men denne proklamatoriske forsigtighed modsiges ganske af det overordentligt effektive og centraliserede organisationsapparat, som forbløffende hurtigt opbyggedes.

Det noteres, at blandt stifterne var det i hovedsagen fra bondeside medlemmerne af I. A. Hansens Femtejuni Folkeforening og enkelte fra Jydsk Folkeforening som tilsluttede sig, mens grundtvigianerne holdt sig borte og tog klar afstand fra tanken, ligesom G. Winthers støtte var valen, verbal og snart ændredes til åben modstand. Blandt godsejerne glimrede regeringens medlemmer ved deres fravær, og de tilsluttede må i hovedsagen betragtes som personer af mindre betydning med Zytphen-Adeler, P. B. Scavenius og W. Haffner som undtagelser ¹¹.

Bestyrelsen nedsattes allerede samme aften med en klar opdeling i lige mange godsejerepræsentanter og bonderepræsentanter. Denne lige-lige repræsentation af de to parter fulgtes også i det fire mands stående udvalg og ved ansættelsen af de faste, lønnede sekretærer.

De to ledende i bestyrelsen blev I. A. Hansen og G. F. O. Zytphen-Adeler. Efter lovene og i praksis organiseredes foreningen pyramidisk med magten centreret i overbestyrelsen (12 mdl.), der under sig havde landstingskredsbestyrelser og folketingskredsbestyrelser, mens foreningens lokale grundlag var sogne- eller kommunekredsene, der kunne oprettes med formand og næstformand, når der fandtes ti aktive medlemmer i sognet/kommunen. I foreningens hele virke viste det sig, at de aktive led i pyramiden var overbestyrelsen og sognekredsene ¹².

Halvdelen af stifterne var *for* og halvdelen *imod* grundlovsrevisionsforslaget, og det præciseredes, at foreningens medlemmer stod frit i dette centrale spørgsmål, og at foreningen stod åben for folk af begge opfat-telser. Foreningen reagerede principielt skarpt imod den fra nationalliberal side i 1864 fremførte kritik af kongehuset og ligeledes imod Skandinavismen, det sidste med det også fra anden side kendte slagord, ingen underordning af Sverige eller af Tyskland. Foreningen ville arbejde for sparsommelighed i statsstyrelsen dog med velvillig hensyntagen til kongehuset og forsvaret og ville aktivt støtte et udvidet demokratisk og kommunalt selvstyre. Fæstespørgsmålet skulle løses ad overenskomstmæssig vej, d. v. s. helst privat mellem godsejere og fæstere; men man

11. D. E. Rugaards meget udførlige referat af det stiftende møde, (RA) Zytphen-Adelers selvbiografi, bilag ark 10.

12. Lov for 10.de October-Foreningen, Kbh. 1866. Meddelelse fra Overbestyrelsen for 10.de Octoberforeningen, 12te Marts 1866, Kbh. 1866. Vedr. aktiviteten, Landbobladet passim.

forudså også muligheden af en politisk løsning med tvungen fæsteaflysning ved en lov fremkommet ved en overenskomst på Rigsdagen mellem godsejerrepræsentanter og bonderepræsentanter, mens man afviste et politisk flertalsdiktat imod én af gruppernes udtalte mening.

Spørgsmålet om jords sammenlægning og udstykning skulle ikke for tiden ændres i forhold til bestående love ¹³.

Ud fra sin erklærede neutralitet i grundlovssagen greb foreningen ikke ind i denne, men brugte de første 9 måneder til at opbygge sin organisation. I øvrigt lagde Oktoberforeningen klart op til i hovedsagen ved valgene at ville øve indflydelse på landstingsvalgene, hvor en splittelse af de agrare stemmer alene kunne gavne de national-liberale, mens folketingsvalgene stiltiende overlodes til Femtejuni-Folkeforeningen og Jydsk Folkeforening ¹⁴.

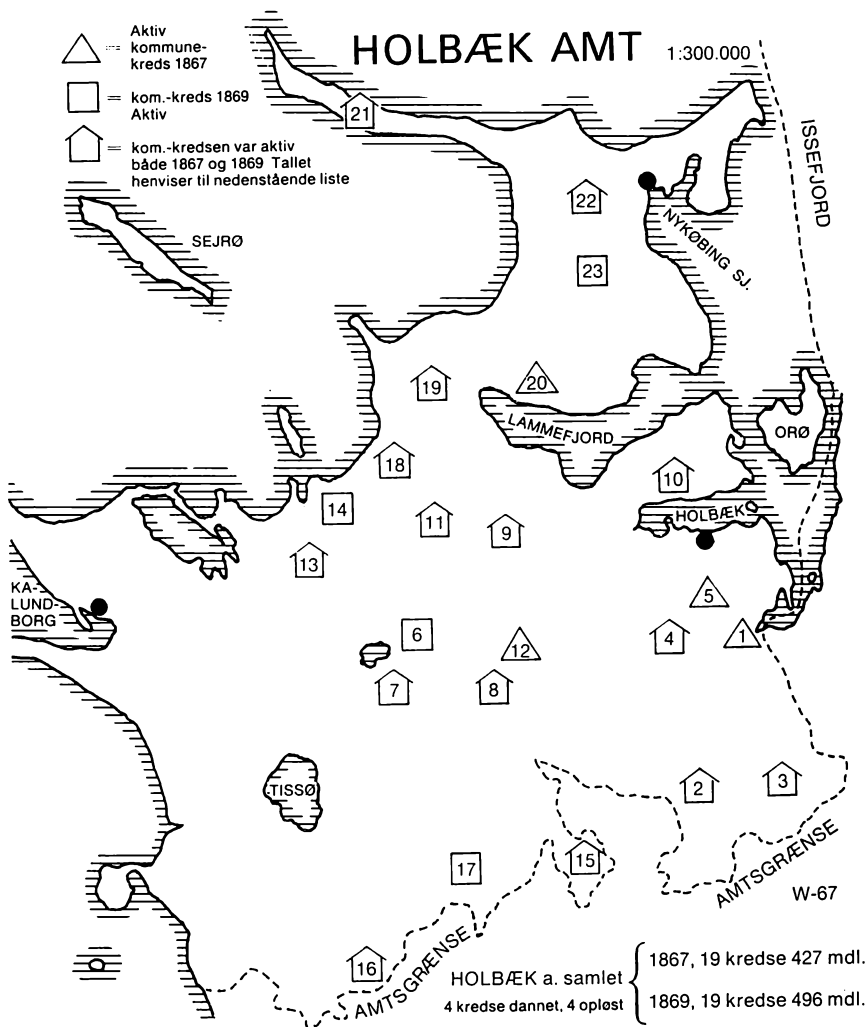
V. Oktoberforeningens organisation og opbygning.

Opbygningen af kommunekredse gik støt fremad i hele foreningens levetid, selv om også enkelte igen blev opløst. Samlet har der været omkring 100 kommunekredse med den helt overvejende mængde placeret i Holbæk, Præstø og Sorø amter, kærneområderne for de gamle Bondevenner og senere for Femtejuni-Folkeforeningen. Endvidere fandtes der en del kommunekredse på Lolland-Falster og i Nørrejylland. Det maksimale antal medlemmer har ligget på omkring 3000 fordelt i kommunekredse med fra 10 til 90 medlemmer, men med flertallet liggende på knap 30 medlemmer pr. kreds.

Den 13. april 1866	var der 11 kredse med	719 medlemmer
– 18. marts 1867	– – 54 aktive kredse med	1767 –
– 18. marts 1868	– – 63 – –	1969 –
– 6. okt. 1869	– – 92 – –	2737 –

Medlemsprotokollerne viser, at foreningen straks noterede udmeldinger og manglende kontingentindbetalinger, der regnedes lig med udmel-

13. Officiel udtalelse fra overbestyrelsen trykt i »Enhver Sit« nr. 67, 31. marts 1866. Forhandlingerne om udtalelsen og programmet i (RA) Overbestyrelsen forretningsprotokol 19. og 23. marts 1866 s. 21–22. Landbobladet nr. 4, 18. maj 1866 om evt. tvangslov om fæsteaflysning, denne mulighed gentaget i bladet 23. marts 1869.
14. Til den danske Landbostand fra 10. de Oktoberforeningens Bestyrelse d. 4. Aug. 1866, Kbh. 1866, – indeholder udtalelser i anledning af det forestående valg. Se endv. (RA) Overbestyrelsens forretningsprotokol s. 27–30 om valgoplægget.

1. Ågerup og Tølløse. 15
2. Tåstrup og Uggerløse. 22, 30
3. Søderup og Eskildstrup. 20, 28
4. Sønder Jernløse-Søstrup. 18, 22
5. Grandløse og Asmindrup. 15
6. Jyderup. 24
7. Holmstrup. 21, 26
8. Skamstrup og Frydendal. 22, 32
9. Kundby. 13, 20.
10. Hørby. 21, 18
11. Svinninge. 23, 19
12. Mørkøv. 15

13. Bjergsted og Bregninge. 13, 12
14. Føllenslev. 14
15. Stenlille. 32, 32
16. Ørlev. 25, 36
17. Tersløse og Skellebjerg. 54
18. Vallekilde. 37, 34
19. Fårevejle. 26, 27
20. Gervinge. 21
21. Odden. 19, 20
22. Højby. 16, 18
23. Vig og Asmindrup

Medlemmer ikke organiserede i kredse. 33, 16

Kommunekredse i Holbæk Amt (Ra, Jrn. A pp. 35–89)

Ft.kreds	Sogne- eller kommunekreds	Kredse 1870, ÷ + F	Trap, hus ca. 1870	Trap, gd. ca. 1870	1867							
					Samlet antal	Agrare			Ikke-agrare			
						Godsej. propert.	Gårdmd. - fst.	Husmd.	Håndvk.	Køb.kr møller	Lærer	
1	Agerup–Tølløse	÷	180	110	15	1	13	–	–	–	–	1
1	Tåstrup–Uggerløse	÷	254	79	22	–	17	–	–	–	3	1
1	Søderup–Eskildstrup	F	180	106	20	–	13	1	3	1	–	–
1	Sdr. Jernløse–Søstrup	F	133	67	18	–	12	1	3	–	–	–
1	Grandløse–Asmindrup	÷	134	63	15	–	10	2	–	–	–	2
1	(Ondløse, 1870, 24 mdl.)	F										
2	Jyderup	F	120	44								
2	Holmstrup	+	113	35								
2	Skamstrup–Frydendal	+	110	68	21	1	11	2	3	2	1	–
2	Kundby	+	240	94	22	1	8	10	1	1	–	–
2	Hørby	÷	70	41	13	–	13	–	–	–	–	–
2	Hjembæk–Svinninge	+	210	88	21	1	18	–	–	–	–	–
2	Mørkøv	÷	111	28	23	–	16	7	–	–	–	–
2	Bjergsted–Bregninge	+	345	105	15	–	6	7	1	–	–	1
2	Føllenslev	+	198	81	13	1	1	7	1	–	–	–
2	Stenlille	+	88	36								
3	Ørslev	÷	46	31								
3	Tersløse–Skellebjerg	÷	203	87	32	2	18	7	2	–	–	1
5	Vallekilde	+	214	83	25	–	21	2	–	–	–	1
5	Fårevejle	+	192	62								
5	Grevinge	÷	203	103								
5	Odden	F	83	39								
5	Højby	+	379	116	26	2	9	7	2	2	1	–
5	Vig–Asminderup	F	378	143	21	–	17	2	1	1	–	–
					19	–	16	–	2	–	–	1
					16	–	14	–	–	2	–	–
	Sprede medl. i amtet				33	6	20	1	1	3	1	–

÷ = tilbagegang i 1870 i forhold til foregående år;

+ = omtrentlig tilstand i medlemsantal i 1870 i forhold til foregående år;

F = fremgang i 1870 i forhold til foregående år.

delse. Tallene må derfor anses for reelle og ikke som nutidige politiske foreningers medlemstal, der ofte er oppustede med »døde« og ikke aktive medlemmer.

Medlemmernes sociale differentiering fremgår af tabellen, der bygger på medlemsprotokollernes stillingsbetegnelser, der var meget omhyggeligt ført med hensyn til at vise medlemmernes *agrare* stilling. I flere kommuner havde foreningen omtrent lige så mange medlemmer af gårdmandsklassen, som der efter Traps tal (1867–69 tællingen) var gårde i kommunen.

1869													
Sognefd.	Akadm. red.læg.	Andre + ubestemt	Samlet antal	Agrare			Ikke-agrare			Sognefd.	Akadem. red.læg.	Andre + ubestemt	Jrn. pp.
				Godsej. proprt.	Gårdmd. - fst.	Husmd.	Håndvk.	Køb.kro møller	Lærer				
-	-	-										A35
1	-	-	31	-	21	3	-	6	1	-	-	-	A37
1	1	-	28	-	18	2	3	1	-	1	2	1	A39
-	-	2	22	-	14	1	3	1	-	-	1	2	A41
-	-	1										A43
												A44
												A45
			24	-	11	6	4	2	1	-	-	-	A49
-	-	1	26	1	8	7	3	2	1	-	-	4	A51
1	-	-	32	1	10	16	1	2	-	-	-	2	A53
-	-	-	20	-	15	2	-	-	2	-	-	1	A55
-	-	2	18	1	15	-	-	-	-	-	-	2	A57
-	-	-	19	-	11	7	-	-	1	-	-	-	A59
-	-	-										A61
-	-	3	12	1	2	7	1	1	-	-	-	-	A63
.....			14	-	10	-	1	2	-	1	-	-	A65
1	-	1	32	2	18	7	1	1	1	1	-	1	A67
-	-	1	36	1	25	3	3	1	1	1	-	1	A69
.....			54	-	18	27	4	1	-	-	-	4	A71
1	-	-	34	-	31	-	1	1	-	1	-	-	A77
-	-	3	27	2	8	8	2	3	1	-	-	3	A81
-	-	-										A83
-	-	-	20	-	17	-	2	-	1	-	-	-	A85
-	-	-	18	-	16	-	-	2	-	-	-	-	A87
.....			12	-	11	1	-	-	-	-	-	-	A89
-	-	1	16	5	8	-	1	2	-	-	-	-	A275

Gårdmændene var den helt dominerende gruppe i medlemsskaren og samtidig dens stabile element, mens husmænd og håndværkere viste større ind- og udmeldingskoefficienter. Af de højstbeskattede grundejere var der kun 66 i foreningen. For foreningens betydning blandt de ikke organiserede højstbeskattede vælgere, godsejerne, var det en svækkelse, at det ikke var de mest betydningsfulde, af det store hartkorn, som var med ¹⁵.

15. (RA) G. F. O. Zytphen-Adeler a, I a, pol. pap (2 sorte protokoller) Journal »A« og »B«, Medlemsprotokoller for 10. Oktoberforeningen. – Medlemmerne er her indført kommunevis under amterne med fremhævelse af formand, evt. næst-

Kontakten med medlemmerne vedligeholdtes (1) gennem det gratis omdelte »Landbobladet«, som fra oprindeligt at være et ugeskrift kom stadig hyppigere og endte som et dagblad; (2) ved politiske møder i kommunekredsen med overbestyrelsens medlemmer og udsendte talere og med diskussion af de mange som regel omsendte lovforslag og spørgeskemaer. De lokale formænd indsendte til overbestyrelsen referater af stemningen og holdningen til det udsendte diskussionsmateriale. Der synes at være tale om en klart erkendt vekselvirkning mellem lederens politik og medlemmernes ønsker, med en vekselvirkning, som bevidst søgtes organiseret og effektiviseret¹⁶.

Ved flere store folkemøder med op til tusinder af deltagere og med politiske taler og alskens gøgl og underholdning søgte man fra overbestyrelsens side også at finde en mere uhøjtidelig måde til at formidle kontakten mellem lederne og medlemmerne og mellem disse indbyrdes¹⁷.

Efter regnskaberne synes foreningens økonomi at have balanceret på følgende måde:

1867 ca. 2000 rdl.
 1868 ca. 2500 –
 1869 ca. 3300 –
 (til juli)70 ca. 1800 –

Langt den største enkeltpost var Landbobladet, der f. eks. 1870 alene kostede 428 rdl. En anden stor post var lån og direkte støtte til I. A. Hansens Morgenposten med 50 rdl. i kvartalet og til nogle mindre provinsblade. Opslag i disse viser, at de kvitterede for støtten med en positiv bedømmelse af Oktoberforeningen og dens virke; i flere tilfælde er der eksempler på, at redaktørerne selv har henvendt sig til overbestyrelsen med anmodning om at måtte skrive i »foreningens ånd« og om at måtte få støtte¹⁸.

formand, i lokalkredsen. Folketings- og landstingskredsbestyrelserne er opført bagest i protokollerne. Et særligt læg bagest i Journal »B« skrevet af sekretæren E. G. Nielsen, godsejernes mand, giver en oversigt over de 66 højstbeskattede medlemmer.

16. (RA) Zytphen-Adelers selvbiografi, ark 15. Landbobladet nr. 45, 21. dec. 1866 forklarer systemet for medlemmerne, – eks. på en sådan stemningsrapport aftrykt i Landbobladet 22. febr. 1867.
17. F. eks. Fruerlundfesten med mere end 2.000 deltagere, ref. Dansk Rigstidende 12. aug. 1867. Landbobladet 26. maj og 9. juni 1868 om grundlovsfesten i Raunstrup Skov.
18. (RA) G. F. O. Zytphen-Adeler a, I a, pol. pap, Regnskabsprotokol 1868–70 (grøn-brun protokol); I a, selvstændigt læg, 10. de October-Foreningens Regnskab for Aaret 1870; endvidere en brun protokol sammesteds, Indbetalt til Formanden ved Sekretair Povlsen (1867–70), kaldet: Indbetalingsprotokol.

Medlemskontingenterne dækkede ikke udgifterne, og overbestyrelsens mere formuende medlemmer og nogle godsejere, især Zytphen-Adeler selv, måtte flere gange træde til med store beløb på mange hundrede rigsdaler. I den sammenhæng noterer man sig med interesse, at konseilspræsidenten, grev Frijs-Frijsenborg står noteret i 1867 for et tilskud på 200 rdl. Det virker som en tak for valget, hvor Oktoberforeningen efter protokollen virkede for Frijs' valg ¹⁹.

Landbobladets emner var indenrigspolitik, visse udenrigspolitiske oversigter og et fyldigt landbrugsstof. Bladet gik hårdt i rette med de mange angreb på Oktoberforeningen og angreb selv de nationalliberale, skandinavismen og visse dele af de grundtvigianske ideer.

VI. Overbestyrelsens agitationskampagner og valgene til rigsdagen 1866 og 1869.

En af måderne til at holde kontakten vedlige med medlemmerne og samtidig påvirke disse politisk var de mange politiske møder, som overbestyrelsens medlemmer og dens mere professionelle rejseagenter afholdt rundt om i landet. Her mødtes højadelige godsejere direkte med vælgerne i en krostue eller som talere på ladet af en arbejdsvogn. Især agitationskampagnen 1867 er godt kortlagt, og overbestyrelsens medlemmer talte her ved over 70 møder ud over landet, ofte to steder på én dag, – og der var da altid både en godsejer og en bonderepræsentant til stede fra overbestyrelsen ²⁰.

Gennem valgene til Rigsdagen i efteråret 1866 ses det, at der til folketinget, hvortil Oktoberforeningen i øvrigt ikke gik ind i et bevidst agitationsarbejde, valgtes 18–19 mand, der i hele valgperioden forblev i foreningen og vedkendte sig denne tilslutning offentligt. Efter valget i 1869 var der 17 sikre oktoberfolk i folketinget, hvilket ikke kan siges at være nogen afgørende svækkelse ²¹. Det er svært at måle folketingsgruppens

19. Frijs' indbetaling noteret: »fra Hs. Exell. Conseilspræsidenten« 200 rdl., (RA) Oktoberforeningen Indbetalingsprotokol, bagest. I dec. 1869 fremskaffede Zytphen-Adler til Landbobladet 5.000 rdl. i garantikapital, hvoraf de 3.900 var hans personlige indskud, (RA) Overbestyrelsens forretningsprotokol 18. dec. 1869, s. 76–79 pkt. C og 18. marts 1870, s. 80–81.

20. (RA) Overbestyrelsens forretningsprotokol 4. aug. 1866, s. 28–30, – kampagnen sammesteds 18. juni 1867, s. 46 og 18. okt. 1867 s. 48–50. Landbobladet indkaldte til og dækkede møderne i perioden.

21. J. P. Jensen: Valgene til Rigsdagen i 80 Aar indbefattet Valgene til den grundlovgivende Rigsforsamling 1848, I–II, Roskilde 1915 og 29; denne er sammenholdt med medlemsprotokollerne (RA) Journal »A« og »B«.

konkrete politiske betydning for de mange vidtrækkende love, som kom igennem især ministeriet Frijs' første år. Officielt hævdede ministeriet at være hævet over partipolitik (obs. dog de 200 rdl.). Det har sikkert politisk slidt på folketingsgruppen at være regeringens støtte uden at få dé officielle indrømmelser eller dén åbne erkendelse, som i længden må antages at have været nødvendig for at overbevise medlemmerne om alliansens berettigelse. Vælgerne blev til stadighed bombarderet med kritiske udtalelser om de manglende resultater og ligefremme antydninger af forræderi imod bondestanden, – dette især fra grundtvigiansk side med Høgsbro som den stille virkende, men effektive bagmand, der ville samle Venstre som et grundtvigiansk parti.

Mens Oktoberforeningen ikke gik direkte og officielt ind i valgkampen om folketingsmandaterne – det var overladt til Femtejuni-Folkeforeningen og Jydsk Folkeforening – så har vi bevaret hele slagplanen for domineringen af landstingsvalgene. Af de 66 pladser hertil var de 12 besat med kongevalgte eller overførte medlemmer. Af de resterende 54 lagde Oktoberforeningen an på at beherske valgene i Øernes samt Øst- og Nørrejylland landstingskredse. Af de i alt 36 landstingsmænd, som skulle vælges i disse kredse, lykkedes det foreningen at få de 16 besat med deres kandidater, eller med kandidater, som foreningen støttede. Dette må siges at være et ganske pænt resultat af en politisk organisation med kun ét års levetid bag sig. Hertil kom, at to af de kongevalgte medlemmer af landstinget var medlemmer af foreningen, ligesom to af de overførte også var medlemmer – summa 20 oktobrister i landstinget²².

Regeringen Frijs havde således i begge kamre, men sikrest i landstinget, ikke ubetydelige grupper af rigsdagsmedlemmer bag sig, hvis erklærede målsætning det var at arbejde på et politisk samvirke mellem gods-ejere og bønder – hvis alle deres standsfæller gik med.

Godsejerne og regeringen havde fået deres rigelige del af fordelene ved samarbejdet mellem »de store og de små bønder« næsten på forskud, – det skulle nu vise sig, om de, når det kom til stykket, var villige til den politiske imødekommenhed og diciplinerede offervilje, som måtte kræves af dem, når deres del af regningen for samarbejdet skulle betales.

VII. Politiske resultater, modstand og fald.

En gennemgang af foreningens opregning af egne politiske fortjenester viser, at direkte resultater har været nok så begrænsede i antal. Dette un-

22. Planen for nomineringerne til landstingsvalgene, (RA) Overbestyrelsens forretningsprotokol 28. sept. 1866, s. 31–37.

derbygges af, at man ikke kan forvente, at ledelsen ligefrem skulle nedvurdere sin egen betydning. Det fremhævedes, at foreningen havde virket til at fremme forståelsen for de fælles interesser, som alle jordbrugere, store som små, havde, og at man havde været med til at fjerne megen af den gammeldags ved økonomiske, sociale og uddannelsesmæssige skel grundede gensidige mistænksomhed om motiver og politiske hensigter. Men det må konstateres, at det ikke i den korte tid, der blev levnet foreningen, lykkedes afgørende at nedbryde den gamle mistænksomhed, selv om visse yngre godsejerpolitikere og venstrefolk nok så med større forståelse på hinanden end tidligere. I landstinget kunne godsejerne og venstre-repræsentanterne ved visse udpegelser til udvalgene dele stemmerne og derved holde de nationalliberale ude og vel også enes om ved ændringer i valgloven at sørge for, at de nationalliberale i hvert fald ikke fik fordele heraf²³. Den konkrete virkning af foreningens arbejde på tidens store reformlovgivning om jernbanerne, kommunestyret etc. er svær at påvise, bl. a. måske fordi grundtvigianerne og de nationalliberale havde fælles interesse i på lang sigt at få sprængt Oktoberforeningen – og i praksis synes de også at have samvirket hertil. Men ud fra deres synspunkt skulle en sådan sprængning ske på en central sag, hvor godsere og bønder var afgørende uenige, da stormløbet ellers kunne få den modsatte virkning og sammentømre de endnu usikre og mistænksomme parter. En sådan sag var fæstesagen, som ganske vist i praksis var ved at blive løst uden ydre indgreb, men som stadig emotionelt kunne ophidse de to parter og få dem til at tro eller i hvert fald til at reagere, som om de hver for sig forsvarede ubestridelige og hellige sandheder og rettigheder.

Haffner, som indenrigsminister efter Estrup, synes med Frijs' billigelse at have søgt et regulært politisk forlig med I. A. Hansen på rigsdagen, for at få spørgsmålet ud af verden²⁴. Men Estrup havde øjnet en anden mulighed for en holdbar politisk konstellation og rejste med sin ubøjelige vilje landstingets vaklende godsejere til uforsonlig kamp imod enhver indrømmelse vedrørende tvangsafløsning, uden hvilken tvang sagen ikke *endelig* kunne løses. De nationalliberale, grundtvigianerne og G. Winthers bjørnbakkere, der hver ud fra deres synspunkt var modstandere af Oktoberforeningens samarbejdstanke og alle mente politisk at kunne profitere på foreningens opløsning, gik i et ganske vist ikke offentligt formuleret, men praktisk virkende temporært samarbejde om med fæstelovgiv-

23. Vurdering af foreningens resultater bl. a. i (RA) Zytphen-Adelers selvbiografi ark 18 og 21 samt Landbobladet 3. aug. 1869.

24. (RA) G. F. O. Zytphen-Adeler a, II a, Korrespondance 1819–77, brev fra W. Haffner til Z–A af 14. nov. 1869, endv. Folketingstidende 1869–70 506–671, 1953–2228, 2849–2911, 2980–3042; Landstingstidende 1869–70, 1278–1389 m. v.

ningen som udgangspunkt at fælde Oktoberforeningen og undergrave I. A. Hansens politiske position. I praksis kunne dette gøres ved blot at stå lige så ubøjelige som godsejerne under Estrup, – bare i modsat retning ved at kræve en hård tvangslov over for uvillige godsejere.

Både fra hidtil sympatisk indstillet venstre-side og fra ditto godsejerhold fik man travlt med at lægge luft mellem sig og oktoberforeningstanken, da samarbejdets nederlag på fæstesagen blev åbenbart. Heri ligger måske årsagen til, at Oktoberforeningen i den umiddelbare eftertid af ledende politikere vurderedes som mere betydningsløs, end reaktionen på den i dens levetid synes at begrunde, – ingen uden de rene af hjertet holder i politik fast ved en idé, der i praksis har vist sig som en dødssejler. Historien skrives af de sejrende.

I andre os nærtstående lande som Sverige og dele af Tyskland viste den samme tanke om et på jordbrugsinteresser grundet politisk samarbejde sig gennem mere end en menneskealder at føre til dominerende politiske konstellationer, f. eks. Lantmannapartiet og Katholische Zentrum. Også i Danmark levede tanken om et bredt agrart samarbejde videre og dukkede med jævne mellemrum op, f. eks. med den fynske agrarbevægelse i 1890erne og i visse dele af 1930ernes LS.

Oktoberforeningen var organisatorisk og på lang sigt tænkt som et egentligt politisk parti. I en kort periode var den et delvis vellykket forsøg på at skabe et på materielle fællesinteresser grundet alternativ til den landstingskoalition af godsejere, tidligere nationaliberale og købstadsstemmer, som i en årrække lammede et bredt anlagt reformarbejde til fordel for de agrare lag i befolkningen. Skønt forsøget med Oktoberforeningen mislykkedes, må det ud fra samtidens forudsætninger betragtes som udtryk for nøgtern politik. Der er ikke noget, som tyder på, at danske godsejere gennemgående var mere konservative end svenske eller tyske. Når samarbejdet ikke lykkedes, skal forklaringen måske da bl. a. søges i, at store dele af de danske bønder og deres politiske ledere var mindre konservative end deres europæiske standsfæller, – kun i Danmark fik vi en stærk grundtvigiansk bevægelse.

Den unge Jacob Scavenius og andre senere aktive folk i partiet Højre lærte deres organisatoriske håndværk i Oktoberforeningen. Mange af de centrale elementer i 1880ernes og den senere politiske organisation havde været gennemprøvet i Oktoberforeningen og de forudgående fastere politiske organisationer. 1880ernes partiorganisationer var ikke kun begyndelsen til, men også resultatet af en lang politisk-organisatorisk udvikling.

Jacob Scavenius' redegørelse 1891

En oplysning

Af Sigurd Rambusch

Da Jacob Scavenius i sommeren 1891 følte sin stilling som kulturminister truet, udarbejdede han en redegørelse for sin politik og sin stilling inden for Højre. Redegørelsen har hidtil kun været kendt som koncept; men arkivar, cand. mag. Sigurd Rambusch oplyser her, at redegørelsen er blevet rundsendt til ministeriet Estrups medlemmer.

I *Jyske Samlinger*, Ny række, IV. bind, 1958, s. 294–305 har Carl Trock under titlen »Jacob Scavenius om sin politik. En redegørelse fra maj-juni 1891« udgivet en koncept, som findes i pakke D i Scavenius' arkiv i Rigsarkivet. Det har hidtil været uvist, om en skrivelse svarende til denne koncept virkelig blev afsendt og i bekræftende fald hvornår og til hvem.

Takket være den tilladelse, som kammerherre N. R. Estrup har givet undertegnede til at studere korrespondancen mellem Scavenius og J. B. S. Estrup i arkivet på Skaføgård kan det oplyses, at koncepten blev til en skrivelse, som er dateret København 23. juni 1891 og stilet »Til Hans Excellence Konseilspræsidenten og Exc: de øvrige Herrer Ministre, mine meget ærede Kolleger«. Skrivelsen er skrevet af Scavenius selv og fylder 6¹/₂ folioside. Bortset fra at konceptens 4. afsnit (»personligt«) ikke findes i selve skrivelseren, men i et følgebrev af samme dato til Estrup, er der kun uvæsentlige forskelle mellem de to tekster.

Følgebrevet begynder: »Kære Fætter. Hermed en Skrivelse til Dig og til mine øvrige ærede Kolleger, som jeg først beder Dig læse og overveje og derpå lade Justitsministeren og de andre Hrr: Ministre læse den.« Estrup konciperede 30. juni et svar, hvori han bl. a. oplyste, at han havde ladet skrivelseren cirkulere blandt samtlige ministre.

Admiral Andreas du Plessis de Richelieu og regeringsdannelsen i 1909

Ved Johannes Lehmann

Finansmanden og politiker, siamesisk admiral A. de Richelieu (1852–1932) har efterladt sig nogle omfattende, utrykte erindringer. I disse beretter han også om regeringskrisen i 1909 og om sin andel i løsningen af den. Forfatteren, dr. phil. Johannes Lehmann offentliggør disse optegnelser.

Til professor, dr. phil. Tage Kaarsteds såre interessante indlæg i Historie, Ny Række VIII 486–97 – (1970) om »Frederik 8. og dannelsen af ministeriet Holstein-Ledreborg i 1909«, er jeg i stand til at komme med nogle supplerende bemærkninger, som hidtil har været ukendte, men som i høj grad har betydning. Professor Tage Kaarsted kommer ret udførligt ind på den rolle viceadmiral, kammerherre Andreas du Plessis de Richelieu spillede, men man får ikke indtryk af, hvor stor vægt kong Frederik lagde på at få just denne mand til at danne ministerium.

Kort efter, at greve Holstein-Ledreborg var blevet konseilspræsident, nedskrev admiral de Richelieu en beretning om de mange forhandlinger, han havde deltaget i, før den gamle greve, meget modvilligt, gik med til at stille sig i spidsen for det nye ministerium. Beretningen danner et led i admiral de Richelieus omfattende erindringer, som han personligt har nedskrevet om sit lange og indholdsrige liv. De stærkt personlige memoarer har indtil for kort tid siden ligget under segl. Nu har admiralens efterkommere overladt dem i deres helhed til mig, med en eventuel udgivelse for øje.

Om de politisk bevægede dage i sommeren 1909 skriver admiral de Richelieu:

I den første halvdel af 1909 havde der været megen Uro i Ministeriet, hovedsagelig angaaende Forsvarssagen, som Kongen, Frederik den 8de, mente, Ministeriet ikke varetog i tilstrækkelig Grad, og derved skabtes en »Ministerkrise«, som resulterede i, at Ministeriet indgav sin Dimission.

Den 6. august kom Kronprins Christian saa til mig, og spurgte mig

på Kongens Vegne, om jeg ville være behjælpelig med at søge dannet et Ministerium, der kunde føre en Forsvarslov igennem, saaledes som Kongen ønskede den, af Hensyn til Landets Forsvar. Hertil var jeg naturligvis villig, og i de følgende Dage og Aftener havde jeg mange Samtaler med ledende Statsmænd om denne Sag, og især en Aften, ved et stort Møde hos Kongen på Amalienborg, opførte Greve Frijs Frijsenborg sig efter min Mening meget upassende, idet han på en ophidset og højkrøstet Maade sagde til Kongen – : »De skal ikke bede Admiralen (mig) om at danne Regering, for hvis han kommer med sit Ministerium, vil der ingen Rigsdagsmænd være i Salen.« – Derefter henvendte Kongen sig til mig og sagde –: »Dersom jeg har bedt Dem om at gøre noget, der er umuligt, saa giver jeg Dem Deres Ord tilbage«. Hertil svarede jeg –: »Det behøver Deres Majestæt ikke, for det er mig ganske ligegyldigt, om jeg i saa Fald møder Greve Frijs og hans Folk, eller ikke.«

Saa gik Greve Frijs hen i Rigsdagsbygningen, hvor han gentog, hvad han havde sagt til Kongen, og jeg tog hjem til Smidstrup, hvor jeg dengang boede. Næste Morgen kom den socialdemokratiske Rigsdagsmand Borgbjerg ud til mig paa Smidstrup, og han fortalte mig, hvad Greve Frijs havde udtalt og foreslaaet i Rigsdagsbygningen Aftenen før. Nu vilde Borgbjerg sige mig, at enten Greve Frijs og hans Folk kom eller ikke, dersom jeg kom til at danne Ministerium, saa vilde de socialdemokratiske Rigsdagsmænd i hvert Fald give Møde.

Jeg takkede Borgbjerg for hans Meddelelse, og jeg havde da en længere Samtale med ham, og da han var gaaet, tog jeg ind til Kjøbenhavn, talte med forskellige af de politiske Spidser i og udenfor Rigsdagen. Derefter tog jeg hen til Greve Frijs Frijsenborg, som jeg traf i hans Palæ i Kjøbenhavn. Jeg havde en lang Samtale med ham, om hvem der under de nuværende Forhold bedst kunde danne et Ministerium, der kunde føre den Forsvarsplan igennem, som Kongen ønskede, da Greve Frijs ikke selv vilde. Efter at have presset Greve Frijs længe for en bestemt Udtalelse, sagde han endelig, ja, der er een Mand, som kunde samle et Ministerium, som Kongen ønskede, men at han ikke kunde sige mig, hvem det var. Dette beklagede jeg saa meget, at Greven ikke kunde. Men jeg spurgte ham saa, om han da ikke kunde sige mig en Mand, som kunde sige mig, hvem den Mand var, som kunde samle det ønskede Ministerium. Efter lang Tøven sagde Greve Frijs endelig, at Hr. Niels Neergaard vidste det.

Jeg takkede saa Greve Frijs for Oplysningen og gik hen til Finantsministeriet, hvor jeg traf Hr. Niels Neergaard. Til ham sagde jeg saa, hvad Greve Frijs havde fortalt mig, og efter nogen Pressen sagde Hr.

Neergaard saa, at Greve Holstein-Ledreborg var Manden. Jeg takkede saa Neergaard, gik til Kongen og meddelte ham, at der med Holstein som Konseilspræsident kunde dannes et Ministerium, der vilde føre Forsvarssagen igennem, saaledes som Kongen ønskede det. Kongen var meget tilfreds hermed, og der blev saa paa Kongens Vegne sendt Bud efter Greve Holstein-Ledreborg, som straks kom til Kjøbenhavn. Men paa Amalienborg Plads mødte han en meget højtstaaende »Herre«, med hvem Holstein kom i en meget stærk Discussion, som endte med, at Greve Holstein tog tilbage til Ledreborg, uden at have set Kongen.

Da jeg hørte om dette, blev der straks sendt Bud til Greve Holstein om at komme tilbage, og han kom ogsaa. – Jeg, og flere andre, talte saa med Greve Holstein, om han kunde danne et Ministerium som det, Kongen ønskede, hvad han erklærede sig villig til, under Forudsætning af, at han kunde faa J. C. Christensen med i sit Ministerium. Dette mente de andre Herrer, der kunde tænke sig at gaa med i et Ministerium Holstein, ville være vanskeligt, for ikke at sige umuligt, da som bekendt J. C. Christensen havde været Minister i det Ministerium, i hvilket Alberti havde været Justitsminister og ville blive dømt for bedrageri mod Statskassen.

Da Betingelserne for at danne et Ministerium saaledes syntes at være kørt fast, tilbød jeg, at jeg vilde se at søge at ordne Sagen ved en Henvendelse til Kongen. Jeg gik saa op til Kongen paa Amalienborg og meddelte, at Greve Holstein var villig til at danne et Ministerium, som kunde føre Forsvarssagen igennem, saaledes som Kongen ønskede det, men at Greve Holstein mente kun at kunne gøre det, dersom han fik J. C. Christensen med i sit Ministerium. Hertil sagde Kongen, at det kunde han vist ikke saa godt gaa med til, da J. C. Christensen havde været Medlem af det Ministerium, der var gaaet af på grund af Albertis bedragerier. Hertil svarede jeg Kongen, at hverken J. C. Christensen eller nogen anden Minister havde haft Anelse om, at Kongens Justitsminister var en Bedrager, og at J. C. Christensen jo ved mange Lejligheder havde vist sig at være en baade dygtig og kongetro Mand, som jeg, efter Samtaler jeg havde haft med ham, var overbevist om, at han som Medlem af et Ministerium Holstein kunde føre Forsvarssagen igennem, saaledes som Kongen ønskede det.

Hertil svarede Kongen, at han syntes det samme, og han vilde være glad ved en Løsning af denne indviklede Sag paa denne Maade, og Kongen bad mig om at bringe Greve Holstein og J. C. Christensen til ham. Dette var baade let og hurtigt for mig at gøre, da jeg havde dem begge ventende paa mig i Gaarden lige bagved Residenspalæet. Jeg hentede dem saa begge, bragte dem til Kongen, som modtog dem begge med

Venlighed, og efter en længere indgaaende Samtale lovede de begge at danne et Ministerium, der kunne føre Forsvarslovene igennem, saaledes som Kongen ønskede det.

De spurgte mig derefter, om jeg ønskede, de skulde søge at skaffe mig Plads i det paatænkte Ministerium, hvortil jeg svarede Nej, – men at jeg vilde være til Kongens Tjeneste, naarsomhelst han ønskede det. – Ministeriet Holstein blev saa dannet, og det førte Forsvarsloven igennem, saaledes som Kongen ønskede det.

Nogle dage efter Ministeriets Dannelse sendte Kongen Bud efter mig til Amalienborg. Han takkede mig der igen for den store Tjeneste, han sagde, jeg havde ydet ham ved at faa Forsvarsloven gennemført, saadan som han havde ønsket det, og Kong Frederik overrakte mig derefter en stor Sølv Pokal, paa laaget af hvilken der stod indgraveret – »Til en kongetro Undersaat Kammerherre, Admiral du Plessis de Richelieu. Fra hans taknemmelige Konge Frederik den 8de.—II August 1909«.

Nogle bemærkninger til Henning Poulsens doktordisputats vedrørende besættelsesårene 1940-1945

Af Nils Svenningsen

Udenrigsministeriets direktør i besættelsesårene, ambassadør Nils Svenningsen drøfter enkelte punkter i dr. phil. Henning Poulsens disputats »Besættelsesmagten og de danske nazister«. Især rettes opmærksomheden mod udviklingen i oktober–december 1940, og det fremhæves, at en for stærk benyttelse af tyske kilder har ført til uberettiget at hævde, at Gunnar Larsen og Knud Sthyr, skulle have fremsat forslag over for tyske repræsentanter om et ministerium prins Axel med repræsentanter for DNSAP. – »Besættelsesmagten og de danske nazister«, anmeldes side 347.

Den 30. november 1970 forsvarede Henning Poulsen på Aarhus Universitet for den filosofiske doktorgrad sin afhandling om »Besættelsesmagten og de danske nazister« og høstede derved med rette megen ros og anerkendelse for det fortjenstfulde forskerarbejde, han havde nedlagt i sit indholdsrige værk, hvori – vistnok for første gang – dette vigtige spørgsmål fra besættelsesårene er gjort til genstand for en dybtgående historisk undersøgelse og fremstilling. Det er lykkedes dr. Poulsen i denne bog at samle og bearbejde et stort og værdifuldt kildemateriale stammende fra såvel danske som tyske arkiver, og fremstillingen bærer vidne om en forfatter, der er trængt dybt ind i det stof, han behandler. Når emnet giver ham anledning til at komme ind på regeringens forhandlingspolitik, yder han stort set denne politik retfærdighed.

Det emne forfatteren har taget op til behandling, er så vigtigt og så interessant, at det utvivlsomt i kommende tider vil lokke andre historikere til at beskæftige sig dermed, og ingen vil da kunne komme uden om hans bog, der tværtimod vil forblive et grundlæggende værk om emnet.

Da intet menneskeværk er fuldkomment, ville det dog være mere end forbavsende, om der ikke også i Henning Poulsens bog var ting, som kunne give anledning til en kritisk kommentar. De officielle opponenter ved

forsvarshandlingen den 30. november 1970, professorerne Troels Fink og Jörgen Weibull har allerede sat fingeren på enkelte punkter, hvoraf særlig eet ud fra et forskningsteknisk synspunkt må betragtes som væsentligt og – velnok må betegnes som lidt ømt. Men ud over de spørgsmål, til hvilke de to officielle opponenter havde noget at bemærke, forekommer der i afhandlingen på nogle punkter – der ganskevist i forhold til dens emne er af mindre betydning – udtalelser, som det med henblik på bogens fremtidige benyttelse i videnskabeligt forskningsarbejde må anses at være på plads at relevare. I sin påskønnelsesværdige stræben efter objektivitet ved behandlingen af tyske kilder, synes forfatteren næsten at have overdrevet hensynet til ikke at gøre de tyske aktører uret.

I.

I kapitlet om forhandlingspolitikken (side 74–97) benyttes side 76 det udtryk, at Danmark »accepterede det tilbud, der var en konsekvens af de tyske forsikringer«. Nu er der vel enighed om, at dr. P. Munch havde ret, når han både under besættelsen og senere med usædvanlig styrke betonede, at der den 9. april 1940 ikke blev afsluttet nogen overenskomst mellem Danmark og Tyskland, men at forholdet var det, at de tyske krav og den danske regerings beslutning om ved protest mod besættelsen at ordne forholdene i landet under hensyn til dette faktum, indebar tilvejebringelsen af en *modus vivendi*, som de facto blev fulgt af både okkupa-tionsmyndighederne og den danske regering. På baggrund heraf havde det været ønskeligt, om forfatteren havde undgået at benytte verbet »acceptere«, der indicerer, at der blev sluttet en overenskomst.

Side 78–79 analyserer forfatteren den tyske erklæring af 9. april om, at Tyskland ikke har til hensigt ved sine foranstaltninger hverken nu eller i fremtiden at antaste kongeriget Danmarks territoriale integritet eller politiske uafhængighed. Det kan efter hans mening diskuteres, om denne formulering egentlig rummede et løfte, og han hævder, at »den definerede det øjeblikkelige tyske standpunkt, men afskar principielt ikke Tyskland fra senere at indlemme Danmark i riget, sådan som det ville have været tilfældet, hvis udtrykket »ved sine foranstaltninger« (durch ihre Massnahmen), der reducerede erklæringen til en fortolkning af den militære besættelse, ikke havde stået der«. Forfatteren mener med andre ord, at indsættelsen af Klausulen »durch ihre Massnahmen« bevirkede, at adgangen til indlemmelse af Danmark holdtes åben. Tankegangen må vel være den, at der i formuleringen lå en snedig *reservatio mentalis*, et

forbehold om, at Tyskland under andre omstændigheder – men hvilke? – skulle have adgang til at skride til indlemmelse. De »foranstaltninger«, der var tale om, var alle de handlinger, hvorved Tyskland brød ikke-angrebspagten og krænkede vor neutralitet. Hvorledes skulle en klausul om disse folkeretsstridige handlinger kunne udgøre en slags hjemmel til et nyt folkeretsbrud? Denne tankegang giver ingen mening. Men hvad har forfatteren da ment med sin fortolkningsteori?

At den tyske erklærings formulering definerede det øjeblikkelige tyske standpunkt, har forfatteren naturligvis ret i, og at tyskerne til enhver tid havde mulighed for ved et magtsprog at fragå denne erklæring såvel som andre tilsagn, hvad de jo også nogle gange truede med, var en følge af deres militære overherredømme. Men det er jo ikke det, der her er tale om. Det problem, forfatteren rejser, er den juridiske udlægning af erklæringens tekst.

Erklæringen kan ikke godt opfattes som andet end et løfte, hvorved Tyskland forpligtede sig til 1) hverken under besættelsen eller »for fremtiden« (d. v. s. efter en forventet tysk sejr) at ændre 1920-grænsen eller 2) indskrænke Danmarks politiske uafhængighed som selvstændig stat. Sådan blev det jo også under besættelsen opfattet af tyskerne selv – og respekteret af dem, første led af løftet fuldtud, andet led med visse begrænsninger. (Noget andet er, om dette løfte i tilfælde af Tysklands sejr havde holdt, men det behøver vi jo ikke at spekulere på, da den situation lykkeligvis ikke blev aktuel.)

Ordene »durch ihre Massnahmen« står formentlig ubetonet i sammenhængen og kan ikke tillægges nogen selvstændig juridisk betydning. De ord i løftet, der har vægt, er ordene »nu eller for fremtiden«. Deri lå et tilsagn om, at besættelsen skulle være noget forbigående, der ikke påvirkede Danmarks status hverken dengang eller senere.

Henning Poulsen har, skriver han, i den interne tyske diskussion forgåves ledt efter eksempler på, at løftet er blevet brugt som argument for forhandlingspolitikens opretholdelse. At det ikke var tilfældet, kan ikke vække forbavselse. Man forstår i og for sig godt, at løftet til Danmark ikke blev påberåbt af tyske instanser – med desto bedre, eller snarere desto mindre dårlig, samvittighed kunne tyskerne da til enhver tid bryde det – derimod forstår man ikke den af forfatteren hævdede tyske omsorg for ved et snedigt formuleringsfif at gardere sig mod dets rækkevidde.

II.

Bogens kapitel 8 har til overskrift »Afbløsningen«. Her behandler forfatteren på 25 sider udførligt og levende den udvikling, der fra slutningen af oktober 1940 førte til, at den tyske rigsudenrigsminister Ribbentrop den 18. december 1940 bestemte sig til at »afblåse den nazistiske magtovertagelse«. Indledningsvis hævder forfatteren, at det tyske gesandtskab ved begyndelsen af denne periode var klar over, at Ribbentrops svar på en vigtig indberetning fra gesandt Renthe-Fink af 22. oktober om de danske nazisters aspirationer »kunne blive en ordre til at iværksætte Frits Clausens overtagelse af regeringen«. Egentlige forberedelser til en sådan omvæltning af forholdene i Danmark traf gesandtskabet ikke, hævdes det, men et par sonderinger må efter forfatterens mening forstås i denne sammenhæng.

Den ene af disse sonderinger lå i, at legationssekretær Schwarzmann den 17. oktober i en samtale med udenrigsminister Scavenius ventilerede tanken om, at Scavenius indtrådte i et ministerium Frits Clausen, samt i, at der ved en sammenkomst den 4. november i det tyske gesandtskab, hvor Scavenius var til stede, igen blev »talt om samarbejde«. Ved begge disse lejligheder, oplyses det, afslog Scavenius at diskutere sagen.

Det andet tilfælde af sondering, forfatteren omtaler, bestod i en kontakt mellem på den ene side minister Gunnar Larsen og direktør Knud Sthyr og på den anden side Frits Clausen, ovennævnte hr. Schwarzmann, presseattaché Meissner og obergruppenführer Kanstein. Denne kontakt, hvis formål var at vinde klarhed med hensyn til risikoen for et dansk nazistisk fremstød for at opnå regeringsmagten fandt sted ved to herremiddage, den første i Sthyr's hjem den 17. oktober, den anden på restaurant Ny Rosenborg i København den 25. s. m.

Henning Poulsen omtaler disse to middagssammenkomster uden at referere baggrunden derfor, således at læseren let får det indtryk, at der var tale om et initiativ, som Gunnar Larsen og Sthyr tog af egen drift. Det var imidlertid ikke forholdet. Baggrunden var ifølge Sthyr's forklaring for Den parlamentariske Kommission (bind XIII, Fremstillingen side 44) den, at Sthyr under nogle samtaler med Renthe-Fink stærkt havde angrebet de danske nazister og Fritz Clausen, og at Renthe-Fink i den anledning havde spurgt Sthyr om denne da kendte Clausen og til Sthyr's benægtende svar havde bemærket: »Så kunde De da i det mindste gøre Dem den Ulejlighed at træffe ham og danne Dem et Indtryk af Manden«.

Efter disse samtaler mellem Sthyr og Renthe-Fink aftaltes det med Scavenius, at Sthyr og Gunnar Larsen skulle søge kontakt med Frits Clausen med det formål, som ovenfor nævnt. Det var altså Renthe-Fink, som havde givet stødet til, at denne kontakt med Frits Clausen kom i stand, og det var i forståelse med Scavenius, det skete. Om sin stilling til sagen har Scavenius afgivet en udførlig forklaring til Den parlamentariske Kommissionsdomstol, refereret i kommissionens beretning XIII, bilagsbind 1 side 438–445. Det fremgår af denne forklaring, at Scavenius satte pris på, at Gunnar Larsen og Sthyr påtog sig opgaven at sondere Clausen. Han brugte også det udtryk, at han billigede det, ja havde opfordret dem dertil, fordi det var nyttigt at erfare, hvad de danske nazister havde i tanker. Scavenius sagde under afhøringen i kommissionsdomstolen, at når han satte pris på, at Gunnar Larsen og Sthyr var villige til at sondere både hos de tyske og hos de danske nazister, »var det netop, fordi jeg ikke selv ville frem«.

Den her skildrede baggrund for, at Frits Clausen blev inviteret til middagen hos Sthyr den 17. oktober burde have været medtaget i Henning Poulsens fremstilling, thi uden den får læseren ikke noget rigtigt indtryk af, hvorfor Gunnar Larsen og Sthyr kommer ind i billedet. De to herrer optrådte altså i virkeligheden som Scavenius' befuldmægtigede.

Vi kommer nu til spørgsmålet om, hvad der passerede ved de to middagssammenkomster. Herom foreligger dels danske, dels tyske kilder. De danske kilder består i forklaringer afgivet til Den parlamentariske Kommissionsdomstol af Erik Scavenius, Gunnar Larsen, Knud Sthyr og fhv. kontorchef Peschardt. De tyske kilder er forklaringer for kommissionen af Renthe-Fink og Meissner samt tre skriftlige referater, to udarbejdet af Meissner om de to middagsmøder, det tredje af Schwarzmann om mødet den 25. oktober. Både de danske og de tyske forklaringer findes i det ovennævnte bilagsbind til Kommissionsberetning XIII, side 416–492. De tre referater er gengivet i samme bind side 350, 356 og 357.

I middagen den 17. oktober deltog, foruden Sthyr og Gunnar Larsen, Frits Clausen, Meissner og Schwarzmann samt en grosserer Bojsen-Møller. Tilstede ved middagen den 25. s. m. var Sthyr, Gunnar Larsen, kontorchef Peschardt, Frits Clausen, Meissner og Schwarzmann samt Kanstein. Det førstnævnte af disse to middagsmøder blev totalt mislykket på grund af, at Frits Clausen var i den grad under påvirkning af spiritus, at han ikke var i stand til at føre en fornuftig samtale. Derfor arrangeredes efter ønske af Kanstein middagen den 25. oktober.

I sin ovennævnte indberetning til Berlin af 22. oktober hævdede

Renthe-Fink, skriver Henning Poulsen, at det var muligt uden tysk indgreb at få samlingsregeringen afløst af en overgangsregering, hvori nazisterne var repræsenteret, og at dette flere gange var foreslået af danske politiske kredse. Dette må, mener forfatteren, »vise hen til et forslag, Gunnar Larsen og Sthyr denne aften (den 17. oktober) fremsatte om et ministerium under prins Axels ledelse med to repræsentanter for DNSAP«. Vi er her ved det centrale punkt i spørgsmålet om, hvad der skete ved denne middagsammenkomst. Ifølge de tyske kilder blev et sådant forslag fremsat af de to herrer, medens dette på det bestemteste bestrides af disse og afvises som utænkeligt af Scavenius.

Som det fremgår af de nys citerede linier i Henning Poulsens bog (s. 221), tillægger forfatteren de tyske kilder afgørende vægt, idet det kort og godt fremstilles som et faktum, at forslaget blev fremsat. De danske benægtelser af, at noget sådant skete, negligerer forfatteren, hvilket fremgår dels af de citerede ord dels af den omstændighed, at de overhovedet ikke omtales i selve fremstillingen, men henvises til en note bag i bogen (note 6, side 451). Af denne note fremgår, at Frits Clausen og Meissner ifølge de danske forklaringer ved sammenkomsten den 17. oktober havde været stærkt berusede, og at Meissners referat var ganske misvisende, men disse oplysninger, der stammer fra de danske kilder, synes forfatteren altså ikke at tillægge nogen betydning. Er dette rimeligt og retfærdigt?

Lad os for at få klarhed over dette spørgsmål se lidt nærmere på både de tyske og de danske kilder.

De tyske kilder

Den vigtigste tyske kilde er Meissners og Schwarzmans referater. I Meissners første referat omtales først Gunnar Larsens bekymringer med hensyn til Danmarks økonomi »i den kommende vinter«, og derefter hedder det ordret:

»Infolgedessen sieht er sehr grosse Schwierigkeiten voraus und äusserte, dass eine erklärte deutschfreundliche Regierung nicht mit diesen Schwierigkeiten belastet werden dürfe. Er ist aber auch nicht dafür, dass Staatsminister Stauning mit der jetzigen Regierung noch eine lange Lebensfrist erhält.

Daher wurde von Larsen und Sthyr Dr. Clausen der Vorschlag gemacht, einem Übergangskabinett mit Prinz Aksel als Staatsminister ein gewisses Wohlwollen entgegenzubringen. In diesem Kabinett sollen den dänischen Nationalsozialisten zwei Ministerposten zur freien Verfügung eingeräumt werden. Clausen hat zu diesem Vorschlag eine Bedenkzeit gefordert. In der nächsten Woche will er Gunnar Larsen und Sthyr eine Antwort geben.«

I de to referater om middagen den 25. oktober omtales igen »planen«

om en Prins Axel-regering med et par danske nazistiske ministre, og det hævdedes, at Sthyr og Gunnar Larsen var optimistiske med hensyn til spørgsmålet om planens gennemførlighed, særlig også hvad angår Kongens billigelse af en sådan overgangsregering, som skulle »bane vejen for en Frits Clausen regering«. Sthyr skulle have sagt, at Scavenius og Gunnar Larsen allerede i nogen tid havde arbejdet på denne plan. Om deres eget syn på planen siger de to referenter, at de havde stillet sig skeptisk.

I sin mundtlige forklaring om sammenkomsten den 17. oktober hævdede *Meissner*, at det var ved denne, han for første gang hørte om en Prins Axel-regering, og videre sagde han bl. a., at han havde »den Mistanke, navnlig til Sthyr, at han har arrangeret denne Middag og er fremkommet med et Projekt bare for at prøve at lokke ud af Clausen, om han maaske havde videregaaende Aftaler med Tyskerne.«

På et spørgsmål af forhørsdommeren, om der var tale om en forhandling, svarede *Meissner*:

»Nej, det var det ikke; det var lidt løsere i Formen, og jeg synes ikke, at Spørgsmaalet blev fremført i en absolut konkret Form.«

Dommeren udtalte derefter:

»Clausen refererer det nemlig paa den Maade, at han var meget klar over, at han var inviteret med, for at han skulde føles paa Pulsen, *men der blev dog ikke fremsat Forslag og heller ikke taget Beslutninger af nogen Art* (udhævet her), det udartede sig nærmest til en Slags Drikkegilde, hvor der ikke skete alvorligere Ting.«

I sine mundtlige kommentarer til referatet af møde nr. 2 sagde *Meissner* under afhøringen bl. a.,

»at hvis man havde taget disse Samtaler alvorligt, vilde der sikkert være gaaet en Indberetning til det tyske Udenrigsministerium i Berlin. Vi var jo temmelig flittige med at indberette om alle mulige Smaahistorier, og dette her har vi ikke indberettet.«

Til en bemærkning fra et medlem af domstolen om, at Sthyr og Gunnar Larsen ifølge Schwarzmanns referat mente det alvorligt med Prins Axel-planen, svarede *Meissner* meget spontant:

»Men dertil kan jeg sige med fast Overbevisning, at det, som Gunnar Larsen og Sthyr mindst ønskede, var naturligvis en nationalsocialistisk Regering. Motivet for deres Handlinger er udelukkende at forhindre en ren nationalsocialistisk Regering eller en Quisling-Løsning for Danmark. . . . I hvert Fald er der det at sige til baade Gunnar Larsens og Direktør Sthyr's Holdning, at de aldeles ikke var interesserede i at fremme de danske Nationalsocialister.«

Ved afhøringen af *Renthe-Fink* indskrænkede denne sig til udtalelser af mere generel karakter som f. ex. denne:

»Nej, jeg har aldrig anset Gunnar Larsen for en overbevist Tilhænger af en tyskorienteret Politik, men det har jeg ikke antaget om noget Medlem af den danske Regering, heller ikke Scavenius.«

Om Sthyr udtalte *Renthe-Fink*, at han altid var gået ind for, »at Stauning skulde holdes«, og at Sthyr's ønske var »at forhindre, at der kom en nationalsocialistisk Regering«.

De danske kilder

Af de danske kilder er der først afhøringen af *Scavenius*. Efter nogle indledende spørgsmål og svar overrakte dommeren *Scavenius Schwarzmans* referat af samtalen med *Scavenius* den 17. oktober, som konkluderede i, »at man fra tysk Side ikke skulde gøre sig for store Illusioner med Hensyn til hans (*Scavenius*) Popularitet i et Clausen-Kabinet«. Efter at have læst dette papir udbrød *Scavenius*:

»Gud Fader bevare os! Det viser bedst den Mangel paa Forstaaelse; at bringe mig i Forbindelse med *Frits Clausen*! At han overhovedet kunne opfatte det saaledes, at jeg kunde tænke mig det! Tværtimod.«

Til *Meissners* referat om middagen den 17. oktober udtalte *Scavenius*:

»Naa, her kommer *Prins Axel*. Han var *Ingeniørernes Kandidat* til Statsministerposten. Jeg mener, at hvis *Prins Axel* er bragt ind, maa det være af *Tyskerne*; man kan ikke vel tænke sig, at et Medlem af Ministeriet skulde have bragt *Prins Axel* ind eller overhovedet interesseret sig for en saadan Kombination. Det udelukker hans Stilling i Ministeriet, mener jeg.«

og lidt senere:

»Jeg har aldrig haft Eksempler paa, at *Gunnar Larsen* var illoyal over for mig. Han har aldrig dengang nævnt noget saadant (*Prins Axel-planen*), saa jeg er utilbøjelig til at tro det.«

Forevist de tyske referater fra mødet den 25. oktober kom der et nyt irriteret udbrud af *Scavenius*: »man behandler mig som en Pakke, man flytter med sikke noget Sludder«, hvorpå han betegnede indholdet som »kolossalt dilettantisk«.

Fra afhøringen af *Gunnar Larsen* er der grund til at hæfte sig ved hans udtalelse om, at han meget vel erindrede middagen den 17. oktober, »men ikke sådan som den er gengivet her« (i *Meissners* referat). *Gunnar Larsen* havde, sagde han, været med til at gøre *Frits Clausen* »mindrevær-

dig over for Tyskerne og klaget over ham som en Umulius«, hvorfor tyskerne havde ønsket, »at vi i alle Tilfælde saa ham sammen med dem«. Ved ankomsten til middagen havde Frits Clausen været beruset, og da man rejste sig fra bordet, »var han saa drukken, rent ud sagt, at han ikke kunde gaa lige«, hvorfor der ikke kunne være tale om nogen som helst form for fornuftig samtale. Tanken om at optage to nazister i samlingsregeringen betegnede Gunnar Larsen som »noget rent Sludder«, og Meissner karakteriserede han som »vel nok den mest fantasifulde og vel en af de mest intrigante Herrer, der overhovedet var heroppe fra tysk Side under Besættelsen, saa alt for alvorligt og bogstaveligt vil jeg dog ikke mene man bør tage hans Referat«.

Om det forslag, Gunnar Larsen og Sthyr skulle have gjort Frits Clausen udtalte Gunnar Larsen, foreholdt Meissners referat:

»Men alene den Maade, det er sat op paa, viser, at det kan ikke have været rigtigt, for det vilde have været ganske umuligt at præsentere saadan noget for Frits Clausen i den Tilstand, han var i.«

På et spørgsmål af dommeren om, hvordan man kom ind på Prins Axel, svarede Gunnar Larsen:

»Det tør jeg ikke sige, men jeg tror, det var en Tanke, udkastet af Meissner ved en eller anden Lejlighed. Jeg har ikke Erindring om, at den var fremkaldt ved en af disse Middage, men en Erindring om, at den var fremsat i Efteraaret 1940; men min Erindring er, at den er fremsat af Meissner.«

I flere ytringer senere under afhøringen fastholdt Gunnar Larsen kategorisk, at han aldrig havde fremsat noget forslag om en Prins Axel-regering, og at han aldrig havde arbejdet med nogen plan desangående. Han vilde ikke bestride, at tanken derom havde været diskuteret, men han tog afstand fra, at den skulle have været fremført af ham selv eller af Sthyr. Den var af tysk oprindelse.

Gunnar Larsen benægtede rigtigheden af de to tyske referater af møde nr. 2. Der havde ham bekendt aldrig været arbejdet med en Prins Axel-plan, men det var hans indtryk »at noget i den Retning vilde det maaske passe de Herrer meget godt at referere til Berlin«. Derefter udspandt der sig følgende replikskifte:

»Dommeren: Men her staar, at Ingeniøren har talt med Prins Axel om denne Regeringsdannelse.

Gunnar Larsen: Det har jeg ikke. Jeg kan have nævnt overfor Prins Axel, at hans Navn er nævnt, den Mulighed kan foreligge, men at jeg skulde have talt med ham

Dommeren: Saa staar der videre: »Dieser soll bereit sein, eine »Übergangs«-

Regierung zu bilden, und der König soll seine vorläufige Zustimmung gegeben haben.«

Gunnar Larsen: Det er ganske udelukket, totalt udelukket.

Dommeren: Det gaar meget videre i

Gunnar Larsen: Ja, det gør det i deres Referat, men jeg har aldrig indhentet Prins Axels Indforstaaelse, end mindre Kongens.«

Afhøringen af *Sthyr* begyndte med, at han gjorde rede for sin tilknytning til udenrigsministeriet som formand for ministeriets rådgivende handelspolitiske udvalg, samt for sit samarbejde med Erik Scavenius og for den opgave, der tilfaldt ham at være en slags mellemmand mellem Scavenius og det tyske gesandtskab, særlig i perioden fra afbrydelsen af toldunionsforhandlingerne i august 1940 til begyndelsen af året 1941, en periode, hvor der var lidt kold luft mellem den danske udenrigsminister og den tyske gesandt.

Adspurgt af dommeren om sit syn på Meissner og Schwarzmann sva-rede *Sthyr*, at disse to unge tjenestemænd var meget ærgerrige, og at de efter hans opfattelse ønskede deres stillinger ved gesandtskabet som et springbræt for senere avancement.

Om sammenkomsten den 17. oktober forklarede *Sthyr*, at Frits Clausen og de tyske herrer allerede ved ankomsten havde været mer eller mindre påvirkede af spiritus, og at der overhovedet ikke fandt nogen politisk diskussion sted. *Sthyr* kunne roligt sige, at nogen plan om Prins Axel-regering ikke havde været fremme, »det kunne aldrig falde mig ind at drøfte den Slags Ting med Tyskerne bag Scavenius ryg, aldrig«.

Atter ved denne afhøring mindede dommeren om, »at vi fra Frits Clausens Side har faaet bekræftet, at der ikke førtes *Forhandlinger om noget*, . . (udhævet her), fordi det udartede til et Drikkegilde, siger han«. Efter *Sthyr*s mening var ogsaa Meissner beruset. På grund af Frits Clausens tilstand mislykkedes det fuldstændig for Tyskerne at opnå, at *Sthyr* og Gunnar Larsen fik et bedre indtryk af ham.

Læsningen af de tyske referater af møde nr. 2 gav *Sthyr* anledning til med hæftighed at gentage om Prins Axel-planen, at han aldrig nogensinde havde foretaget noget som helst skridt i den retning.

Følgende replikskifte fra afhøringen skal citeres:

»*Dommeren:* Og saa rejser sig det Spørgsmaal: Har det været inden for Deres Tanker at bane Vej for en Clausen-Regering?

Sthyr: Har man ikke af det, jeg har læst op af Scavenius' Bog her, et tydeligt Indtryk af, at jeg betragtede det som den største Ulykke for Danmark, hvis man fik en Clausen-Regering?

Dommeren: Og hvorledes var Gunnar Larsens Stilling?

Sthyr: Det var den samme. I Dagene efter de to Samtaler med Schwarzmann og Renthe-Fink, som er omtalt hos Scavenius, benyttede jeg enhver Lejlighed til at sige: lad være med det, det gaar aldrig godt, giv det op og drop Personen Clausen; og saa er det, han siger: ja, men Herregud, tal dog med ham. Jeg har altid over for Renthe-Fink sagt, at det vilde være den største Ulykke for Danmark, om man fik en Clausen-Regering. Nu er Frits Clausen jo død, saa man skal ikke sparke mere til ham, men

Dommeren: Man lægger jo mærke til, at baade Meissner og Schwarzmann siger – den ene: »bane Vej for« en Clausen-Regering, den anden: »gøre fri Bane for« en Clausen-Regering. Der er to Muligheder. Enten er de Udtalelser faldet, eller ogsaa har de Herrer, da de sidder i Gesandtskabet og skriver Rapporterne, samarbejdet om det.

Sthyr: Jeg maa sige, naar jeg læser de to Referater, synes jeg, man maa tænke sig, at de bagefter har snakket lidt om: Hvad skal man nu indberette til Berlin? Og mit Indtryk er endvidere det, at de ønsker at faa en Fjer i Hatten ved at kunne indberette til Berlin, at de har ført disse Samtaler.«

Sthyr påpegede under den fortsatte afhøring, at de to tyske referater stod i en skærende modsætning til det, som var nedfældet angående to forudgående officielle samtaler med Schwarzmann og med Renthe-Fink.

Ved afhøringen af *Peschardt* fremkom ikke oplysninger af nogen betydning ud over, at han karakteriserede Meissner som »en meget vidtløftig Herre, der digtede mange Ting, idet han formodentlig på en eller anden Maade skulle torpedere Renthe-Fink«. *Peschardt* brugte også ordet »fantasifuld« om Meissner og mente ikke, at man skulle tillægge hans beretninger megen vægt.

Vurdering af kilderne

I det foregående er i store træk anført og gjort rede for de kilder, på grundlag af hvilke vi i dag er henvist til at vurdere spørgsmålet om, hvad der skete på de to middagsmøder med hensyn til det påståede danske forslag om en Prins Axel-regering med et par nazistiske ministre som overgang til en ren dansk nazistisk regering i Danmark. Desværre foreligger der ikke fra tiden omkring de to møder noget skriftligt dansk referat af dem og en dokumentarisk bevisførelse er altså udelukket. Men dette er jo ikke ensbetydende med, at man uden videre må acceptere de tre tyske referater som sandhedsbeviser og ganske se bort fra de danske forklaringer over for Den parlamentariske Kommission. Det gør, som nævnt tidligere, Henning Poulsen. Når han i noten bag i bogen anfører tre ting til støtte for de tyske påstande og dermed til imødegåelse af de danske forklaringer, må det vel være, fordi han anser dem for væsentlige. Vi må derfor først se lidt nærmere på disse tre momenter:

a. Forslaget om en Prins Axel-regering, som påstås at være blevet fremsat på middagsmødet den 17. oktober, genfindes, oplyses det i noten, i de to tyske referater af middag nr. 2 den 25. s. m.

Hertil er at bemærke: Når de tyske deltagere i den første middag en gang havde lanceret teorien om det påståede danske forslag og nedfældet den skriftligt, ville det have været mærkeligt, om de ikke havde fastholdt den i referaterne af den anden middag. At de gjorde det var ud fra deres synspunkter kun logisk og beviser i og for sig ingenting. –

b. Harald Petersen (justitsminister 1940–1941) har i 1948 forklaret, at Gunnar Larsen i efteråret 1940 over for ham havde nævnt »en regering Prins Axel som alternativ til en nazistisk regering«.

Hertil er at bemærke: Det var på et spørgsmål af Harald Petersen om et sådant alternativ, at Gunnar Larsen ifølge Harald Petersens vidneforklaring for kommissionsdomstolen svarede: »Ja, der er jo den Mulighed, at Prins Axel kunde anvendes som Statsminister, og det maa vi ihvert Fald arbejde paa, hvis Tyskerne holder fast ved deres«. Og videre på et spørgsmål af Harald Petersen om der ikke var en redning for os, »er der ingen Udvej«?: »Jo, man haaber inden for visse Kredse, at man i hvert Fald kan dreje det paa den Maade, at man faar Tyskerne til at respektere Prins Axel«. (Parl. kom. XIII Bind 1, side 491, venstre spalte). – Disse udtalelser af Gunnar Larsen over for Harald Petersen indeholder intet bevis for, at nogen Prins Axel-plan skulle være fremsat over for tyskerne, og endnu mindre for, at planen omfattede en regering med to nazister. Med udtrykket »alternativ« kan de to deltagere i dette replikskifte slet ikke have tænkt på en Prins Axel-regering som den, de tyske beskyldninger gik ud på, men på en rent dansk national regering med prinsen som chef. En sådan ordning var der jo mange »gode danske« der ønskede, jfr. herom nedenfor punkt 3.

c. Også Kanstein, der deltog i mødet den 25. oktober, bekræfter, oplyses det endelig i noten, at forslaget var fremme. Kilden hertil er akterne i Frits Clausen sagen.

Hertil er at bemærke: denne kilde har ikke kunnet kontrolleres, men ordene »var fremme« er et vagt udtryk, der i sig selv intet beviser om, hvad der blev sagt eller af hvem.

Når man herefter skal søge at nå frem til en vurdering af de mundtlige forklaringer, som er blevet afgivet over for Den parlamentariske Kommissionsdomstol af de to i sagen implicerede regeringsmedlemmer

og den højt betroede formand for udenrigsministeriets rådgivende handelspolitiske udvalg, må følgende forhold tages i betragtning:

1. Den kontakt, som Gunnar Larsen og Sthyr tog med Frits Clausen ved de to middage, var et udslag af forhandlingspolitikken. Denne politik, som blev startet under udenrigsminister P. Munch den 9. april, gik ud på under de ændrede betingelser at bevare regeringsmagten og alt offentligt styre i Danmark på danske hænder, og dens fornemste mål var derfor at forhindre tysk og/eller dansk-nazistisk overtagelse af eller indblanding i statsledelsen. Forhandlingspolitikken fortsattes efter 8. juli under Erik Scavenius' ledelse. Den nye udenrigsminister fandt det ganske vist i noget højere grad end sin forgænger opportunt at imødekomme tyske ønsker, men hans indstilling over for den nazistiske ideologi og politik var den samme som Munchs. Under hele besættelsen var det et kardinalpunkt i dansk politik at afvise ethvert krav eller ønske om et dansk Quisling-regime eller tysk krigsadministration, koste hvad det ville. Da den danske nazisme med Frits Clausen som »fører« i efteråret 1940 vejrede muligheden for en magtovertagelse og på forskellig måde gik til aktion, måtte man i den danske statsledelse nære alvorlig bekymring for, hvad der kunne komme ud deraf. For udenrigsministeren og hans nærmeste medarbejdere blev det derfor en vigtig opgave på dette tidspunkt at intensivere modstanden mod de danske nazisters aspirationer, og det gjorde man bl. a. ved forsøg på at overbevise den tyske gesandt om Frits Clausens og hele den danske nazistklikes ringe standard, såvel politisk som menneskeligt. Den samtale, hvorunder Renthe-Fink over for Sthyr gav stødet til kontakten med Frits Clausen, var netop et led i sådanne bestræbelser. – På baggrund af forhandlingspolitikken fundamentale princip er det i aller højeste grad usandsynligt, at man fra ansvarlig dansk side skulle have handlet stik imod dette princip ved at stille forslag om en Prins Axel-regering med nazistiske ministre som overgang til en ren Quislingregering under Frits Clausens ledelse.

2. Sthyr og Gunnar Larsen hørte til Erik Scavenius' nærmeste medarbejdere og optrådte altid i forståelse med og efter samråd med deres chef, med hvem de dagligt konfererede. De agerede så at sige i alt hvad de foretog sig i politiske sager på Scavenius vegne.

Fra samarbejdet under 1. verdenskrig, hvor Sthyr i sin egenskab af kontorchef i udenrigsministeriet havde gjort en så stor indsats, navnlig i handelsforhandlingerne med Tyskland, bestod der mellem ham og Scavenius et fortrolighedsforhold, som bevirkede, at de to mænd, der nu

under 2. verdenskrig igen mødtes på den udenrigspolitiske arena, følte sig gensidig knyttet til hinanden i et samarbejde til gavn for landet, nu blot under endnu vanskeligere forhold end første gang. Sthyr nærrede stor beundring og hengivenhed for Scavenius og ønskede kun at være hans loyale medarbejder i forhandlingspolitikken.

Nu ved vi, som også omtalt af Henning Poulsen, at Scavenius den 17. oktober om formiddagen havde haft en samtale med Schwarzmann og derunder afvist at diskutere spørgsmålet om et regeringssamarbejde med nazisterne. Om denne samtale og Scavenius' svar til Schwarzmann var Gunnar Larsen og Sthyr underrettet. Om aftenen samme dag holdtes den første middag med Frits Clausen. Tanken om, at Sthyr og Gunnar Larsen ved denne lejlighed skulle have lanceret det forslag om en Prins Axel-regering, de beskyldes for – stik imod Scavenius' svar til Schwarzmann nogle få timer forinden! – er simpelthen grotesk. Vel taltes der på den tid i visse danske kredse en del om, hvordan man ved hjælp af en ny regering bedst kunne »redde fædrelandet« og vel var en af de måder man diskuterede en Prins Axel-regering (jfr. nedenfor punkt 3), men at kombinere Prinsen, hvis anti-nazistiske indstilling var velkendt, som regeringschef med nazistiske ministerkolleger! – i et forslag til Frits Clausen og tyske udenrigstjenestemænd! – til forberedelse af en ren Quisling-regering! – fremsat af en dansk kabinetsminister og en højt betroet medarbejder i udenrigsministeriet! – umiddelbart efter at Scavenius havde sagt fra til Schwarzmann! – det lyder så utroligt, at det i virkeligheden i sin komplette usandsynlighed dementerer sig selv.

3. Det bør i forbindelse med foranstående punkt ikke overses, hvad formålet var, når den såkaldte Højgaard-kreds i efteråret 1940 lancerede ideen om en Prins Axel-regering. Denne idé, der i oktober måned var et samtaleemne i visse danske kredse, udsprang af initiativtagernes utilfredshed med 8. juli-erklæringen og med Erik Scavenius' politik, og det de ønskede var ved hjælp af en Prins Axel-regering at komme af med Scavenius. De fandt ikke forhandlingspolitikken tilstrækkelig fast over for besættelsesmagten og anså Prins Axel for manden, der som regeringschef med en ny udenrigsminister i højere grad kunne hævde landets »selvstændighed« og varetage dets »vitale interesser«, kort sagt kunne indtage en mere afvisende holdning over for tyskerne. Højgaard-kredsens formål var altså at »bruge« Prins Axel til det diametralt modsatte af det, som ifølge de tyske referater skulle have været hensigten med en Prins Axel-regering.

Uden nærmere kendskab til Højgaard-kredsens virkelige formål hav-

de Meissner og Schwarzmans utvivlsomt hørt rygter om, at en Prins Axel-regering var på tale, og har da efter al sandsynlighed grebet prinsens navn som et udgangspunkt for deres fantasifulde kombinationer om en »nazi-venlig« regering under hans ledelse. – Sthyr og Gunnar Larsen derimod vidste, hvad formålet var med Højgaard-kredsens idé, og var tillige fuldstændig klar over Prins Axels politiske indstilling. At de til trods herfor skulle have gjort Frits Clausen det påståede forslag er simpelt hen en absurd tanke.

Som overbeviste tilhængere af Scavenius' forhandlingspolitik måtte de være imod en plan (Højgaard-kredsens) om at styrte Stauning og Scavenius ved hjælp af Prins Axel, og på den anden side kunne de ikke være i tvivl om, at prinsen aldeles ikke ville være til fals som chef for en regering som den, de to tyskere fablede om i deres referater af sammenkomsterne med Frits Clausen.

4. Det usandsynlige, for ikke at sige tåbelige, i de tyske påstande træder særdeles tydeligt frem, når vi ser nærmere på indholdet af de tyske referater af middagen den 25. oktober. De enkeltheder, der »afsløres« i disse aktstykker, er af en sådan art, at de kun synes at kunne forklares som udslag af koncipisternes frie fabulering.

Ifølge disse referater skulle Sthyr og Gunnar Larsen ugen mellem de to sammenkomster have arbejdet videre med »planen« og skulle så nu (25. oktober) have stillet Frits Clausen det direkte spørgsmål, om han var rede til at »medarbejde« i en Prins Axel-regering, og Sthyr skulle have »præciseret« fremgangsmåden ved dannelsen af en sådan regering: først skulle man via de fire store partier bevæge Stauning-regeringen til at træde tilbage; så skulle de fire partier i den nye regering repræsenteres af andre personer end de nuværende, og så skulle altså et par nazister, deriblandt Clausen selv, indtræde, alt med prinsen som regeringschef.

Ifølge Sthyr's erklæring, hedder det i referatet af Meissner, skulle Scavenius og Gunnar Larsen allerede nogen tid have arbejdet med denne plan. Og videre: Sthyr syntes overbevist om, at Kongen ville udnævne et sådant kabinet! Ifølge Schwarzmans referat skulle Kongen ovenikøbet allerede have givet sin »vorläufige Zustimmung« til planen! Og ifølge samme referat var det meningen, at både Scavenius og Gunnar Larsen skulle optages i den nye regering. Ikke et eneste led i dette aktionsprogram bærer sandsynlighedens præg. Schwarzmans finder det påkrævet at tilføje, at man af Sthyr's og Gunnar Larsens udtalelser kunne slutte, »at denne plan er alvorlig ment«, som om denne bemærkning

skulle kunne gøre referatet mere troværdigt. Schwarzmänn røber tværtimod med denne tilføjelse sin egen tvivl om troværdigheden af den fantastiske historie, han og Meissner har bragt til torvs.

5. De tyske forklaringer for Den parlamentariske Kommission indeholder visse momenter, der støtter de danske forklaringer om, at »Prins Axel-planen« ikke er blevet og ikke kan være blevet fremsat. Under afhøringen bagatelliserede Meissner betydningen af de udtalelser, som ifølge de skriftlige referater skulle være fremsat ved de to middage, og trak forsåvidt i land, som han – foreholdt Schwarzmanns passus om, at planen var alvorlig ment – med eftertryk bekendte sin faste overbevisning om, at det Sthyr og Gunnar Larsen mindst af alt ønskede var en nazistregering, at de tværtimod kun ønskede at forhindre noget sådant, og at de »aldeles ikke var interesseret i at fremme de danske Nationalsocialister«. Kan man få dette til at rime med det, der hævdes i de tyske skriftlige referater? – Skulle de to danske herrer have fremsat en detaljeret plan til forberedelse af det, de selv »mindst af alt ønskede«, en dansk naziregering?! Og som deres chef, Erik Scavenius netop havde taget afstand fra! Meissner har i virkeligheden i sin mundtlige forklaring selv demeneret sine skriftlige referater.

Også Renthe-Fink gav under afhøringen udtryk for det samme syn på de to danske mænds politiske indstilling, som Meissner havde bekendt sig til. Renthe-Fink havde ikke »aflagt Referat til Berlin om alle disse Samtaler, der blev ført. Jeg har kun opfattet dem som en Diversion eller som en Rekognoscering«. Referaterne fra sine to underordnede har Renthe-Fink øjensynlig opfattet som *for* usandsynlige til at blive taget alvorligt.

6. Af betydning ved sagens vurdering er det endvidere at erindre sig dels formålet med de to middagsmøder, dels deres karakter og den atmosfære, hvori de fandt sted. Formålet var ikke at drøfte en regeringsomdannelse, men udelukkende at møde Frits Clausen for at føle ham på tænderne og få et indtryk af hans personlighed. Skulle de danske deltagere da i den grad have glemt dette formål, at de kastede sig ud i en storpolitisk »plan«, som kunne have fået skæbnesvangre følger? Og hvad atmosfæren angår, ved vi jo fra afhøringerne, at Frits Clausen ved den første middag var så beruset, at han ikke kunne føre en fornuftig samtale. Over for en mand i hans tilstand finder man vel ikke på at fremsætte politiske planer.

Ved middag nr. 2 var atmosfæren åbenbart noget bedre. Den kom

som omtalt i stand efter ønske af Kanstein, fordi den første sammenkomst var blevet en fiasko. I omtalen af Kansteins deltagelse savnes i Henning Poulsens bog oplysning om, hvad denne, den eneste virkelig fornuf-tige af de tyske deltagere har forklaret om forløbet af samtalerne, ud over at han som ovenfor omtalt har bekræftet, at forslaget om en Prins Axel-regering »var fremme«, et udtryk, som jo ikke oplyser noget om ved hvis initiativ og på hvilken måde, det kom frem. Havde der forelig-get holdepunkter for at hævde, at Kanstein havde tilsluttet sig fremstil-lingen i de tyske skriftlige referater, var dette utvivlsomt blevet anført af Henning Poulsen.

7. På et enkelt punkt ud over det ovenfor om Harald Petersens vidneforklaring omtalte er hans forklaring for kommissionsdomstolen af be-tydning. Han blev af dommeren spurgt om, hvad han mente om tysker-nes beskyldning, at Gunnar Larsen arbejdede på at få Stauning væk. Kun-ne det være rigtigt? Svaret kom meget præcist: »Absolut ikke. Det vil jeg tro har ligget Gunnar Larsen så fjernt som noget, at han skulde arbejde på at få ham væk. Det må være en fuldstændig Forvrængning af Bille-det fra tysk Side«. Dette vidnesbyrd ligger, som det vil bemærkes, gan-ske på linie med Renthe-Finks ovenfor refererede udtalelse om, at Sthyr altid var gået ind for, »at Stauning skulde holdes«. Er det herefter antageligt, at Sthyr ved middag nr. 2 skulle have foreslået Staunings til-bagetræden som led i Prins Axel-»planens« gennemførelse?

8. Af hvad ovenfor er refereret om afhøringerne ved kommissionsdom-stolen fremgår, at der foreligger et indirekte vidnesbyrd fra Frits Clausen selv om middagen den 17. oktober, idet dommeren to gange, nemlig dels ved afhøringen af Meissner, dels da Sthyr afgav sin forklaring, henviste til Clausens udsagn desangående, et udsagn, som absolut ikke er i favør af de to unge tyskeres beretninger: ». . . han (Clausen) var meget klar over, at han var inviteret med for at han skulle føles paa Pulsens«, og vi-dere: »men der blev dog ikke fremsat Forslag og heller ikke taget Beslut-ninger af nogen Art«, og endelig: »det udartede sig nærmest til en Slags Drikkegilde, hvor der ikke skete alvorligere Ting«.

9. Endelig må man tænke på, hvem forfatterne af de tyske referater var. Det var to unge tyske nazister, som var ivrige tilhængere af den nazistiske ideologi, og som var ude efter at gøre karriere. De karak-teriseres begge som ærgerrige, og om Meissner hævdes det, at han var fantasifuld og ikke pålidelig. At de var inficeret af nazismens »ånd« og

indoctrineret i dens arbejdsmetoder, kan man tage for givet. De var sikkert interesserede i efter et møde med høje danske regeringsrepræsentanter at rapportere om noget sensationelt, og hvad kunne det skade dem at lancere en historie om den danske »Prins Axel-plan«? – at lade deres chef få den opfattelse, at Sthyr og Gunnar Larsen nu var ved at blive nazi-venlige?

I betragtning af, hvad ovenfor er anført, er det ikke så mærkeligt, at såvel Scavenius som Gunnar Larsen og Sthyr enstemmigt og uden den mindste vaklen afviste de to unge tyske tjenestemænds beskyldninger. At Scavenius gjorde det med ironi og irritation og Sthyr med harme og indignation, medens formen for Gunnar Larsens afvisning måske var lidt mere tør, men ikke mindre fast, svarer godt nok til forskellen i temperament hos dem.

Når de tre danske mænd i høje og ansvarsfulde stillinger i den daværende danske statsledelse så kategorisk tilbageviser en teori, der i sig selv bærer præg af den mest skærende usandsynlighed, og når der tilmed i de tyske forklaringer er visse væsentlige momenter, som svækker denne teori, synes det at være en særdeles betænkelig ting, ja i virkeligheden helt uholdbart og uretfærdigt at acceptere den og dermed lade hånt om de danske forklaringer. *Disse må stå til troende.* Det er det resultat en omhyggelig prøvelse af sagens samtlige omstændigheder må føre til.

Så meget om sagens realitet. Hvad formaliteten angår, er det under alle omstændigheder beklageligt, at Henning Poulsen har tillagt de danske forklaringer en så ringe betydning, at de ikke refereres i selve fremstillingen, men kun omtales i en note bag i bogen og tilmed affærdiges med et par meget kortfattede bemærkninger.

III.

Kapitel 10 i Henning Poulsens bog, side 264–297, handler om »Frikorps Danmark«. Side 282 nederst – 283 øverst skriver forfatteren: »Der blev altså givet frit løb for hvervningen, og der må også siges at have ligget godt og vel en halv godkendelse af frikorpset i den meddelelse, udenrigsministeriets pressebureau udsendte 2. juli 1941«.

For den, der var med i forhandlingerne om disse forhold, skurrer udtrykket »givet frit løb« lidt i ørerne, når man véd, at et mere dækkende udtryk havde været, at der »ikke blev lagt hvervningen hindringer i vejen«, men lad nu det være, hvad det vil. Derimod er der grund til med hen-

syn til »en halv godkendelse af frikorpset« at gøre følgende bemærkninger:

Det var den danske regering magtpåliggende hverken at give en hel eller en halv anerkendelse af frikorpset. Den ville indskrænke sig til at indrømme de militærpersoner, der meldte sig til korpset, visse faciliteter, hvoraf den vigtigste var at lade dem træde uden for nummer med ret til senere at genindtræde. Tyskerne og de danske nazister ville gerne give det udseende af, at korpset var anerkendt af regeringen. Med dette for øje forelagde en repræsentant for D.N.S.A.P. med støtte af det tyske gesandtskab udenrigsministeriet et udkast til en pressemeddelelse, der bl. a. indeholdt følgende passus: »Frikorps Danmark, som er oprettet med den kgl. danske Regerings Billigelse, kæmper for et nyt Europa og for Danmarks Sag – imod Kommunismen«. Herimod protesterede udenrigsministeriet og foranledigede, at hele den citerede passus, altså også ordene om korpsets kampmål, blev slettet. Til gengæld accepterede man en »tør« pressemeddelelse om, at det var med den danske regerings billigelse, at oberstløjtnant Kryssing havde overtaget kommandoen over korpset. Med dette formål havde man nemlig bevilget hans ansøgning om at træde uden for nummer. (Parl. Kom. V side 261).

Udenrigsministeriet lagde stor vægt på at opnå den her omtalte ændring af pressemeddelelsen, netop fordi man ville undgå at give udtryk for en dansk anerkendelse af korpset. Regeringens holdning over for hvervningen var om ikke negativ, så dog absolut heller ikke entusiastisk. Hvervningen ansås som et nødvendigt onde, man måtte finde sig i.

IV.

I kapitel 11 om Sabotagen, side 298–335, skriver forfatteren side 310 om Danmarks tiltræden af Antikominternpagten: »Skønt pagten ikke pålagde Danmark nye forpligtelser, lod den sig tolke som en symbolsk indlemmelse blandt Tysklands allierede«. Forfatteren har sikkert ret i, at denne opfattelse var fremherskende i vide kredse, ikke mindst blandt udenlandsdanskerne, og mange troede sikkert, at der var tale ikke blot om en symbolsk, men også om en virkelig tiltræden af det militære forbund mellem Tyskland, Italien og Japan, Tremagtpagten. Der havde derfor været grund til at påpege, at dette er en total misforståelse, idet pagten i virkeligheden ikke forpligtede os udover, hvad vi allerede et halvt år tidligere – ved Tysklands angreb på Sovjetunionen – var gået med til. Endvidere er det vigtigt at fastholde, at regeringen først bøjede sig efter,

at Tyskland var gået ind på de danske betingelser (de berømte »fire punkter«), hvoraf den vigtigste var en erklæring om, at tiltrædelsen ikke medførte, at Danmarks status som ikke-krigsførende stat ændredes. Den samlede virkning af de danske betingelser, der accepteredes af Tyskland, var at Danmarks tiltrædelse blev en tom formalitet uden reelt indhold.

To modbemærkninger

Til ambassadør Niels Svenningsens foranstående indlæg fremsætter amanuensis, dr. phil. Henning Poulsen to modbemærkninger. Der afsluttes med en replik af ambassadør Svenningsen.

I. Det tyske memorandum 9. april 1940

Ambassadør Svenningsen polemiserer delvis mod sig selv, idet han udlægger mit udtryk »en vis forsigtighed« som »en snedig reservatio mentalis« og derfra når til det også for mig forbløffende resultat, at den tyske erklæring ligefrem skulle have rummet »en slags hjemmel til et nyt folkeretsbrud«. Jeg hævder kun, at den – juridisk set – var af mindre rækkevidde end ellers antaget. Kritikken for at have overbetonet udtrykket »durch ihre Massnahmen« må jeg derimod tage til mig. Det er vigtigt, fordi det eksplicit viser hen til konteksten, til memorandummet i dets helhed; men også uden dette måtte man i sin tolkning tage konteksten i betragtning – altså tage hensyn til, at dokumentet som helhed ikke er juridisk formet, men er et politisk defensorat for aktionen. I overensstemmelse hermed må man læse den afsluttende periode og forstå formuleringen » . . . at Tyskland ikke har til hensigt ved sine foranstaltninger hverken nu eller for fremtiden at antaste . . . etc.« Til et løfte havde en formulering som f. eks. » . . . at Tyskland hverken nu eller i fremtiden vil antaste . . . etc.« været nok så enkel og fyldestgørende. Er man ikke allerede indstillet på at tolke denne passus som et løfte, er meningen mindre klar. Således forebyggede den ikke, at det norske udenrigsministerium i et telegram til de norske legationer den 9. april om morgenen tolkede det her modtagne enslydende memorandum som en »note med krav (om at) overgive Norge (til) tysk administration« ¹! Mon ikke den (i juridisk forstand) vage formulering har sin forklaring i, at dokumentet skulle offentliggøres, at det var – og ifølge sit propagandistiske sigte måtte være – ubetinget af, om Danmark (og Norge) nedlagde våbnene eller valgte krigen?

II. Samtalerne 17. og 25. okt. 1940

Det burde have været oplyst og erkendt, at jeg ikke betegner Gunnar Larsen og Sthyr som tilhængere af eller medarbejdere på en prins-Axel-

1. Aftrykt i Innstilling fra undersøkelseskommissjonen av 1945 bd. II s. 201, jfr. Kohts udtalelse til NTB 9.4.40; sst. s. 255.

regering med nazistisk deltagelse. Deres intention med de omtalte sammenkomster var efter bogens formulering »at afværge den (nazistiske magtovertagelse) ved at rejse indvendinger og pege på alternativer«. Heri ligger ikke, at de også alvorligt gik ind for det alternativ, de overfor tyskerne foregav at støtte, og det nærmere forløb af samtalerne, som jeg har opfattet og skildret dem, gør noget sådant lidet sandsynligt. Indvendingerne i kildevurderingens punkt 1–4 er derfor irrelevante.

Punkterne 5–9 har alle tilfælles, at de (tyske) samtidige kilder afvises på præmisser, der rummer antagelse af, at forklaringerne fra 1948 (tyske og danske) er korrekte, hvorefter konklusionen bliver, at disse forklaringer altså er korrekte. Denne tankegang forstår jeg ikke.

Men jeg erkender, at jeg skylder en forklaring på, hvorfor jeg lægger så stor vægt på Meissners og Schwarzmans notitser. Det skyldes ikke, at jeg anser disse personer som særlig troværdige, og heller ikke kun, at kilderne er samtidige. Afgørende er, at det vi ved, nemlig at disse notitser blev skrevet og afleveret til Renthe-Fink, ikke lader sig forklare uden at vi antager, at Gunnar Larsen og Sthyr over for tyskerne erklærede at støtte en prins-Axel-regering. Det er meget tænkeligt, at den første aften har haft en spirituøs karakter, som Meissner har fundet ufornuddent at rapportere til gesandten om (selvom det ikke udelukker enhver samtale); men hvorfor skulle han fingere, at aftenen havde haft et så opsigtsvækkende indhold? Renthe-Fink kunne let kontrollere hans oplysninger ved at tale med Sthyr eller med Frits Clausen, som slet ikke kunne være interesseret i, at hans magtovertagelse blev skudt til side for et ikke eksisterende alternativ. Det er svært at se, hvorfor Meissner netop skulle vælge at opdigte en version af sammenkomsten, der både skadede Frits Clausen og ledte det tyske gesandtskab på vildspor, og som altså desuden let kunne dementeres. Meissner må have troet, hvad han skrev. Han kan naturligvis have taget fejl; men i så fald bliver det uforståeligt, at hverken han eller Schwarzmann blev klar over fejltagelsen ved næste sammenkomst. Man kan tænke sig, at de har været enige om at ville dække Meissners fadæse; men så var det mildest talt ufornuftigt af dem at lade Gunnar Larsen og Sthyr insistere på prins-Axel-planen, mens de selv ytrer tvivl om, at den havde dækning. Det var tilstrækkeligt at fastholde, at den havde været på tale den første aften. Desuden var nu Kanstein til stede og kunne berigtige fremstillingen over for Renthe-Fink. Hvis vi ikke antager, at Sthyr og Gunnar Larsen såvel den 17. som den 25. okt. foregav at støtte en regering prins Axel, bliver de tyske notitser udtryk for meningsløse handlinger. Sådanne kilder er vigtige.

Henning Poulsen

Replik

Til Henning Poulsens modbemærkning nr. II blot følgende:

Også for teorien om, at Sthyr og Gunnar Larsen på *skrømt* fremsatte forslag om en *nazivenlig* overgangsregering, er det ødelæggende, at dette forslag skulle have indebåret, at den *anti-nazistiske* prins Axel skulle være chef for en sådan overgangsregering. Det gør teorien meningsløs.

Niels Svenningsen

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved kandidatstipendiat, cand. mag. Ole Degn, stud. mag. Lars Dybdahl, overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl, generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink, cand. mag. Bent Hansen, arkivar, mag. art. Chr. R. Jansen, museumsinspektør, cand. mag. Jørgen Steen Jensen, amanuensis, cand. mag. P. C. Willemoes Jørgensen, professor, dr. phil. Tage Kaarsted, arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, amanuensis, cand. mag. Niels Lund, afdelingsleder, cand. mag. Helge Paludan, bibliotekar, dr. phil. Helge Søgaard, universitetsadjunkt, arkivar, cand. mag. Paul G. Ørberg.

Rudi Thomsen (red.): Historien. Gyldendals opslagsbog. (Gyldendal, 1970). 1376 sp. + 47 s. register.

Professor Rudi Thomsen har redigeret »Historien. Gyldendals opslagsbog«, der er blandt de værker, Gyldendal har udsendt ved 200 års jubilæet. »Historien« er et opslagsværk, der dækker såvel Danmarks- som verdenshistorien. Man har ikke – som det er almindeligt i andre danske og udenlandske historiske opslagsbøger – opstillet artiklerne kronologisk eller i en lang række mindre emner, men behandlet historiens forløb i 516 til tider ret omfangsrige artikler. Eksempelvis kan det nævnes, at der på ca. 30 spalter gives en oversigt over Danmarks historie. Efter artiklerne er der ofte henvisninger til andre artikler, hvor yderligere oplysninger kan fås. Bagest i værket finder man et stort og meget omhyggeligt udarbejdet register, opstillet efter det engelske system, der muliggør indgang til en ønsket oplysning under flere forskellige stikord.

»Historien« er ikke alene et opslagsværk for den politiske historie. Kulturhistorie, militærhistorie, socialhistorie, økonomisk historie etc. er også grundigt behandlet. Man finder

artikler, der omhandler epidemier, jagt, fiskeri, kanaler, klædedragt, prostitution, propaganda og økonomiske teorier. Moderne tid er meget omhyggelig behandlet i opslagsværket. Artiklen om begrebet »udviklingslande« fylder således over 4 spalter, samme længde som behandlingen af Latinamerikas forhold efter 1930 optager.

Naturligvis kan man ikke forvente en udtømmende behandling af de forskellige emner i et opslagsværk som »Historien«. Men meget er kommet med, og artiklernes kvalitet må betegnes som udmærket, hvad der ikke kan overraske i betragtning af, at størstedelen af landets førende forskere inden for historie og dermed beslægtede fag har bidraget.

På to punkter kan der imidlertid ankes imod »Historien«. Man finder ingen biografier i den. Det kan man acceptere, idet medtagelse af biografier formentlig ville have fordoblet bogen. Man har dog ofte brug for en persons fødsels- og dødsår. »Historien« har i nogle artikler anført disse årstal i parentes efter personen, men det synes at være ret tilfældigt, om og hvor disse data gives. For eksempel er det ikke muligt at slå Robespierre eller Dantons årstal op, og der skal seks forgæves opslag til, før man

når frem til Cæsars data, hvis man går systematisk frem efter bogens register. Det ville have været en fordel, hvis man konsekvent alene havde anført alle personers fødsels- og dødsår i registret.

Også med hensyn til de efter artiklerne anførte litteraturhenvisninger kunne man ønske større konsekvens. Et betydeligt antal af artiklerne mangler helt litteraturhenvisninger, selv om der findes både danske og udenlandske bøger om emnerne. Om den litteratur, der er anført, hedder det i den indledende vejledning, at det som regel ikke er den videnskabelige litteratur, der er benyttet ved artiklernes udarbejdelse, men at der normalt er tale om lettilgængelige værker. En betydelig del af den anførte litteratur er imidlertid langt fra lettilgængelig, idet den næppe findes på almindelige biblioteker eller er let læselig. I flere tilfælde mangler man henvisninger til danske eller til dansk oversatte bøger, der må betegnes som lettilgængelige. En række bøger, der er oversat til dansk, anføres med deres udenlandske titler og udgivelsesår. Det ville have været at foretrække, at hver artikel fulgtes af henvisninger til to til tre af de mest relevante værker, uden hensyn til lettilgængelighed, samt eventuelt en henvisning til, hvor en omfattende litteraturliste var at finde.

De anførte kritiske punkter er imidlertid petitesseer. »Historien« er et meget velgennearbejdet og anvendeligt værk, der vil få et stort publikum. Efter indførelsen af den nye studieordning for historie vil de historiestuderende i høj grad få brug for værket til at dække de »huller«, der opstår med lærebogsstoffets bortfald. Desuden vil »Historien« kunne anvendes ved den nye ordningskoncentration omkring problemkomplek-

ser. For lærere i folke- og gymnasieskolen vil bogen give gode muligheder for at gå nye veje i undervisningen, og endelig vil personer, der blot er almindelig interesseret i historie og nutidens problemer, få et nyttigt opslagsværk med »Historien«.

Christian R. Jansen

Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvfjerdsårsdagen den 5. august 1970. Landbohistoriske Skrifter 4. (Landbohistorisk Selskab, 1970). 290 s.

På sin 70-årsdag den 5. august 1970 blev landbohistorikeren dr. Fridlev Skrubbeltrang hyldet med et stateligt festskrift indeholdende bidrag fra 15 fagfæller og redigeret af Svend Gissel.

Da det vil kunne have interesse for en vid kreds, skal afhandlingerne nævnes her. Thomas Riis skriver om: Villici og coloni indtil 1340. Et forsøg på en begrebsanalyse. C. A. Christensen: Det falsterske landstings erklæring 1484 om skyldjord og rebning. Svend Gissel: Om belejlighed og andre faktorer af betydning for jordvurdering i Danmark før 1660. Poul Rasmussen: Lenenes og domkapitlernes jordebøger i sidste halvdel af det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede. C. Rise Hansen: Hovbønder som havnearbejdere. Et strejftog i Korsør lens udspisningsregistre 1609/10–1619/20. Viggo Hansen: Studier over 1600-tallets landbrug i en midtjysk hedeegn, eksemplificeret ved Grindsted sogn. Axel Steensberg: En opmålingsprotokol med kort over ærøske præstegårdsjorder i 1734 med et fragment af landmålerens kladdebog (med interessante illustrationer). Birte Stig Jørgensen: Bønderne og udskiftningen i Hørsholm amt. Jens Holmgaard: En jysk godsslagtning. Bagge Lihmes salg af Stårupgårds

bøndergods til selveje 1794–1804. Holger Rasmussen: Vindmøllerne på Harboøre. Lars Rumar: Markegængsætningen i Norrbotten 1810–1850. Erik Helmer Pedersen: Landbrugskrisen 1818–1828. Et forsøg på en nuancering. Erik Stig Jørgensen: Hove-risopørgsmålet i og omkring stænderforsamlingen i Roskilde 1835–36. Claus Bjørn: Omkring andelsmejeribevegelsens tilblivelse. Sigurd Jensen: Erhvervsudvalgets krise i vinteren 1940–41.

Festskriftet udmærker sig på flere måder, dels ved sit homogene præg, dels ved sin spændvidde i tid – det er ikke mindst værdifuldt at blive ført så langt frem som til besættelsestiden – og endelig ved afhandlingernes lødighed. Flere af bidragene kan ansues såvel under en specifik lokal som en mere almen eller typisk historisk synsvinkel.

Den store bog er udstyret med behørlige registre og med en udførlig liste over Skrubbeltrangs store forfatterskab, rækkende fra 1923 til 1940, hvor de landbovidenskabelige afhandlinger selvfølgelig giver tyngden – med disputatsen om husmand og inderste fra 1940 i centrum – men hvor samtidig alsidigheden røber, at Skrubbeltrang aldrig har fornægtet sin ungdoms tilknytning til højskolen. Om at følge med tiden, hedder en lille artikel fra 1933.

Fridlev Skrubbeltrang kaldes i forordet for dansk landbohistories højt fortjente førstemand, og med god ret. Med 70-års grænsen i mente kan man vanskeligt tilbageholde en undren over, at der i et land som Danmark aldrig er blevet plads for et professorat i landbohistorie. Man ville i hvert fald indtil 1970 ikke have savnet en i alle henseender værdig kandidat til embedet.

Paul G. Ørberg

P. V. Glob: Højfolket. Bronzealderens Mennesker bevaret i 3000 År. (Gyldendal, 1970). 148 s.

De berømte egekistegrave fra den ældre bronzealder, der har givet forskningen et vigtigt materiale, har forlængst fået en alsidig behandling og vil sikkert også i fremtiden blive genstand for nye undersøgelser. I denne bog har rigsantikvaren vist sin opfattelse af denne mærkelige tid i vor forhistorie, dels ved en skildring af gravene og deres indhold, dels ved i tilslutning hertil at give en oversigt over tidens religion, da den omhyggelige gravlæggelse synes at vise en tro på et liv efter døden, hvad man så end vil forstå ved dette i sig selv lidt ubestemte udtryk.

P. V. Glob hører til blandt de få videnskabsmænd, der både behersker sit eget fag og ejer kunstens nådegave, hans skildring af sammensmeltningen af dansk natur og fortidens kultur læses med ublandet glæde. Således skal fortiden skildres, fordi dens spor i nutiden smelter sammen med naturen, og læseren føler, at disse 3000-årige minder kommer ham ved. Det er svært at afgøre, om billederne eller teksten er de bedste, de passer fortrinligt indbyrdes.

En bog af denne art kan dog ikke undgå at rejse andre problemer. Så længe arkæologien arbejder med fund og de materielle genstande, kan den nå vidt. Eksempelvis er P. V. Glob's rekonstruktion af opstillingen af fundet fra Fårdal mere overbevisende end det forsøg, G. Rosenberg foretog i Danske Studier 1929 (ikke nævnt i P. V. Glob's litteraturliste), men selv om man anerkender dette fremskridt, er man ikke meget videre. Man er nået den ydre form nærmere, men kernen er stadig ukendt, og vi ved ikke, hvilke forestillinger og følelser,

man forbandt med gudinden og hendes epiphani. Af P. V. Glob's fremstilling fremgår det, at han anser bronzealderens toneangivende folk for indoeuropæere, men det bliver svært at forklare, hvorfor germanerne som de eneste af denne sprogæt gjorde solen, de dyrkede, til hunkøn, mens den alle andre steder var mandlig, og hvorfor månen på samme måde fik modsat køn. Guder forandrer ikke køn, uden der findes en virkelig grund. Tvivlsom er vel også Gutorm Gjessings teori om, at manglebrættets hesteformede håndtag skal have religiøse traditioner tilbage til så fjern en tid. Den folkelige kunsts motiver lader sig nok forklare uden at ulejlige bronzealderen.

Skarpsindig og tiltalende er hypotesen om, at der i løbet af bronzealderen er trængt nye gudinder ind, at der er sket en åndelig vækkelse, som man nu vil kalde det, men vi kender ikke disse gudinders navne og ved ikke, om deres dyrkelse er udtryk for en inderliggørelse af menneskets holdning over for de ulykker, naturen og andre mennesker bragte over dem. Man har nu for længst opgivet tanken om, at helleristningerne er en pictografi, som skulle fortælle om en eller anden begivenhed. De står sandsynligvis i forbindelse med det kultiske, men der kommer næppe en Champollion, der kan afsløre gåderne. Også egekistegravene rejser nye spørgsmål, da det dog er rimeligt at tro, at det ikke blot var de rige slægter, der skulle fortsætte deres liv efter døden, men at også jævne mennesker gjorde sig deres tanker om tilværelsen, selv om deres nordiske Hades var udstyret mindre komfortabelt.

Det er ingen dårlig bog, der tvinger læseren til at tænke videre over

de antydninger, den fremsætter. Derfor må Højfolket anbefales.

Helge Søgaard

Sankt Knud Lavard. Catholica nr. 2-3, 27. årg. 1970. (Arne Frost-Hansens forlag), 186 s.

»Under hensyn til, at der ikke fra nyere tid foreligger en fyldestgørende samlet fremstilling af hans liv og betydning« har redaktionen af *Catholica* ønsket at fejre 800-året for Knud Lavards skrinlæggelse ved at udsende et dobbeltnummer om »Knud Lavard, denne fængslende og inspirerende skikkelse i vort lands og vor kirkes historie – inspirerende ikke mindst i en tid, da Danmark antagelig står over for at indtræde i et større europæisk fællesskab, med de krav også i åndelig henseende, som dette vil medføre.«

Katolikernes mening med at sende dette skrift til anmeldelse også i et videnskabeligt tidsskrift kan vel kun være, at de ønsker det vurderet ikke blot som religiøst, men også som videnskabeligt arbejde. Nutidige danske katolikkens holdning til Knud Lavard fremgår allerede af ovenstående citat fra indledningen til det foreliggende hæfte, som i øvrigt rummer 9 afhandlinger af fremtrædende katolikker. Undertegnede anmelder plæderede i 1967 i en artikel i nærværende tidsskrift for at opfatte Knud Lavard som lidet værdig til rollen som national/religiøs helteskikkelse. Da dette beskedne bidrag lades ganske ude af betragtning i festskriftet, også i arkivar J. Nybo Rasmussens gennemgang af Knud Lavardforskningen, er undertegnede for så vidt ikke den rette anmelder, da kritik kunne opfattes som et produkt af

mindre velanbragt forerettelse. Derfor skal blot konstateres, at argumenterne for den katolske opfattelse ikke forekommer anmelderen overbevisende, bl. a. fordi katolikkerne trods deres påståede europæiske orientering øjensynlig ej heller har bemærket de nyere tyske bidrag til Knud Lavard-opfattelsen, som undertegnede finder epokegørende.

Helge Paludan

Anne Riising: Danmarks middelalderlige Prædiken. (Institut for Dansk Kirkehistorie, Gad, 1969). 528 s.

Udforskningen af den danske middelalderhistorie har i det sidste tiår koncentreret sig specielt om kirkens forhold. Såfremt dette forhold er udtryk for mere end en tilfældighed, kunne det tages som en reaktion på tidligere tiders intense interesse for statens indretning og udvikling. I hvert fald kan man konstatere, at Niels Skyum-Nielsen i 1963 dispute-rede på en afhandling om kirkens politiske kamp mod staten i 13. århundrede, medens Troels Dahlerup i 1968 disputerede på et arbejde om kirkens interne administrationsapparat. Det ligger i smukkeste fortsættelse af disse arbejder, der var baseret på forfatterens overordentlige kyndighed i kirkeret, når Anne Riising nu supplerer dem med en disputats om den religiøse side af kirkens virke, baseret på en tilsvarende kyndighed i middelalderlig teologi.

Den, der ved i historiske arbejder atter og atter at møde middelalderprælater, hvis handlingsmotive angiveligt var politiske ambitioner og godsgriskhed, måtte være kommet til den antagelse, at datidens præsteskab ikke gav sig af med at anvise menig-

heden »vejen, sandheden og livet«, får sine begreber grundigt revideret ved læsning af dr. Riising's arbejde. Middelalderpræsterne holdt utallige prædikener, hvis centrale tema var, hvad mennesker skulle tro og især gøre for at blive salige.

Det er prædikenmaterialet fra det førreformatoriske Danmark, der er genstand for behandling i bogen. En beskrivelse af det religiøse liv som helhed ligger derimod ifølge forfatterens udtrykkelige erklæring uden for dens rammer. Fra en samfundshistorisk synsvinkel er denne indskrænkning at beklage; det ville være overordentlig interessant nærmere at få belyst relationerne mellem præsteskabet og menighederne. Lykkedes det i løbet af de første århundreder efter landets officielle kristning de gejstlige fuldt ud at overtage det åndelige førerskab for den brede almue, der til næsten 100 pct. var analfabeter? Til at svare på spørgsmålet af den karakter rækker kildematerialet måske næppe. Anne Riising har i hvert fald holdt sig til det kildekritiske forsvarlige og alene givet en analyse af de bevarede prædikeneres teologiske indhold og af den kristendomsforståelse, de formidler. Principielt er der da nok så meget tale om et teologisk som om et faghistorisk arbejde; men det forringer naturligvis ikke i sig selv afhandlingens værdi. Den betyder et overordentlig stort fremskridt med hensyn til vor viden om, hvilke synspunkter præsterne prædikede; derimod slås det i bogen fast, at vi desværre ved for lidt om prædikenernes rolle i det religiøse liv som helhed. Det må dog fra nu af betragtes som en kendsgerning, at der blev prædikeret mere, end det siden blev påstået i reformatorernes antikatske agitation; omend det tillige turde være givet, at her som i alle

Romerkirkens lande var skriftestolen som bindeled mellem kirke og menighed vigtigere end prædikestolen.

De allerfleste af de prædikener, der blev holdt i det middelalderlige Danmark, er naturligvis gået tabt allerede af den grund, at de næppe er blevet holdt efter manuskript. I håndskrifter er dog bevaret syv prædikensamlinger fra forskellige tidspunkter mellem ca. 1300 og Reformationen; det meste af materialet er på latin og foreligger ikke hverken oversat eller udgivet. Dr. Riising skønner, at disse mange utrykte prædikener, som det har været en betydelig arbejdspræstation at gennemgå, er repræsentative for de prædikener, der er blevet holdt i det pågældende tidsrum. Dette skøn forekommer rimeligt i betragtning af, at alle de bevarede prædikener synes at afspejle samme teologiske grundsyn uanset, at de stammer fra vidt forskellige ophavsmænd og uanset, at nogle synes beregnet på læge, andre på gejstlige tilhørere. De forkyndte synspunkter har været særdeles stereotype, og det er lidet sandsynligt, at andre prædikanter på nogen original måde er afvejet fra disse prædikener, der blev nedskrevet som mønster for præster med en mere beskeden tungefærdighed.

Den kristendom, der forkyndtes, var ifølge Anne Riising klar og utvetydig: denne verden var en jammerdal, jordelivet havde ingen som helst værdi som andet end forberedelse til det hinsidige. Prædikanterne forkyndte vel Guds nåde, men denne var helt betinget af den enkeltes overholdelse af Guds lov. Gud var vred på menneskeheden; Kristi genkomst skulle ikke imødeses med glæde, men med frygt. Han ville komme som den hævnende dommer. Nådemedlerne var i mellemtiden betroet kirken, som skulle foreskrive hver enkelt at betræde

bodens vej i en næsten fortvivlet kamp med verden, kødet og djævelen. Prædikanterne synes uden undtagelse at have betragtet deres tilhørere som forhærdede syndere; derfor talte de mere til dem om Guds retfærdighed end om hans nåde; derfor udpenslede de i detaljer Helvedes rædsler, men havde lidet at sige om Himmeriget.

Den grundige påvisning af dette teologiske grundsyn i prædikenerne er det vigtigste resultat i disputatsen. Den slutning trænger sig på, at middelalderen trods alt, hvad der er sagt til dens rehabilitering, for almuens har været en åndeligt mørk tidsalder. I alt fald var der ingen trøst at finde i troen på den Gud, præsterne prædikede om.

Spørgsmålet er så blot, om menigmand havde samme verdensbillede som præsten. Det vil kun en religionshistorisk-sociologisk undersøgelse kunne afgøre. Kildematerialet rækker måske som nævnt næppe til en sådan, omend dog Edvard Bull så tidligt som i 1912 gjorde forsøget for Norges vedkommende med den banebrydende disputats »Folk og kirke i middelalderen« (som ejendommeligt nok ikke indgår i Anne Riisings meget omfattende litteraturliste). For undertegnede at se ligger da en af de meget store fortjenester ved den foreliggende bog deri, at der trods den erklærede hensigt om alene at skrive om det teologiske alligevel er gjort flere vellykkede forsøg på at formulere og besvare spørgsmål af sociologisk karakter.

Det gælder for det første en indledende undersøgelse af, hvilke kategorier af gejstlige der optrådte som prædikanter og af prædikens faktiske omfang. Det er herunder særdeles interessant at få oplyst, at medens der i byerne var masser af

prædikanter, var de på landet en mangelvare. Ofte blev der ikke prædikeret, fordi der simpelt hen ikke boede nogen præst, f. eks. fordi sognekirken henlagdes til underhold for en kannik ved domkirken; kannikerne kunne besidde op til fem sognepræsteembeder hver. Blev der endelig prædikeret, foregik det måske ved en af de for senmiddelalderen så karakteristiske vagabonderende klerke som vikar for sognepræsten. Disse klerke var imidlertid et betydeligt problem for kirken, fordi de ofte var inficeret med kætteri. Deres livsførelse var ej heller altid i overensstemmelse med det mønster, de officielle prædikanter anviste. Således måtte Slesvigbispens i 1497 skride ind mod, at de sad og drak på knejperne. Den antagelse har da en del for sig, at den etablerede kirkes sortsyn ikke nåede ud til alle kroge af landdistrikterne.

En sådan hypotese synes at kunne bekræftes yderligere af dr. Riisings måske mest interessante kapitel om »Kætteri, overtro og troldom«. Ved at undersøge ikke, hvad præsterne gik ind for, men hvad de tordnede imod, når hun frem til en detaljeret beskrivelse af mange folkelige forestillinger. »Nogle vil ikke klippes eller vaskes om lørdagen og ikke gøre rent eller muge, men det er ikke af fromhed, men af overtro. Vi bør tværtimod arbejde mere om lørdagen end på andre hverdage, så at vi ikke risikerer at gøre indtryk af, at vi er som jøderne. Nogle aflægger tåbelige løfter, som de der spiser krebs for øjnene i den tro, at deres øjne aldrig vil blive dårlige, når de har svoret at spise krebs.« Sygdom og ulykke hang altid over middelaldermenneskets hoved, og magi og troldom kunne da synes langt mere tillokkende hjælpemidler end den evige bodsgang, som præsten prædikede.

Almuen klamrede sig til sit hedenskab trods alle kirkelige forbud. Midt i det 15. århundrede måtte sognepræst Peder Madsen fra Ribe konstatere, at »nogle tilbeder månen, og der findes mange, som nu om stunder tilbeder nymånen, idet de knæler for den med blottet hoved og tiltaler den. Mange faster på nymånedagen, selv hvis det er en søndag, hvor det efter kirkeretten ikke er tilladt at faste, fordi søndagen er en glædesdag til minde om opstandelsen. Alt dette er afgudsdyrkelse. Nogle tilbeder solen . . .«

Stofmængden i denne bog er således uhyre. Forfatteren udtrykker det håb, at de latinske prædikenmanuskripter engang kan blive udgivet. Dette kan man varmt tilslutte sig; der kan sikkert drives megen viden-skab endnu på det kildemateriale, eksempelvis i stil med Anne Riisings analyse af den samfundskritik, der ligger gemt i prædikenerne.

Hvis teksterne havde foreligget i trykt stand, kunne mange fyldige kildecitater og referater være sparet, da læseren ikke ville være fuldstændig udleveret til forfatterens redelighed i dokumentationen. Som bogen nu foreligger, er den unægtelig ikke den lettest læste af vor generations middelalderdisputatser, men det er nok den væsentligste.

Helge Paludan

Stefania Kamińska: Klasztory Brygidek w Gdańsku, Elblągu i Lublinie (Birgittinerklostrene i Gdańsk, Elbląg og Lublin). (Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1970. Forlag: Ossolineum, Wrocław, 1970). Engelske og russiske resuméer, 232 s.

Den betydeligste kulturindsats i nordisk senmiddelalder var utvivlsomt

den religiøse bevægelse, der tog sit udgangspunkt i den hellige Birgitta og klosteret i Vadstena. Birgittinerordenen bredte sig over Nord- og Østeuropa og havde også klostre i Italien – de danske klostre var som bekendt Maribo og Mariager. Efter Modreformationen fik bevægelsen en ny opblomstring i 1600-tallet og fik mange klostre i Sydeuropa.

Birgitta-skikkelsen og birgittinerne har i høj grad interesseret moderne forskere. Fra 1960'erne foreligger således to væsentlige monografier af svenske historikere. Hans Cnattingius: *Studies in the Order of St. Bridget of Sweden, I, The Crisis in the 1420's*, Uppsala 1963 og Tore Nyberg (nu Odense universitet): *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters*, Lund/Leiden 1965. Nyberg medtog ikke Prøjsen og Polen i sit arbejde, men han publicerede nogle år forinden fra svenske håndskrifter 14 breve (1395–1402), der viste den snævre forbindelse mellem klostrene i Gdańsk og Vadstena (*Zapiski Historyczne*, 27, Toruń 1962, s. 53–77). Denne udgivelse citeres naturligvis hyppigt af dr. Kamińska, hvis bog udkom netop i 600-året for den første pavebulle, der bekræftede Birgittinerordenen.

Arbejdet, der oprindeligt er en disputats fra universitetet i Toruń, 1967, omfatter de to prøjsiske klostre i Gdańsk og Elbląg samt det polske kloster i Lublin. Langt det vigtigste var klosteret i Gdańsk, grundlagt 1396/97 af Den tyske Ordens stormester Konrad von Jungingen for at skabe faste rammer for et samfund af bodfærdige »faldne« kvinder, en ordning der ikke vandt bifald i Vadstena, hvor man foretrak, at nonnerne var uberygtede. Først 1840 blev det nedlagt. Derimod fik klosteret i Elbląg ikke nogen lang levetid. Det

var grundlagt 1458 som resultat af et løfte givet af de prøjsiske byer og adelsmænd under krigen mod Ordenen 1454–1466. Måske skyldtes klosterets svaghed, at dets oprindelige jordejendomme faldt tilbage til Ordenen 1466. Mindre end et halvt århundrede efter grundlæggelsen var klosteret forladt, og et nyt forsøg på at bringe liv i det o. 1512 kronedes ikke med held. Det tredje kloster, der behandles, er klosteret i Lublin. Oprindeligt ville kong Władysław Jagiełło have bygget det på selve slagmarken Grunwald/Tannenbergs som tak for den polske sejr over Ordenen 1410, men området blev snart generobret af Ordenen. I stedet grundlagde han 1412 et kloster i den vigtige sydøstpolske handelsby Lublin; 1426 skænkede han det en del godser, en beslutning der muligvis er influeret af Erik af Pommerns nylige besøg – både Erik og hans stedmoder Margrethe interesserede sig som bekendt levende for birgittinerne. Dette klostres blomstringstid falder i øvrigt først i 1600-tallet, en epoke der kun behandles løseligt.

Dr. Kamińska har lagt hovedvægten på fremstillingen af klosteret i Gdańsk (s. 36–123); særligt for godshistoriens vedkommende har hun kunnet bygge på utrykt materiale fra arkivet i Gdańsk. Det fornemmes, at forfatteren selv er katolik (således i den hyppige polemik med Danzigs tyske historieskriver Paul Simson), ligesom hun ved omtalen af Birgittas visioner nøje følger sin promotor, professor Karol Górskis råd: historikeren bør ikke undersøge overnaturlige hændelsers autoritet, da han normalt ikke er kompetent dertil.

Eksistensen af en sådan katolsk præget historieskrivning i dagens Polen er, efter anmelderens opfattelse, omtale værd, og det er glædeligt, at

der findes publikationsmuligheder. Men det må understreges, at bogens styrke ligger i undersøgelsen af detaljer. Desuden præsenteres vi for en imponerende litteraturliste (s. 202–216), hvortil kommer fortegnelse over utrykte og trykte kilder (s. 197–202). Forfatterens almene historiske baggrund kan derimod stedvis virke noget svag.

Jørgen Steen Jensen

Hanserezesse. Vierte Abteilung (von 1531 bis 1560). Zweiter Band: 1535 Juli bis 1537. Herausgegeben vom Hansischen Geschichtsverein. Bearbeitet von Klaus Friedland und Gottfried Wentz (†). (Böhlau Verlag, Köln/Wien, 1970). XII + 640 s.

Efter 29 års pause har Hansische Geschichtsverein udgivet endnu et bind Hanserezesse, ved Klaus Friedland og den allerede i 1945 afdøde Gottfried Wentz. Det er 2. bd., omfattende perioden juli 1535–årsskiftet 1537/38, af 4. afdeling, der skulle omfatte årene 1531–1560, idet de tre foregående afdelinger af den store kildeudgave, udgivet af Die historische Commission bei der Königliche Academie der Wissenschaften 1870–1913, omfatter årene henholdsvis 1256–1430, 1431–1476 og 1477–1530.

Efter en indledning med gennemgang af hovedtræk af hansestædernes politiske historie i perioden og en oversigt over bogens kildemateriale, fordelt på arkiver, samt en litteraturliste, følger selve aktmaterialet. Det er samlet omkring hansestædernes enkelte møder og forhandlinger i perioden, syv i alt. Efter korte indledninger og oversigter følger materialet, opdelt i forskellige grupper, dokumenter fra det forberedende arbej-

de, reces, beretninger, bilag osv. En del aktstykker gengives i registre og korte indholdsreferater, især hvor man har kunnet henvide til allerede udgivne udtog.

Det omfangsrige bind afsluttes med et stort stednavne- og personregister, en personfortegnelse efter stænder, et sagregister og en konkordans, hvor man ud fra datoangivelser kan finde frem til bestemte aktstykker.

Dette bind bliver ifølge forordet det sidste i den lange udgivelsesrække, der nu omfatter i alt 25 bd., idet man formentlig standser denne. Udgivelsesformen har vist sig stadig mere uegnet for det senere kildemateriale; for 1500årene er kilder fra fyrsters, kongers og nationalstaters arkiver af større interesse for historikerne end hansestædernes politiske kilder. Hertil kommer, at 1500årenes hansearkivalier blev svært ramt af krigens og efterkrigstidens tab.

At udgivelsen standser, er beklageligt. Værket er en værdifuld nøgle til et stort kildemateriale. Alene det sidste bind gengiver, refererer eller citerer mere end 1000 aktstykker, hvoraf de 117 findes i Rigsarkivet i København, mens de øvrige fordeler sig på 36 andre arkiver spredt ud over Nord- og Mellemeuropa.

Ole Degn

Gottfried Lorenz: Das Erzstift Bremen und der Administrator Friedrich während des Westfälischen Friedenskongresses. Ein Beitrag zur Geschichte des schwedisch-dänischen Machtkampfes im 17. Jahrhundert (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der neueren Geschichte e. V. Bd. 4, Verlag Aschendorf, Münster 1969).

Ærkestiftet Bremen kom i det 17. årh. til at spille en meget væsentlig

rolle i den svensk-danske magtkamp. Det hang sammen med, at såvel de svenske som de danske udenrigspolitiske beslutningstagere tænkte i magtbalancebaner. Disse var centreret omkring den internordiske rivalitet, sidst for alvor udløst i Kalmarkrigen. Denne afsluttedes med den fred i Knærød, der blot blev en Versaillesfred. Hovedsynspunktet i Sverige og Danmark var, at det for enhver pris gjaldt om at hindre modparten i at udvide sin territoriale, politiske og økonomiske magt og indflydelse, så man ikke risikerede at bukke under i det nye svensk-danske opgør, som man fandt næsten uundgåeligt, næsten blot et spørgsmål om en gunstig ydre konjunktur. Lykkedes det alligevel rivalen at ekspandere, måtte man også selv i gang. Efter Kalmarkrigen fik Sverige held med sig, idet Gustav Adolf udvidede sin magt kraftigt i det østlige Østersø-område, territorielt på Ruslands og Polens bekostning, magtbalancemæssigt også på Danmarks. Christian IVs ene og gode mulighed for at svare igen lå i Nordvesttyskland, især i Den nedresachsiske Kreds. Dette bragte ærkestiftet Bremen i centrum for hans bestræbelser. Den danske kongemagt kunne vinde en hovedindflydelse i dette stift ved at sikre prins Frederik koadjutoriet og dermed siden selve administrationen her. Blot et koadjutorium ville give Christian IV ret til at intervenere diplomatisk og militært mod en kejserlig og katolsk trussel mod stiftets grænser, ville tæmme de anti-danske Hansestæder og i det hele taget give ham fundamentet til en indflydelsessfære i Den nedresachsiske Kreds, der, som hans rigsråd frygtede, kunne danne basis for en kongelig ekspansionspolitik i Tyskland under protestantisk banner.

I 1621 lykkedes det efter en mili-

tær optrapning og diplomatisk tilnærmelse til Nederlandene og England Christian IV at sikre sønnen koadjutoriet, og desuden vandt han i disse år indflydelse i andre af kredsens territorier. Sverige så skinsygt og nervøst, men afmægtigt til. Indflydelsen i Bremen og i kredsen gav Christian IV chance for at få militær, politisk og økonomisk kontrol over denne, ikke mindst over Elben og Weser, desuden over det vigtige nordvesttyske lejetroppehvervemarked, dvs. stærkt forøgede ressourcer til det optrækkende opgør med Sverige. Det blev i den situation Sveriges store held, at Christian IV i Kejserkrigen 1625–29 led det nederlag, der forpligtede ham til at opgive sin nordtyske indflydelsessfære, og som for første gang gav Gustav Adolf chancen for at skabe en modsvarende svensk magtposition her. Denne blev udnyttet fra 1630, hvorved den hidtidige dansk-norske territoriale omklamring af Sverige i det hele afløstes af en tilsvarende svensk. Svenskernes nederlag ved Nördlingen i 1634 gjorde det ganske vist muligt for Christian IV at gennemtrumfe valget af Frederik til administrator i ærkestiftet Bremen, men Sveriges militære position i Nordtyskland var dog fortsat alt for stærk til, at Christian på basis af Bremen-administrationen kunne opnå en egentlig indflydelsessfære som før Kejserkrigen. Ærkebispens og stænderne i stiftet måtte nemlig slutte en neutralitets-traktat med Sverige, der i realiteten gjorde stiftet til svensk indflydelsessfære med lidet spillerum for Frederik til at føre en selvstændig, for slet ikke at tale om svensk-fjendtlig politik.

Christian IV kunne dog ikke opgive den danske kongemagts traditionelle magtkamp med Sverige trods

idelige advarsler fra sit rigsråd, der så med mistillid på og søgte at modarbejde kongens aktive nordtyske politik. For at demonstrere sit krav på Danmarks overvejende dominium maris Baltici, som Sverige nu mindre end nogensinde var villig til at anerkende, strammede Christian IV sundtoldpolitikken mere og mere, hvorved han kastede Nederlandene næsten i armene på Sverige. Desuden søgte han ved en fredsmæglingspolitik mellem Sverige og kejseren, ledsaget af allianceforhandlinger med denne, at modarbejde og nedbryde Sveriges magtstilling i Nordtyskland, ikke mindst i det Pommern, der i svensk hånd nedbrød sammenhængen i det danske Østersødominium. Det blev baggrund for, at Axel Oxenstierna og Sverige i 1643 startede Thorstenssonkrigen. Den svenske sejr her betød det afgørende magtbalanceskifte i Østersøen og satte den danske konges indflydelse ved de vestfalske fredsforhandlinger helt ud af spillet. Tilmed erobrede den svenske general Königsmarck under krigen imod den omtalte neutralitetstraktat ærkestiftet Bremen, som Axel Oxenstierna i det væsentlige på grund af magtkampen med Danmark siden ikke ville give slip på igen, men ved fredsforhandlingerne i Osnabrück og Münster sikrede Sverige, oven i købet som sekular besiddelse. Dermed havde Sverige yderligere strammet sin omringning af Danmark, og, vigtigst af alt, umuliggjort en ny ekspansion i Nordvesttyskland fra den danske kongemagts side, samtidig med, at man havde sikret sig et eminent udgangspunkt for et angreb på de tilgrænsende Hertugdømmer og Jylland. Først under Den store nordiske Krig måtte man atter opgive dette.

Selv om Bremen-problematikken således, som skitseret, er af evident

betydning for forståelsen af den dansk-svenske magtkamp i det 17. årh., er den hidtil i så henseende blevet forsømt i den historiske forskning. Det er derfor kærkomment, at tyskeren Lorenz har sat sig for at skildre den i tiden fra Brömsebro-freden 1645 til den vestfalske fred 1648. Bogen, der er en dissertation, falder i tre afdelinger.

I del A (s. 7–51) redegør forf. i en ganske synspunktrig og pædagogisk, vel især for tyske læsere, der må forudsættes mindre bekendt med den nordiske problematik, bredt anlagt oversigt for den nordiske magtkamps forløb fra 1618 til 1644, dvs. fra den danske kongemagt for alvor satte sin offensiv ind i Nordtyskland og indtil svenskerne erobrede ærkestiftet. Blandt ret få indvendinger mod denne oversigt kan nævnes, at forf. (s. 16) glemmer hovedmotivet til Christian IVs uforsigtige indgriben i Kejserkrigen, jalousien mod Sverige og frygten for et svensk direktorium. Tillige refererer han (s. 12) forkert det danske rigsråds definition af grænsen for det danske dominium maris som løbende »zwischen Bornholm und Gotland« (jvf. Erslev, Aktst. I s. 336).

I del B (s. 52–114) redegøres der for ærkestiftets (ret perifer) placering under de langvarige dansk-svenske fredsforhandlinger i Brömsebro (kap. I); desuden for kampen om Bremervörde og for ærkebisp Frederiks og Christian IVs forgæves forsøg på at vinde stiftet tilbage (kap. II); endelig for det gesandtskab til Stockholm i vinteren 1645–46, som ærkebispens lod affærdige for i henhold til Brömsebrofredens art. 38 at forhandle med Sverige om ærkestiftets restitution. Disse forhandlinger betegner forf. som stort set spilfægteri fra svenskernes og ikke mindst fra Axel

Oxenstiernas side (kap. III). Dette er med rette, idet denne danskerhader og overvejende nordisk orienterede politiker ikke kunne drømme om at afgive et for magtkampen mod Danmark så strategisk vigtigt område.

I den centrale del C (s. 115–89) gøres der endelig meget kortfattet (kap. I) rede for de svensk-kejserslige forhandlinger om Bremens skæbne i Osnabrück indtil februar 1646, dernæst meget indgående (kap. II, III og IV) for Frederiks politik på fredskongressen, dels før han blev tronfølger i Danmark, dels før og efter Christian IVs død. Forf. viser, hvor ringe spillerum Frederik havde, idet han ikke var i stand til at øve indflydelse på afgørelserne hverken i Wien, Stockholm eller København. Heller ikke overraskende kommer forf. til det resultat, at ændringerne i Frederiks konstitutionelle stilling i Danmark fik stor betydning for hans politik og dennes forløb på fredskonferencen. Frederik kom ifølge forf. først meget sent og for sent, i slutningen af 1646, til den erkendelse, at han hverken ad diplomatisk eller militær vej havde udsigt til at få sit stift tilbage, hvorpå han nølende gik ind på at lade forhandle om en erstatning for dette, først i form af et andet territorium end Bremen, siden, da også dette viste sig udsigtsløst, i form af en afståelsessum. I forhandlingerne herom havde hans gesandt og kansler Dietrich Reinkingk længe held med sig, indtil også dette glippede med prins Christians død. Denne gjorde nemlig Frederik til tronfølger, hvorefter han var forsørget og ikke ifølge kejseren og Sverige mere kunne tilkomme nogen erstatning. Selv i denne nye situation opgav Frederik kun sine restitutions- og erstatningskrav for ikke at sætte sit valg til dansk konge på spil, idet det danske

råd ikke for fastholdelsen heraf ville risikere en ny krig med Sverige (s. 174 ff.). Ganske vist gav Frederik efter sit valg til konge afkald på sine rettigheder til stiftet for at befæste sin position i Danmark, men søgte dog utvivlsomt alligevel at holde en dør åben for med en form for retlig begrundelse at kunne starte en fremtidig ny aggressiv dansk Bremenpolitik (s. 184 ff.).

Bogens anlæg betinges af det benyttede kildemateriale. Ud over de trykte kilder har forf. udnyttet utrykte materiale i Rigsarkivet i Kbh., hovedsagelig administratorens kancelliarkiv, Regeringskancelli i Glückstadt, samt TKUA Bremen stift; desuden er især Bremen domkapitels arkiv i Niedersächsisches Staatsarchiv i Stade udnyttet. Dette er derimod ikke tilfældet med det betydelige utrykte materiale i Stockholm og Wien. Det kan nok forsvares for Wiens vedkommende, da det på basis af det trykte materiale lykkes forf. at demonstrere hovedlinjen i kejserens politik over for Danmark, der hovedsagelig tillige var hans Bremen-politik: Så længe kejseren kunne håbe på, at Christian IV ville forbinde sig med ham imod Sverige, viste han sig imødekommende over for Frederik og ville ikke overlade svenskerne stiftet; da det håb brast, gik også den kejserlige interesse for Bremen fløjten.

Derimod er det uheldigt, at de utrykte kilder i Stockholm ikke er inddraget. Forf. begrunder det bl. a. med, at Bremen-problematikken ikke blot for kejseren, men også for Sverige kun var et blandt andre og vigtigere spørgsmål (s. 4), men dette strider noget mod hans rigtige fremhævelse af stiftets store strategiske betydning i den svensk-danske magtkamp (s. 1), af, hvorledes Bremen-spørgsmålet under fredskongressen

overhovedet ikke kan forstås uden kendskab til denne, slående rigtigt formuleret sådan: »Schweden bestand auf der Abtretung Bremens weniger um dieses Gebiets willen . . . oder um den Kaiser zu treffen, sondern vor allem aus dem erwähnten Gegensatz zu Dänemark heraus« (s. 191).

Da forf. med sin bog netop har ønsket at give et bidrag til den dansk-svenske magtkamp, burde det utrykte Stockholm-materiale følgelig være inddraget, så meget mere som dette materiale utvivlsomt ville have bidraget til den indgående analyse af motiverne bag de nordiske statsmænds handlinger, uden hvilken magtkampen ikke kan forstås rigtigt. Her står man ved et svagere punkt i afhandlingen. Forf. har interesseret sig meget mere for selve begivenhedsforløbet, for Danmarks, Sveriges og især for ærkebisp Frederiks handlinger, meget mindre for de nok så interessante motiver bag disse. Frederiks lange tøven med at opgive sit restitutionskrav begrundes således ikke mindst med hans »Entschlossenigkeit« (s. 139 sml. s. 15), et karaktertræk hos Frederik, som i øvrigt er blevet overbetonet i historieforskningen. Forf. burde have spurgt sig selv: Hvorfor var Frederik *dengang* ubeslutsom? Hvorpå et svar utvivlsomt var, at han betragtede problematikken ud fra to modsat rettede synspunkter, hvilket lammede hans handlekraft. Dels som den ikke førstefødte kongesøn, der skulle sørge for at skaffe sig selv det bedst mulige udkomme, i hvilken situation han straks burde have sat alt ind på at benytte den gunstige lejlighed til at sikre sig et andet stift. Dels som den prins, der havde store chancer for at blive tronfølger og konge som følge af den barnløse prins Christians store svagelighed; i hvilken situation han måtte

se sagen fra den aggressive danske kongemagts side, for hvem et ubetydeligt stift eller en mindre pengeerstatning med deraf følgende forpligtelse til en retlig opgivelse af Bremenstiftet var af langt mindre interesse end en fastholden af retskravet til dette vigtige ærkesæde. Et andet karakteristisk eksempel på forf.s mindre interesse for motiverne findes s. 138, hvor han som en slags forklaring på Christian IVs tilbageholdenhed med støtte til Frederik ud over finansnøden skriver: Kongen »scheint . . . auch nicht mehr viel Interesse an der Bremer Frage gehabt zu haben«. Hvorfor?

Skavanken hænger sammen med, at forf. i for høj grad har betragtet udviklingen i magtkampen ud fra et statsadfærdssynspunkt, Danmark som en helhed, Sverige ligeså (omend i mindre grad), uanset staten som aktør er en abstraktion. Ganske vist nævnes modsætningen mellem krigs- og fredspartiet i Sverige, ligeså det danske råds indflydelse på Christian IVs og ærkebisp Frederiks politik, men kun ret sporadisk (se således s. 105 f, 142 f, 86 f, 174 f). Da den svenske og især da den danske udenrigspolitik indtil statsomvæltningen 1660 ikke kan forstås uden hensyntagen til den (i Danmark meget kraftige) konstitutionelle magtkamp mellem konge og rigsråd, burde denne i langt højere grad være draget ind i skildringen. De betydningsfulde danske rådsaktører i udenrigspolitikken handlede under hele Trediveårskrigen ikke blot som repræsentanter for staten (Danmark-Norge-Hertugdømmerne) eller for den danske kongemagt, men også som repræsentanter for det danske rige og for sig selv (Corfitz Ulfeldt), dertil ikke mindst som repræsentanter for deres egen stand (til dels bortset fra svigersønner som

Hannibal Sehested), dvs. i skarp konkurrence med og modstrid mod den enevidstiltbøjelige kongemagt. Generelt burde det således være nævnt, at en hovedbaggrund for rådets modstand mod den danske kongemagts aktive Tysklandspolitik var, at denne, hvis den lykkedes, ville give kongen langt større råderum end hidtil over udenrigspolitikken udformning og retningslinier på bekostning af rigsrådets, hvilket også ville føre til en mindskelse af rådets magt indadtil over for kongemagten. Det ville nok så godt som det lidet sigende »im Grunde gennemmen« (s. 62) forklare de danske rådsesandters ringe interesse for Bremen i Brömsebro. Christian IVs svigtende støtte til Frederik i hans sidste år i den Bremen-sag, som han i 1621 kaldte »det kæreste, mig i verden er« (Egh. Br. I s. 213), bliver også mere forklarlig, hvis den ses ud fra magtkampen konge-råd. Christian IVs hele aggressive udenrigspolitik over for Sverige havde nemlig spillet fallit med nederlaget i Thorstensson-krigen, hvorfor kongen siden var nødt til at tage langt større hensyn til rådets defensive linie i udenrigspolitikken end hidtil, ikke mindst hvad angår den Bremen-politik, som rådet aldrig havde kunnet døje.

Kort sagt, bogen ville have vundet i dybde, hvis forf. havde været mindre i pagt med den mere traditionelle historieforskning med dens større vægt på selve det ydre begivenhedsforløb, mere i pagt med den moderne politologiske forskning med dens større vægt på selve beslutningstagningen (the decision-making process).

Disse kritiske bemærkninger skal dog ikke fordunkle, at forf. inden for sine rammer har skrevet en grundig bog, der ikke mindst giver god be-

sked om Frederiks politik og de retlige problemer i forbindelse med stiftets omtumlede skæbne. Forf. har ligeledes i det hele benyttet sine kilder varsomt og kritisk og er vel orienteret i litteraturen. Endelig fortjener det at nævnes, at han i et langt exkurs (s. 224–48) er kommet til en utvivlsomt rigtigere vurdering af Dietrich Reinkingks statstanker end den herskende og således argumenterer for, at disse i højere grad end hidtil troet svarer til grundtankerne i Kongeloven.

Leo Tandrup

J. O. Bro-Jørgensen: Heinrich Carl Schimmelmänn, en studie i skatmesterens fortid. (Fremad, 1970). 252 s.

Forhenværende arkivar ved Rigsarkivet, J. O. Bro-Jørgensen, har med dette arbejde ønsket at kaste lys over den del af H. C. Schimmelmännns liv og virke, der ligger forud for dennes indtræden i dansk tjeneste i begyndelsen af 1760'erne.

Fremstillingen bygger på et ganske omfattende arkivalisk materiale, hvis geografiske spredning på udmærket vis illustrerer Schimmelmännns vidtstrakte virkefelt.

Et kort, indledende kapitel om Schimmelmännns første fremtræden – hvori Bro-Jørgensen navnlig koncentrerer sig om at sandsynliggøre, at Schimmelmännns første (og i øvrigt mislykkede) forsøg i forretningsverdenen fandt sted i Hamburg – fører frem til bogens hovedafsnit, hvor kildematerialet flyder rigeligere.

Omkring 1750 optræder Schimmelmänn i kompagniskab med en vis Joseph Bolza, der allerede fra begyndelsen af 1740'erne havde været travlt optaget af at udnytte de fremragende

spekulationsmuligheder i Sachsen, hvor bortforpagtning af statsindtægter nåede et højdepunkt under førsteminister von Brühl. Det kom for Schimmelmänn til at dreje sig dels om forpagtning af accise dels om regulær spekulation i sachsiske statsobligationer.

Den preussiske invasion i Sachsen i 1756 åbnede uanede muligheder for acciseråd Schimmelmänn, der ikke veg tilbage for at stille sin viden om de økonomiske forhold i Sachsen til rådighed for Frederik II's feltkrigskommissariat. Fra september 1756 leverede han korn til den preussiske hær i Sachsen. At fortjenesten ved disse transaktioner ikke har været ringe ses tydeligt af den ganske pæne difference mellem Schimmelmännns opkøbspriser og kommissariatets godtgørelsespriser.

Bro-Jørgensen redegør på udmærket vis for, hvorledes Schimmelmänn bestandigt spillede på flere heste, således i spørgsmålet om overtagelse af porcelænslagrene og forpagtning af fabrikken i Meissen, hvor Bro-Jørgensen finder det sandsynligt, at Schimmelmänn gik Sachsens ærinde.

Det var vigtigt for den nyudnævnte preussiske geheimeråd ikke at bryde broer af bag sig, for i hans metier kunne man aldrig vide, hvornår man fik brug for at vende tilbage; Bro-Jørgensen fremhæver Schimmelmännns brev til von Brühl af 26. oktober 1756 som et forsvar for hans samarbejde med preusserne (s. 47), men det burde nok være understreget, at meningen *ikke* var at forsøge at føre von Brühl bag lyset (et sådant forsøg ville også være dømt til at mislykkes, da Schimmelmänn og von Brühl i mange henseender var to alen ud af ét stykke); meningen var derimod at give von Brühl materiale i hænde, så han kunne rehabilite

Schimmelmänn over for sine omgivelser (først og fremmest kongen) og dermed holde vejen for et evt. senere samarbejde med Schimmelmänn åben.

Efter at Schimmelmänn i 1757 havde forlagt residensen til Hamburg, kastede han sig for alvor ind i mønt- og vekselspekulationer. Bro-Jørgensen gennemgår Schimmelmännns forbindelse med møntstederne i Preussen, Sachsen, de mecklenburgske stater og Plön og illustrerer herigennem den ulykkelige udvikling i møntforholdene i Tyskland (således f. eks. fra en 14-daler-møntfod i 1755-56 til en 41-daler-møntfod i 1761). Særlig vigtig til belysning af disse forhold er den omfattende korrespondance mellem Schimmelmänn (der dækker sig bag sin bogholder Lehmanns navn) og hans betroede medarbejder, Gottlob Loeser. Der stod store summer på spil: dresdner-møntens regnskaber for 1758-59 (godt et år) viser, at der i denne periode udmøntedes ikke mindre end 8 mio. daler, men nok så tankevækkende er det, at møntfoden i samme tidsrum gled fra godt 19 daler til godt 25 daler.

Medens Schimmelmänn tjente godt på sine transaktioner med de sachsiske og preussiske møntsteder, gik det knap så glat i Schwerin og Neustrelitz; der var efterhånden mange om budet, og Bro-Jørgensen påviser da også, at Schimmelmänn ofte havde vanskeligheder både med at skaffe sølv (oftest lødige mønter) og med at få de underlødige mønter indvekslet.

En særlig interesse knytter der sig naturligvis til udmøntningen i Plön; også her arbejdede Schimmelmänn med stråmænd (i dette tilfælde 2 Hamburg-købmænd). Her etablerede Schimmelmänn endnu en forbindelse til Danmark (allerede i begyndelsen

af 1759 havde han købt godset Ahrensburg i Holsten), og denne kontakt viste sig på længere sigt mere betydningsfuld end selve mønten, der allerede i 1762 indstillede virksomheden. Bro-Jørgensen fremsætter i øvrigt den interessante hypotese (s. 187), at Schimmelmänn lod sig bestikke af de preussiske mønttjodder til at stoppe udmøntningen i 2 måneder i 1762; holder denne hypotese, står vi atter over for et glimrende eksempel på Schimmelmännns evne til at spille på flere heste.

Man må med Bro-Jørgensen beklage, at kun en ringe del af Schimmelmännns regnskabsmateriale er bevaret. Interessen samler sig derfor naturligt om den såkaldte »Generalbalance« pr. ultimo 1760 (Ahrensburgarkivet) på knap 3,5 mio. mark banco (knap 3 mio. egenkapital). Bro-Jørgensen afslører ved sin gennemgang af balancens debet- og creditsider, at Schimmelmänn har haft en hel gruppe af preussiske embedsmænd som klienter (dvs. han har forvaltet deres indskud). En vekselpordefølge på knap 1,5 mio. mark giver ligeledes et fingerpeg om virksomhedens omfang.

Det blev som bekendt den danske regering, der gik af med sejren i kapløbet med Frederik II og von Brühl om den eftertragtede finanstrøldmands bistand; men man strakte sig også langt: Schimmelmänn blev både generalkommerceintendant og minister i Hamburg!

Bro-Jørgensen er tilbageholdende med at give en samlet vurdering af Schimmelmänn. Alligevel får man ved gennemlæsningen af bogen et ganske tydeligt billede af ham, navnlig gennem korrespondancen med Loeser. Forretningsmanden Schimmelmänn fremtræder her som en rolig, nøgtern organisator med et forbløffende overblik og som en over-

ordentlig aktiv og initiativrig mand.

Bro-Jørgensens bog er velskrevet – til tider ganske spændende. De talrige henvisninger til arkivalier og litteratur er relevant anbragt som fodnoter, der gør det let for læseren at følge forfatterens arbejde med kilde-materialet. Bogen afsluttes med et dækkende personregister og en forkortelsesliste.

P. C. Willemoes Jørgensen

Axel Steensberg (red.): Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede. 1620–1720 (Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck). 762 s.

I sit berømte og værdige svar på Dietrich Schäfers kritik fra 1888 og 91 skrev Troels-Lund bl. a. (»Om Kulturhistorie« 1894): »... Thi meningen er jo ikke at skaffe os også fortidens virkelighedsmasse på halsen, som om vi ikke havde nok i vor egen tids. Var det så, ville vi simpelthen kvæles under den uhyre bunke enkeltheder, der væltedes ud over os. Vi samler dem til et billede, danner en ideal verden, hvor vi, efter bedste evne sandheden tro, lader det forbigangne gentage sig, men på en ny måde, med forkortede linier mellem årsag og virkning, med det efter vor mening væsentlige i så klart et lys, som det måske aldrig viste sig for samtiden«.

Det er svært ikke at føle sig i al fald en lille smule kvalt af et værk som sidste del af Steensbergs fortsættelse af Troels-Lunds »Dagligt Liv« (i tidsfølgen første del) – som også af Troels-Lunds eget værk i øvrigt. Her er meget med. Alle sider af hundred-årets samfundsliv synes dækket – og dermed altså også de væsentlige sider. De betragtes klarere og forstås bedre, end samtiden kunne gøre det. Foran-

dringer og udviklinger har kunnet give forklaringer, som man den gang ikke kunne nå og heller ikke tænkte på at nå, fordi de fleste gudhengivent accepterede tilværelsen, som den var. Lini-erne mellem årsag og virkning er forkortede. For værkets praktiske udnyttelse er dets »tæthed« kun en fordel. Et udmærket sagregister viser vej, og et helt fortrinligt henvisningsapparat gør det muligt eventuelt at gå videre. I adskillige afsnit er anvendt primært kildemateriale, og her må især tingbøgerne fremhæves; men også skifteprotokoller og synsforretninger har givet bidrag.

I 25 kapitler behandler 18 forfattere: Omgangsskikke (festligt ved Axel Steensberg), højtid og fest, børn og unge, disciple og studenter, offentlige forlystelser, trolddom og hemmelige kunster, guds frygt, krig og ufred, pest, plage og lægedom, fattig og udstødt, bylag og gadestævne, ting og rettersted, hekseforfølgelse, i fløjel eller vadmél, æde og drikke, skære, skildre og staffere, borgerens by og gård, natur og landskab, avl og besætning, bøndernes boliger, præstegårdsliv, på hovedgården, torv, marked og købmandsgård, rejsens besværligheder samt sømandsliv på langfart og i hjemlige farvande. Det er lykkedes for Steensberg at få en helhed ud af den brogede mangfoldighed. De mange forfatteres forskelligheder er eliminerede, og tilbage er blevet et tidsbillede, som vel næppe er endeligt; men som i al fald vil være væsentligt – også for lokalhistorikere, der vil kunne hente mange ideer til studier i deres enkelte områder. Personlig vil undertegnede gerne takke for oplysningen side 424 om, at jordbær »vel tilberedte med sukker og vin« er overmåde sunde.

Bogen er velillustreret, til dels med ikke tidligere offentliggjorte billeder.

Danckwerth: Landesbeschreibung der zwei Herzogthümer Schleswig und Holstein fra 1652 er flittigt benyttet. I billedteksterne er der i øvrigt et par fejl: S. 203, hvor sønderjyske mænd og kvinder efter landsdelens skik modtager nadveren i denne rækkefølge er det til venstre ikke den første kvinde, men den sidste mand, præsten rækker brødet til, og s. 341 og 42 er det tre og ikke to fodgardere, som øvrigheden handler ilde med efter deres mord på en hel familie i Hollænderbyen på Frederiksberg. Det fremgår både af den afbildede skillingsvises tekst og dens makabre tegninger.

I omslagspræsentationen anbefaler forlaget bogen til højtlesning i familiens kreds. Åh ja, men spring så over visse afsnit i Bøndernes boliger. Tømmerkonstruktionernes detaljer vil nok være for svære at kapere.

Finn H. Lauridsen

Den danske udenrigstjeneste 1770–1970. Bind I, 1770–1919 af Klaus Kjølsten og Viggo Sjøqvist. Bind II, 1919–1970 af Paul Fischer og Nils Svenningsen. (J. H. Schultz Forlag 1970). 419 + 423 sider.

Formentlig på Struensees foranledning blev ved kgl. kabinetsordre af 24.12. 1770 udenrigsstyrelsen organiseret som et selvstændigt departement på samme måde som andre regeringsorganer. Beslutningen var ikke særlig vidtrækkende og mærkedes ikke af mange andre end nogle få embedsmænd, så lejligheden til at udsende et nitidt udstyret værk på over 800 sider kan synes nok så spinkel. Selv om der også før 1770 var en udenrigstjeneste med folk både ude og hjemme, regner udenrigsministeriet imidlertid sin fødselsdag for 24.12. 1770, og enten da-

toen nu er central eller ej, er det kun udmærket, hvis den giver anledning til at afhjælpe et savn i den historiske forskning, og det gør det foreliggende værk alene af den grund, at der intet andet findes på tryk om vor udenrigstjenestes historie.

Redaktionsudvalget med henblik på udgivelsen af jubilæumshistorien har bestået af generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink, arkivar i udenrigsministeriet, mag. art. Klaus Kjølens, overarkivar samme sted, dr. phil. Viggo Sjøqvist og ministeriets rådgiver i folkeret, professor, dr. jur. Max Sørensen.

Forfatteren til tidsafsnittet 1770–1905 (s. 1–312) er Klaus Kjølens, der helt tilbage i sin studietid har arbejdet med udenrigstjenestens historie i 1800-tallet. Hans fremstilling er meget kompakt og detaljeret. Forfatteren kender formentlig hver eneste aktpakke fra denne periode og det ikke kun udefra. Vi hører om så at sige alt, der har passeret i udenrigstjenestens egen historie lige ned til budenes løn og pension samt rotterne og sneglene i deres tjenestebolig og ministeriets »automatisk(e) tørvestrøelseskloset med mahogni sæde« til 59 kr. Nu kan sådanne detaljer jo være både oplysende og morsomme, hvad flere af dem også er; men det forekommer dog, at der sine steder er så mange mikroorganismer med, at det væsentlige tabes af syne.

Mere vigtigt er det naturligvis, at man også får grundig besked om embedsmændene, deres baggrund og uddannelse, om de forskellige organisationsplaner og om konsulatsvæsenets udvikling. Interessant er også skildringen af skiftet i 1848, hvor man var ivrige efter at give den demokratisk ansvarlige minister så stor magt som muligt og derfor afskaffede direktør-embedet, som man dog ret hurtigt

måtte genindføre. I tiden efter 1848 skete også en »udrensning« af de gamle helstatsvenlige embedsmænd.

Viggo Sjøqvist, der tidligere med videnskabelig grundighed og indsigt har skildret vor udenrigspolitiske historie før århundredskiftet og efter den første verdenskrig, har i dette værk taget sig af udenrigsministeriets historie fra 1906 til 1919 (s. 313–384). Han redegør instruktivt for arbejdet i kommissionen af 1906, som førte til loven af 1908, hvor direktørembedet på ny forsvandt for en stund. Interessant er beskrivelsen af verdenskrigens indvirkning på udenrigstjenesten med de forsyningsmæssige vanskeligheder. Den begrænsede stab løste problemerne med energi og improvisationstalent.

Hermed er de to professionelle historikeres fremstilling forbi, og bd. II er overladt til to fremtrædende diplomater, nemlig en tidligere og den nuværende direktør for udenrigsministeriet. Det er ofte ingen god idé at lade embedsmænd skildre deres egen etat. Selv om de har fordel af at kende hele maskineriet indefra, vil de tit af loyalitetshensyn undgå de kontroversielle sider. Tidligere og nuværende kolleger må ikke krænkes, etatens omdømme ikke nedsættes, og politikerne – som altid har haft et horn i siden på netop udenrigstjenesten – må ikke irriteres. Udenrigsministeriets direktører synes i særlig grad at tage deres embedsed om tavshed vedrørende tjenesten alvorligt.

Ambassadør Nils Svenningens (direktør 1941–45 og 1951–61) dækker perioden 1919–1961 (s. 1–361). En væsentlig del af hans fremstilling skildrer lovene af 1921 og 1927, deres forhistorie og følger, men næsten udelukkende som referater af kommissionsbetænkninger og rigsdagstidende. Kun sjældent dukker en bemærkning op, som viser, at forfatteren har en

personlig opfattelse af forholdene. Det samme gælder beretningen om oprettelsen af det udenrigspolitiske nævn. Det havde formentlig været spændende at høre forfatterens dom over dets betydning og ikke kun ordene: »de fleste i dag vil (vel) anse (det) for et helt uudværligt parlamentarisk organ.« (s. 344).

Mere interessant er afsnittet om besættelsestiden, hvor Nils Svenningens var en central skikkelse, også politisk, og hvor man mærker et personligt engagement f. eks. i omtalen af Henrik Kaufmanns USA-politik. Men i almindelighed gælder dog det samme, som kendetegner f. eks. H. P. Hanssens skildring i Schultz' Danmarks historie af genforeningen: Egen indsats underbetones. Redegørelsen står ikke mål med Nils Svenningsens andre bidrag til besættelsestidens historie, og efter krigsafsnittet går han på ny over til referater af love og rigsdagstidende; men nu er vi også vor egen tid så nær, at enhver embedsmand vil skrive med påholden pen.

Til sidst (s. 362–408) giver så ambassadør, dr. jur. Paul Fischer (direktør 1961–71) en oversigt over nogle af udenrigstjenestens problemer i 1960'erne, men ikke for den for en udenforstående uhensigtsmæssige opdeling af ministeriet begyndende i 1957 med oprettelsen af en post som minister for udenrigsøkonomi (hvorved ministeriet vel bevarede som administrativ enhed, mens ansvaret for dets sagområde deltes mellem to ministre) og sluttende med den nuværende ordning med en minister for nordiske anliggender samt europæiske markedsanliggender og en minister for teknisk samarbejde med udviklingslandene samt nedrustningsspørgsmål – foruden altså den rigtige udenrigsminister. Men netop et sådant spørgsmål er så politisk ømtåleligt, at ministeriets di-

rektør af alle er den, som formentlig har mindst lyst til at ytre sig.

Der er mange måder at gribe et historisk arbejde an på. At dette jubilæumsværk ikke skulle være dansk udenrigspolitik historie, er der ikke noget at sige til; men det er blevet en noget for snævert skrevet institutionshistorie. Det havde været ønskeligt, om der f. eks. var gjort mere ud af arbejdsgang og beslutningsprocesser, af tjenestens indflydelse på de politiske afgørelser og af eksempler på indberetningernes indhold og funktion. Netop ved beskrivelsen af en embedsat havde en fornuftig udnyttelse af sider af politologien kunnet frugtbar gøre fremstillingen.

Disse indvendinger udelukker imidlertid ikke, at værket er særdeles nyttigt. Alle fire forfattere er kyndige folk, som kender udenrigstjenesten ud og ind. De har gennemgået et meget stort stof og fremlægger det i et overskueligt sammendrag. Til eksempel kan det måske virke som en petitesse, at man får besked om postforbindelserne med udlandet i 1800-tallet; men for den, der skal skildre et udenrigspolitisk problem i denne periode, kan det have stor værdi. Han kan finde denne og talrige oplysninger af samme art i værket. Det vil herved blive en nyttig hjælper for fremtidige historikere, som vil arbejde med dansk udenrigspolitisk historie.

Tage Kaarsted

Bjørnstjerne Bjørnsons brevvæksling med danske 1854–1874. Udgivet ved Øyvind Anker, Francis Bull og Torben Nielsen. I: 1854–1863. (Gyldendal, 1970). 296 s.

I 1953 udkom det store tre-bindsværk »Bjørnstjerne Bjørnsons brev-

veksling med danske 1875–1910«, som også for den politiske historie er en væsentlig kildesamling. I samarbejde udgiver nu de danske og norske sprog- og litteraturselskaber en tilsvarende brevdugave, der skal gå til og med 1874.

Udgavens første bind domineres af brevvekslingen med Clemens Petersen (ikke få af brevene har tidligere været trykt i Kohts »Gro-tid«). I den er det atter Bjørnsøns digterarbejde og hans personlige forhold, der er det fremherskende. Det er stof af samme karakter, der går igen; kun i meget beskedent omfang berøres politiske og samfundsmæssige forhold, når bortses fra spørgsmål som vilkårene for bogproduktion, teaterliv o. lg. Af Øyvind Ankers indledning, der også dækker værket to sidste bind, fremgår imidlertid, at der i korrespondancen navnlig med Otto Borchsenius, Gotfred Rode, Ploug og Rudolf Schmidt vil komme en del af politisk karakter. Disse to bind er planlagt udsendt i 1971 og 1972.

Vagn Dybdahl

Orla Lehmann: Den græske Tronfølgesag 1863. Meddelt ved Johannes Lehmann. (Vejle amts årbøgers monografier VII. 1970). 141 sider.

Ved sin død i 1870 efterlod Orla Lehmann sig et manuskript til en bog om den græske tronfølgesag i 1863, formentlig skrevet ganske kort tid efter begivenhederne. Da Lehmanns venner og partifæller efter hans død skulle besørge en udgave af hans papirer, var der almindelig enighed om, at skildringen af tronfølgesagen ikke lod sig ofentliggøre. Dertil var den alt for nærgående over for navnlig Christian 9. Nu har en ætling af Orla Lehmann,

nemlig forfatteren, dr. Johannes Lehmann, sammen med Vejle amts historiske samfund i hundredåret for Lehmanns død befordret manuskriptet i trykken forsynet med noter. Det er et udmærket initiativ. Bogen er vel værd at læse, dels fordi den giver et godt billede af Orla Lehmann som stilist, dels fordi man ser, hvorledes en dansk politiker oplevede en side af storpolitikken, og dels fordi redegørelsen kaster interessante glimt over de politiske tilstande i Danmark på et tidspunkt, hvor kronen stadig var en faktor, politikerne måtte tage hensyn til. Nogen uhildet historiker var Lehmann langt fra. Hans foragt for det lyksborgske hus var udtalt og fandt grumme udtryk, som næppe var retfærdige. Det er dog givet, at prins Christian (9.)s meget dynastisk prægede synsmåde ikke harmonerede med politikernes opfattelse af det konstitutionelle monarki. Prinsen synes aldrig at have forstået politikerne og de krav, et begyndende demokrati stillede.

Vejle amts historiske samfund har i øvrigt også markeret hundredåret ved i Vejle amts årbog for 1970 at samle en række bidrag af og om Lehmann som amtmand i Vejle.

Tage Kaarsted

Venstre i 100 år. I, 1870–1901, Hans Lund og Arne Fog Pedersen; Et folk vågner (173 s.); II, 1901–1939, Jørgen Herman Monrad; Et land bygges op (192 s.); III, 1939–1970, Chr. P. Fogtmann; På frihedens vilkår. 176 s. 1970. (I–III).

Ifølge forordet, skrevet af Venstres nuværende formand Poul Hartling, har hensigten med værket været at fremlægge »en folkelig bog, som kan

tale til nutidslæseren« byggende »på et solidt historisk fundament« – og i forordet til bd. III siges, at man med bøgerne har fortalt »om Venstre som parti og folkebevægelse«. Dette er altså de præmisser, som værket ud fra dets egen erklærede hensigt bør bedømmes efter.

Det er lykkedes at fremlægge et folkeligt værk i dette begrebs bedste forstand. Alle bind er typografisk klart og oversigtbart sat op, og sproget er let læseligt og ligefremt uden at virke nedladende folkeligt. Illustrationerne er mange, ofte ikke før brugte og overalt gengivet i et så rimeligt stort format og i en så god kvalitet, at de kommer til deres ret. Mens balancen i billedvalget som helhed er fin i bd. II og III kan dette ikke siges om bd. I. Trods megen umage for at finde gode illustrationer måtte læseren efter billedudvalget tro, at den omtalte folkelige opvågnen i forrige århundrede lå på linie med Jeppes i baronens seng – for efter billederne i bd. I ses bønderne at falde over deres egne træsko på de blankpolerede gulve i overklassens saloner, I p. 12 og p. 113. Den nedvurdering i den herskende presse, som disse billeder giver udtryk for, var en del – men også kun en del – af den politiske virkelighed, Venstre arbejdede i i forrige århundrede, og burde ikke have fået lov til at give et så billedmæssigt skævt indtryk. Nogle steder svigter billedredaktionen sin de fleste steder så prisværdigt lagte linie med at henvise til vittighedstegningernes forlæg eller paralleller. F. eks. I, p. 112, hvor forlægget er Fritz Jürgensens, Undskyld mit Navn er Thomsen; ligeledes II, 187, der også har en Fritz Jürgensen-klassiker som forlæg. Træsnittet I, 12 og vittigheden II, 18 nederst kører på samme ordspil om be-

grebet »dannelse« og regeringsdannelse, – ligeledes I, 153 og III, 18 på »Quosque tandem« ... (Cicero, Catilina I).

Noter hævdes i forlagsverdenen at skræmme »den almindelige læser« – jeg tvivler, tænk på Troels Lund – men i første bind er det med held lykkedes at indflette mange henvisninger i teksten uden derved at sinke læsningen. Desværre aftager henvisningernes tal, jo længere man kommer hen i bindene. De manglende notehenvisninger burde dog være blevet afbødet ved et godt og kommenteret litteraturudvalg. Dette er ikke gjort og vil mindske værkets anvendelighed for den mere interesserede samt dets brugbarhed i studiekredse m. v.

I hovedsagen må det vanskelige arbejde, at fremlægge et godt *folkeligt* værk, dog siges at være lykkedes – og det langt bedre end ved andre lignende parti- eller organisationsjubilæumsværker. Men hvorledes med det næste punkt i forordet om det videnskabelige grundlag?

Af nyt materiale, som er inddraget, bemærkes partiprotokollerne. Selv om de ind imellem især i bind III giver nye oplysninger, synes dette materiale ikke at være så givtigt, som man kunne håbe – eller er det ikke benyttet godt nok? Den nyere litteratur vedrørende dansk historie, biografi-erne og kildeudgaverne er forfatterne som venteligt hjemme i, og dette har især sat sit præg på bd. I og II, der for store afsnits vedkommende er en solid, læselig og nyttig præsentation af vor viden i dag. Dog synes Hans Lund og især Arne Fog Pedersen at trække lidt vel rigeligt og ukritisk på Frede Bojsens »Politiske Erindringer«. De sidste 20 års grøde i den teoretiske og komparative forskning omkring partisystemernes opstå-

en og udvikling synes ikke at være forfatterne bekendt – i hvert fald har denne nyorientering ikke sat sig nogle spor i værket, hverken i paralleller eller i nye spørgsmål til det kendte stof og det kendte materiale. Netop forfriskende synspunkter og nye spørgsmål samt en a-jour-ført teoretisk baggrund må med, hvis det skal kunne hævdes, at en folkelig fremstilling hviler på et solidt videnskabeligt fundament. Desværre skuffes læseren her; holdningen til stoffet og den teoretiske baggrund ville have været solid og videnskabelig forsvarlig for en menneskealder siden, men er det ikke i dag.

Hvorledes med det fjerde punkt om Venstre som en folkebevægelse? Lad det være sagt straks, vi får her *ikke* hele Venstres historie, vi får ikke historie om et folk, som vågner, om det land som bygges op, og vi får ikke historie om et folkeligt parti i arbejde på frihedens vilkår. Hvad vi får ud over rigsdagshistorie, er kun en lille smule om alt det uhyre centrale og vigtige, som i de sidste hundrede år er sket blandt Venstres partimedlemmer og i *venstrebevægelsens* mange aspekter i højskoler, forsamlingshuse, frimenigheder og frie skoler, foredragsforeninger, andelsmejerier, sparekasser, maskinstationer, Venstres Ungdom, de lokale partiforeninger, omkring og i det lokale venstreblad – om alt dette, som i menneskealder har været baggrunden for og ofte årsagen til venstreparlamentarikernes politik på Christiansborg, får vi kun lidet. Af de tre binds mere end 70 kapitler kan ikke 5 siges blot i hovedsagen at omtale alt dette, som også *er* og *var* Venstre i Danmark. Synsvinklen er traditionel og centralistisk, hvad vi får er partihistorie i snæver forstand, dvs. at vi har fået opfyldt forordets 3. punkt, partiet,

men som *partiet* set fra Christiansborg og ikke med den bebudede brede folkelige baggrund. Til en vis grad må dette undre, for der kan dog ikke i at skildre den folkelige rørelse ligge noget i øjeblikket politisk penibelt, et forhold som måske på andre punkter har hindret forfatterne i at bore dybere; trods alt er det jo et jubelæumsværk.

Med denne generelle begrænsning in mente må det siges, at både Hans Lund og Monrad yder gedigen historieskrivning på givne præmisser. Skønt Fogtmann har kunnet trække på Kaarsteds arbejde om dansk politik i 1960'erne har han dog mange steder måttet være den, som har haft det vanskelige arbejde at lægge de store linier i forløbet og rydde vejen for kommende historikere. Når hans arbejde ikke når op på siden af de andre forfatters, hvor disse er bedst, ligger der i denne vurdering ikke en underkendelse af Fogtmanns store indsats, men tværtimod en erkendelse af hans vanskeligere udgangsposition.

Gennem alle tre bind må det konstateres, at forfatterne måske nok selv er klar over skillelinjen mellem på den ene side et bredt vælgerparti og på den anden side en snæver rigsdagsgruppe; men at de i hvert fald ikke gør skillelinien klar for deres læsere. Denne sammenblanding ses f. eks. II,131, hvor det først fortælles, at Venstres organisationer startedes på opfordring fra toppen – rigsdagsgruppen – og bagefter hedder det så, at partiet blev bygget op fra nedenunder. Parti og Venstre bruges i flæng snart om rigsdagsgruppen, snart om vælgerpartiet, snart mere diffust om den store masse af vælgere, som først i 1929 blev samlet i en landsdækkende partiorganisation. Flere gange tales om Venstres sociale sammensæt-

ning, men ved den fulgte praksis menes hermed alene eller i hovedsagen folketingsgruppens sociale sammensætning (I,18 ff, II,22 ff, 100 og 102 og 136). Man kan ikke som i II,22 tillade sig at slutte fra sammensætningen af et partis elite til den sociale sammensætning af dets brede medlems- og vælgerskare; jvf. Vagn Dybdahls undersøgelser over Højre i Parti og Erhverv. I øvrigt savner man især i bd. I en vurdering af, om folket nu virkelig vågnede op, eller i et kort glimts erkendelse overlod magten til en ny elite – blot nu udgået af deres egen kreds – og derefter igen slumrede ind, dvs. om institutionaliseringen af de mange aktivitetsformer medførte en forskydning af følelsen af medansvar og medindflydelse og dermed reelt en afdemokratisering til fordel for et mere effektivt repræsentativt styre på alle planer. Ligeledes savnes mere generelt en diskussion af, hvad begreber som *folkelig*, *frihed*, *liberal* etc. egentlig stod og står for. Ofte synes disse begreber hos forfatterne at være mere af etisk-mytisk end af socialbeskrivende art. Nærmest forfatternes fælles mening kommer måske Monrad, når han II, 190 mener, at »alt i alt var Venstre udtryk for en livsholdning« set på en tredobbelt folkelig baggrund af politisk, økonomisk og åndelig rejsning. Trods det i værket og gennem tiden hævdede folkelige og demokratiske grundlag, ses der fra Fr. Bojsens betænkeligheder ved Venstredelegeretmøderne o. 1889 (I,115) – denne overrigsdag – over J. C.s afvisning af møder med vælgerne i rigsdagsperioden (II,101) til hans modstand imod en landsorganisation og frem til senere venstrefolks egensindighed en linie for hævdelser af rigsdagsmandens selvstændighed over for vælgerne og rigsdagsgrup-

pens dominans over partiet. Det er diskutabelt, om denne linie er særlig folkelig eller særlig demokratisk, med mindre man ved demokrati kun forstår det repræsentative styre. Det er ganske tankevækkende, at mange ledende venstreskikkelser over for deres vælgere har forholdt sig lige så paternalistisk overlegent som de tidligere så forkætrede nationalliberale førere; forskellen synes ofte mere at ligge i formen og stilen end i den reelle grundholdning, og så måske i at de nationalliberale over for sig selv og andre var sig deres holdning bekendt. Det er påfaldende, at et parti, der betegner sig som en flok individualister (III,46 og 148 m. fl.), har haft en så udpræget tilbøjelighed til at finde sammen om udadtil landsfaderlige, men reelt så temmelig autoritære høvdingeskikkelser som J. C. Christensen, Madsen-Mygdal og Knud Kristensen. Det hævdes (I, 100 m. fl.), at partidisciplin aldrig har været Venstres stærke side, hvilket menes bevist bl. a. ved de mange udbrydergrupper. Mærkeligt nok falder det ikke forfatterne ind, at netop disse udbrud kunne skyldes en manglende indre smidighed i partiet og manglende lydhørhed hos lederne; måske er der ligefrem en sammenhæng mellem udbrydertendensen og høvdingedyrkelsen. Selv over for Knud Kristensens så hårdt angrebne sønderjyske politik, hvor man i Venstregeringen »sloges . . . som brave karle« (III,41), ja, der bøjede man sig dog for høvdingens *vilje*, ikke for hans argumenter. Især hos hovedforfatterne af I og II mærkes en ærlig vilje til ikke at vige uden om en – om end medlevende og forstående – klar holdning til mere kontroversielle personer og myter i partiets historie. Et eksempel er Monrads erkendelse af, at gårdmandsstanden

trods den megen tale om brede folkelige reformer gennem Venstre i årene efter 1901 fik hyppet sine egne kartofler og reelt gravede grøfter mod husmænd og arbejdere. Et andet eksempel er Monrads skildring af J. C. Christensen. Læst i sammenhæng og nøje, er det vel nok den hårdeste dom, nogen venstrehistoriker har givet af denne høvding med de milde øjne og dolken i ærmet (II,53). På disse og mange flere punkter er det foreliggende værk et stort fremskridt fra Nørgaards og Jensens Venstres historie, 2 bd., fra 1937, selv om dette tidligere arbejde især for tiden før 1870 stadig har meget godt stof.

Meget forståeligt ud fra bogens fremkomst som et jubilæumsværk findes i bd. III måske ikke som i de forudgående bind helt den samme vilje og evne til at tage mindre behagelige selvopgør ved betragtninger over den sidste menneskealders venstrefolk og politiske begivenheder. Hermed være ikke sagt, at bindet er urimeligt partisk og slet ikke, at det er uanvendeligt. Men når man ved – og Bo Bojesens tegninger i øvrigt erindrer den glømsomme derom – hvor forkættet en person Knud Kristensen blev, er det dog vel næsten for meget forlangt, at læseren skal tage forfatteren helt alvorligt, når han (III,46) siger, at »Knud Kristensens styrke (var), at han repræsenterede et livssyn med dybere rødder i det danske folk end nogen importeret eller hjemmestrikket ideologi«. Muligvis gjorde han det; men dette livssyn var dog ikke stærkt nok funderet i befolkningen til, at det blev partiet De Uafhængige og ikke Venstre, der i 1971 står som et af de store partier i Folketinget. Når Fogtmann om jordlovene 1963 (III,106) skriver, at »Socialdemokratiet formulerede lovene,

så det offentlige efter behov og behag kunne overtage jord hvorsomhelst og nårsomhelst«, kan man dog vist ikke følge ham – er det en tone fra et vælgermøde, som uforvarende er fløjet ham i pennen? På den anden side understreger den slags bemærkninger, at historieskrivning også er at give udtryk for en samfundsopfattelse og et livssyn, dvs. at være politisk.

Nogle mindre korrektioner. II,46, Knud Kristensen om de Radikales vægring ved at gå i regering med Venstre er klart dementeret af Bertel Dahlgaard med ordene: »Når jeg bestemt modsatte mig en radikal deltagelse i en sådan fællesregering, skyldes det, at jeg med mit mangeårige kendskab til Knud Kristensens sind og temperament aldrig ville lade min politik blive afhængig af ham« (Pol. 14. 1. 1971. Historien III,124 om smørrebrødet på Store-Kro-mødet 10. marts 1967 tager Tage Kaarsted med Krag som kilde livet af; der var faktisk også bestilt smørrebrød til de andre partier. (Kaarsted i Liberal, nr. 1, 1971, p. 65). I bd. II,9 oversigten over valgets resultat er der yderst meningsforstyrrende byttet op og ned på Det forhandlende Venstres og Venstrereformpartiets stemmeantal, ligesom der sammesteds beklageligvis ikke er gjort opmærksom på, at talenes betydning afsvækkes af, at ved sådanne valg blev der ikke foretaget optælling i kredse med kåringsvalg, dvs. at forholdet mellem kandidater og stemmetal ud over de nævnte usikkerheder yderligere udviskes.

Intet forlag tør vel i de næste 20 år tage en mere generel bog om Venstres historie, skønt der efter dette jubilæumsværk stadig er meget at skrive om. Trods adskillige principielle og nogle enkelte indvendinger vil det foreliggende i en del år dog være

bogen om rigsdagspartiet Venstre i de sidste 100 år. Værket er velskrevet og for vigtige afsnits vedkommende også spændende og solid historieskrivning.

Vagn Wåhlin

Breve fra og til Holger Drachmann. Udg. ved Morten Borup. III: 1884–1893, IV: 1894–1908. (Gyldendal, 1970). 500, 509 s.

I 1968 kom de to foregående bind, der gik fra 1862 til bruddet med Brandes i 1883, jfr. Historie VIII 382 f. På det tidspunkt var det usikkert, om udgaven kunne fortsætte, og de to bind blev derfor afsluttet med kommentarer og registre. De nye bind 3 og 4 følger ganske nøje de foregående i opsætning og udgivelsesteknik. Væsentligt er det, at udgiveren understreger, at de medtagne breve kun er en del af de besvarede; derimod redegøres ikke for de kriterier, der har bestemt udvalget. Når benytterens emne ikke ligefrem er Drachmann som brevskriver, ville man måske have haft større nytte af en komplet samling register.

For det lige fremførte taler også, at korrespondancens almene rækkevidde er meget begrænset. Navnlig kan man følge – dog også kun yderligt og uden at nyt bringes frem – Drachmanns ægteskabelige og udenægteskabelige forhold samt hans arbejde og produktionens afsætning til blade, tidsskrifter og forlag. Dernæst er der en del kommentarer til anmeldelser af H. D.s forskellige værker. Svingningerne i forholdet til Brandes-kredsen afspejles naturligvis også, men hverken her, eller når det gælder det ikke særlig omfattende politiske stof, kommer der væsentligere nye oplysninger frem.

Samlet må udgaven søge sin berettigelse i det mere nuancerede billede, brevene giver af Drachmanns person og arbejdsform. Det er altså personalhistorie og litteraturhistorie en detail.

Vagn Dybdahl

Margrethe Christiansen: Jacob Appel – en mand og hans arv. (Kristeligt Dagblads Forlag, 1970). 341 s.

Fra 1899 til 1928 var Jacob Appel leder af Askov – indtil 1906 formelt som medbestyrer sammen med svingefaderen Ludvig Schrøder; i to perioder, 1910–13 og 1920–24, var han minister. Til dette kommer et energisk engagement på andre områder. Om dette beretter hans datter, Margrethe Christiansen, i en form, der snart er hendes egen, snart breve og dagbogsoptegnelser; undertiden kan det være lidt svært for ikke at sige umuligt at se, hvad der i den retning er hvad.

Bogen begynder med et kapitel om livet i Jacob Appels barndomshjem hos Cornelius Appel i Rødding. Her er det kun enkeltheder, der er nyt. Større interesse knytter sig til det følgende kapitel, hvor Appel som ganske ung kommer til Askov; både i dette afsnit og i de senere kapitler om Askov fremlægges et betydeligt stof til karakteristik både af skolen og af de personer, der prægede den. Ind mellem det første og de senere kapitler om Askov står en skildring af Jacob Appels studieår i København, hvor han uden forudgående eksamen studerede ved Polyteknisk Lærestanstalt også uden sigte mod eksamen. Faderens idé om det frie studium bragte Appel mange vanskelig-

heder, skønt autoriteterne strakte sig langt, og for ham selv bragte eksperimentet øjensynlig ingen glæde. I dette kapitel er der tillige gode bidrag til belysning både af Jacob Appels og hans forlovede Ingeborg Schrøders personlige udvikling.

Behandlingen af de to ministerperioder giver også en række, ikke uvæsentlige detaljer. Det samme gælder det store afsnit om Sønderjylland, hvor navnlig forholdet til H. P. Hanssen har en fremskudt plads.

I det hele har bogen sin styrke i at være et bidrag til Jacob Appels biografi og dernæst i at skildre et ledende højskolemiljø. I det biografiske dominerer Appels stemninger og synspunkter, mens hans indsats i mindre grad dokumenteres.

Vagn Dybdahl

Carl Heinrich Petersen: Danske revolutionære. Ideer, bevægelser og personligheder. (Borgen, 1970). 385 s.

Bogen er et underligt blandingsprodukt af små, ofte ret ufuldstændige, biografiske skitser og optryk af artikler og pjecer, der er forfattet af de biograferede. Disse »revolutionære« er fronderende socialdemokrater fra århundredskiftet (Gerson Trier, Nicolaj L. Petersen), anarkisten Jean Jacques Ipsen, ung- eller venstresocialisterne fra 1. verdenskrig (Ernst Christiansen, Sigvald Hellberg og Johannes Erwig), dernæst syndikalisten Christian Christensen og kommunisterne Thøger Thøgersen, Marie Nielsen og Andreas Fritzner. Til dette følger en udmærket liste over blade med tilknytning til arbejderbevægelsen, men ikke specielt blade udgået fra de revolutionære kredse.

I en indledning siges bl. a., at de revolutionære »stort set er negligeret af den officielle historieskrivning«. Det er ganske overraskende her at få at vide, at vi har en officiel historieskrivning, men mindre overraskende er det, at disse ukendte officielle historieskrivere har negligeret bogens revolutionære, for som helhed har deres betydning i udviklingen og deres samtids debat været yderst minimal.

Har de enkeltes indsats måske ikke været af større rækkevidde, så har imidlertid flere af dem i enkeltsituationer været fremme på arbejderbevægelsens arena. Det er derfor fortjenstfuldt, at forfatteren har samlet og nu udgivet biografiske oplysninger om dem. I mange tilfælde vil andre blive fritaget for et besværligt efterforskningsarbejde. Man skulle imidlertid tro, at forfatteren ved mere om flere af dem, og det ville have været rart at have fået alt med. Der ville også have været grund til at biograferer nogle flere »revolutionære«. Til gengæld kunne der uden skade have været sparet på genoptrykkningen af det meget pjece- og artikelstof; her ville en kort behandling af ideerne – når der var grund til det – have været mere betydningsfuld.

Vagn Dybdahl

Nic. Hurup: Ukuelig optimist. En journalists erindringer fra 1880'erne til 1960'erne. (Fremad, 1970). 166 s.

Nic. Hurup tjente en menneskealder den radikale provinspresse. Hans erindringer handler imidlertid næsten lige så meget om en thylandsk husmandssøns dreng- og ungdoms-

år; det er særdeles velskrevne kapitler, som dog ikke giver meget, der ikke er kendt fra andre skildringer af land- og landbolivet i årtierne op mod 1914. Efter præliminæreksamen og nogle år som herredskontorist kom Hurup i 1907 til den nye radikale presse, som Heilbuth og venner byggede op. Først var han i Hjørring, senere i Ålborg, Silkeborg og Horsens. Der siges en del om de økonomiske vanskeligheder; mens de egentlig journalistiske vilkår desværre kun berøres lidt. Bogen rummer også bidrag til karakteristik af nogle af de radikales og husmandsbevægelsens ledere; men heller ikke her er der nyt for historikeren.

Vagn Dybdahl

David Grünbaum: Som dagene gik. Spredte glimt fra et langt liv. (Schønberg, 1970). 133 s.

David Grünbaum (f. 1888) har ved siden af at være lærer ved Øregårds Gymnasium (siden 1913) i en lang menneskealder været en fremtrædende litterær agent. Om begge dele siges lidt i bogen, og der gives små portrætskitser af danske og udenlandske forfattere; der er et par større ret anekdotiske skildringer af Georg Brandes og Henri Nathansen. De indledende afsnit om livet i et beskedent jødisk hjem i Randers og om latinskoleliv er det vægtigste, selv om de ikke giver nyt, befæster de dog miljøerne.

Vagn Dybdahl

Hans Bendix: Urolig sommer (Gyldendal, 1970). 250 s.

Bogen er en fortsættelse af »Troskyldigt forår« (1967, se HISTORIE

VII 623). Mens denne havde sin værdi ved miljøtegningen – et velstillet borgerhjem i København før 1914 – så er det nye erindringsbind i højere grad episoder af en kunstners liv. Selvfølgelig er der spredte træk af 1920'ernes og 1930'ernes kunstnerliv med udmærkede biografiske skitser, navnlig af Lundstrøm og Gelsted; men for den egentlige historie er det væsentligste i bogen nogle skildringer af forholdene i Social-Demokratens redaktion. Selv om nok den intellektuelle reaktion mod nazismen omtales, havde det været ønskeligt, om der var gjort noget mere ud af denne; som redaktør af »Åndehullet« og medarbejder ved »Frisindet Kulturkamp« skulle Hans Bendix have de bedste betingelser for at fortælle mere end sket er.

Hvis man forlader historikerens faglige vurdering af »Urolig sommer«, skal det siges, at det er en aldeles festlig bog.

Vagn Dybdahl

Peter P. Rohde: Midt i en ismetid. (Thaning & Appel, 1970). 252 s.

Foruden titlen er der også andre literære højdepunkter i bogen. Til disse hører bl. a. afsnit om 1920'erne og 1930'erne og et stykke om livet som modstandsmand i Århus; ikke mindst mellemkrigsårene havde fortjent en større plads, også fordi Peter P. Rohde har alle forudsætninger for at kunne gøre det. Erindringeres hovedvægt er imidlertid lagt på tiden efter 1940, og her står forholdet til kommunistpartiet i centrum; forfatteren var blevet medlem lige før krigen og blev ekskluderet 1953. Her gives en række oplysninger, der kan benyttes til en behandling af kom-

munisternes historie; men det er kun småbrikker. At Rohde ikke kan bidrage mere til belysning af kommunistiske kupplaner i 1944-45 end enhver anden iagttagere, er vel rimeligt; til gengæld blev han efter befrielsen partifunktionær, og selv om han ikke kom op i toppen (til de af ham forhadte Aksel Larsen, Mogens Fog og Ib Nørlund), må han simpelt hen kunne fortælle meget mere om partiets opbygning og arbejde, end han gør. Nu bliver det for en stor del forfatterens eget arbejde som skribent i partiets tjeneste og generelle karakteristikker af ledelsen, der optager pladsen. De mere almene dele af erindringerne slutter med at behandle Rohdes uvilje og protest mod antisemitismen i Rusland, der førte til hans eksklusion. Resten af bogen er fortrinsvis viet forfattereskabet siden midten af -50'erne.

Alene Rohdes vitalitet og mangesidige engagementer bevirker, at hans udvikling afspejler væsentlige strømninger i vort århundrede. Dette og hans politiske aktiviteter gør bogen til et væsentligt bidrag til belysning af den venstreradikale intelligens i Danmark efter 1. verdenskrig. Fremdeles mangler vi en historisk behandling af emnet; til den vil »Midt i en ismetid« være et kildeskrift.

Vagn Dybdahl

Poul Møller: Mennesker og meninger.
(Det schønbergske Forlag 1970).
291 sider.

Målt med en international målestok står danske politikere-erindringer ikke højt. Det skyldes ikke, at dansk politik er af ringe betydning for den store verden, men mere at danske politiske memoireforfattere af en overdreven ængstelse for modstandernes udnyttel-

se pålægger sig flere reservationer, end historikerne bryder sig om, og i al fald flere, end man gør f. eks. i USA eller Storbritannien. En undtagelse er P. Munchs posthumt udgivne optegnelser og erindringer, mens man i den anden ende af skalaen har f. eks. fiskeriminister Oluf Pedersens erindringsbog (anm. i Historie ny række VII, s. 625).

Fhv. finansminister Poul Møllers hører til de bedre. Han har ganske vist skrevet dem under en rekreati-
onsperiode i sommeren 1970, hvor han, som han selv nævner i forordet, ikke havde adgang til kildemateriale. Hvis der heller ikke er sket efterkontrol, må Poul Møller have en fænomenal hukommelse, for bogen er fuld af detaljer, hvoraf kun få synes forkerte (som f. eks. s. 115, hvor han gør Erik Christensen til politimester i Esbjerg og ikke i Frederikshavn).

»Mennesker og meninger« giver først og fremmest en, så vidt det kan konstateres, ærlig miljøskildring af et småborgerligt mellemstandshjem fra depressionsårene i 1930'erne. Poul Møller skjuler ikke familiens bekymringer, navnlig den bestandige angst for afskedigelse og arbejdsløshed, samtidig med at man udadtil søgte at opretholde skinnet. Man får ved læsningen af kapitlerne om Poul Møllers barndom et levende indtryk af, hvorledes en konservativ centrumspolitik kan finde sit fundament. Er den hypotese rigtig, at det er helt bestemmede for en politikers holdning, hvorledes han tilbringer sine første 18 år, kan man godt forstå, at Poul Møller aldrig har bekendt sig til nogen aristokratisk eller reaktionær konservatisme og også, hvorfor hans bror, Axel Møller, fik så stor betydning for ham.

Meget ung kom Poul Møller ind i KU i de bevægede, uniformerede år. Han lægger ikke skjul på, at havde

han haft råd, ville også han have båret støvler og uniform. Skildringen af KU og dets medlemmers bevæggrunde virker i øvrigt også på andre punkter ærlig. Foruden Axel Møller er bogens helt Christmas Møller, om hvem der bringes en del interessante træk set gennem beundrende briller. Det er bemærkelsesværdigt, at forfatteren så mange år efter som en moden mand ikke rigtig har blik for den selvødelæggende politik, Christmas Møller førte, og som partiet – inklusive Axel Møller – af mange grunde følte sig tvunget til at frigøre sig fra.

Om sin egen folketingstid (fra 1950) beretter Poul Møller åbent om de konservatives ængstelse for at blive sat uden for indflydelse ved dannelsen af en ren venstre-regering. Om den samme problemstilling oplyser forfatteren, at heller ikke Erik Eriksen ønskede en ren venstre-regering, dels fordi han følte, at det gode kammeratskab med de konservative skulle bevares, dels fordi han i virkeligheden foretrak at være oppositionsleder, og dels fordi han havde fået sine ambitioner opfyldt som grundlovs-giver i 1953. »I hans unge alder falder appelsinerne i hans turban, og han nåede højderne i helikopter. At slæbe sig til fods derop igen efter at have passeret livets Zenith fristede ham ikke« (s. 242 f.). Der er sikkert noget rigtigt i denne vurdering, som Erik Eriksen selv delvis har bekræftet i et fjernsynsinterview 13.3.1966 og i et interview i Morgenposten 13.12.1970.

Om VK-programmets tilblivelse i 1959, omsforliget i 1962, jordlovsafstemningen i 1963 og kildeskatten i 1966 er der enkelte interessante detaljer, og af Poul Sørensen gives der en ikke ukritisk skildring. Men ellers er Poul Møller meget tilbageholdende f. eks. om forudsætningerne for den nuværende regerings tilblivelse.

»Mennesker og meninger« har først og fremmest sin værdi ved det billede, bogen giver af Poul Møllers udviklingshistorie. Hans forudsætninger for at blive en ledende politiker var de bedste. Dog må man måske tage forbehold på to punkter. Poul Møllers sunde dømmekraft synes at have kunnet svigte ham, som når han bed sig så stærkt fast i sin modstand mod udleveringen af de islandske håndskrifter, at han søgte at få spørgsmålet underkastet folkeafstemning. En sådan ville næppe interessere andre end nogle få videnskabsmænd og et par bibliotekarer ved Det kgl. Bibliotek. Det andet punkt giver erindringerne kun indirekte oplysning om; men det bekræftes af Poul Møllers sygdom og afgang som minister: Han er utvivlsomt en meget nærtagende politiker, der ikke har haft psyke til den hårde belastning, det er navnlig at være finansminister. Gode nerver er i politik en *conditio sine qua non*. Disse to forbehold udsletter dog ikke indtrykket af en idealistisk, retlinet og viljestærk politiker, og bogen vil være et værdifuldt kildeskrift til forståelse af den miljø- og idemæssige baggrund for den side af dansk borgerlig politik, som man måske kan kalde den pragmatiske centrumskonservatisme.

Tage Kaarsted

Henning Poulsen: Besættelsesmagten og de danske nazister. Det politiske forhold mellem tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark 1940–43. (Gyldendal, 1970). 499 s.

Henning Poulsens bog handler om den risiko, som de danske nazister udgjorde for det danske folkestyre og det danske samfund i årene 1940–

43. Det er vanskeligt at skrive noget sikkert om en risiko, for det er svært at måle den. Var den større eller var den mindre, hvad var realiteter, hvad var propaganda? Men i den foreliggende afhandling, som med ære har indbragt forfatteren doktorgraden, er der samlet et omfattende stof, der er grundigt behandlet, og fremstillingen er fængslende. Henning Poulsen er suveræn over for stoffet, og han skriver godt. Han har beriget den historiske litteratur med et grundlæggende arbejde. Men det sidste ord er ikke dermed sagt, en del af hans synspunkter giver anledning til diskussion, og som et diskussionsbidrag er den foreliggende anmeldelse at betragte.

Henning Poulsen tillægger ikke personen Fritz Clausen særlig stor betydning; »der er næppe hold i at forklare det ringe udbytte i Danmark [for nazismen] ved partiførerens person« siger han s. 26. Til trods for denne påstand er Fritz Clausen bogens ubetingede hovedperson; han følges igennem alle faser i perioden fra besættelsen den 9. april 1940 til folketingsvalget den 23. marts 1943, ja, man kan ligefrem få en fornemmelse af, at Henning Poulsen optræder som en slags politisk børsmægler, der hver morgen veloplagt går på den politiske børs for at finde ud af dagens kurs på Fritz Clausen. Bød Renthe-Finks kontakthand presseattachéen Gustav Meissner lidt mere, eller var SS-lederne inde i markedet, eller var det lederen af Abteilung Deutschland i det tyske udenrigsministerium Martin Luther, der mente, at aktierne måtte bydes op? Så vidt man af bogen kan se, var han den, der mest energisk støttede Fritz Clausen, men kursen kom aldrig op i pari.

Bogen er anlagt således, at det danske naziparti bliver præsenteret

med en grundig udredning af udviklingen fra starten i 1930 til besættelsen i 1940, og derpå skildres meget indgående de chancer, der i sommeren 1940 syntes at tegne sig for DNSAP i samarbejdet med L. S., ja i en kapiteloverskrift tales der sågar om Ministeriet Knud Bach uden gåseøjne. Det er betænkeligt i betragtning af, at et sådant ministerium aldrig blev dannet. Medens der således er gjort meget ud af den danske side, er der kun en kort præsentation af den tyske modpart. Nok er enkelte kontaktmænd fra Sicherheitsdienst (SD) nævnt langs af sted, men først med kapitlet »Det storgermanske rige« (s. 128) gives en introduktion til forståelse af besættelsesmagten; efter få sider glider denne imidlertid over i en belysning af problemerne vedrørende hvervningen til Waffen-SS. Det er i bogens struktur en svaghed, at der ikke er balance i præsentationen af de to hovedfaktorer, som nævnes i titlen »Besættelsesmagten« og »De danske nazister«. Der findes mange enkeltoplysninger om Auswärtiges Amt (AA) om de forskellige SS-organer og om partiet NSDAP; men de er ikke sammenfattet i klar overskuelighed, hvad den danske læser nok kan have brug for. Ligeledes er det ejendommeligt, at ordet »Tyskland« bruges upræciseret som betegnelse for de tyske instanser, der agerede i forhold til de danske nazister. På s. 122 f. eks. forekommer ordet »Tyskland« fem gange på denne meget vage måde. Man ville nok vide, hvem i Tyskland der egentlig er tænkt på, og det gælder i mange andre tilfælde. Det havde været på sin plads at karakterisere især de forskellige SS-instanser og disse organers ekspansionstrang, der udfoldede sig på bekostning af værnemagten og det tyske udenrigsministerium. »Besættel-

sesmagten« var ingen entydig størrelse og dens opbygning under stadig forandring. Hitler fandt i SS det fortrukne eksekutive organ for sin førervilje, og i talrige kompetencestridigheder faldt hans afgørelse ud til fordel for SS. For denne organisation var de almindelige ansvarlighedsprincipper suspenderet; det passede ham godt, for førerprincippet kunne ikke indordnes i nogen form for statsbegreb; nazisterne mente med stolthed at have overvundet den »upersonlige« stat.

Men også rivaliseringen mellem NSDAP's partiapparat i snævrere forstand og SS er af betydning for at forstå den særlige udvikling i Danmark. Den sættes yderligere i relief, når man sammenligner med forholdene i Norge og i Holland. Forfatteren er på s. 208 inde på dette problem, idet han nævner, at der i september 1940 fandt et kursskifte sted i Norge, da der udnævntes kommissariske statsråder, og Quisling kom til at spille en større rolle, og at noget lignende skete i Holland, hvor Fritz Clausens sidestykke Anton Mussert fik chancen for politisk at gøre sig stærkere gældende. Dette mener forfatteren kunne motivere, at Fritz Clausen fik en lignende chance, hvad han ikke fik. I den forbindelse kunne det være naturligt at foretage en mere indgående analyse af denne forskel i udviklingen. Man vil her kunne nå et stykke længere end blot at konstatere, at Danmark i modsætning til de to andre lande sorterede under AA. Det medførte nemlig også en forskel i det interne forhold mellem SS og NSDAP. Både i Norge og i Holland var det tyske partiapparat stærkt repræsenteret gennem de såkaldte NSDAP-stabe. Der var således afdelinger af den såkaldte Arbeits-

organisation osv. Disse stabe støttede henholdsvis Quisling og Musserts parti, mens de fra første færd stod i modsætningsforhold til SS. De kunne hævde sig over for SS, fordi de tyske rigskommissærer, henholdsvis Terboven og Seiss-Inquart holdt hånden over dem. Vi kan altså slutte: om Tyskland havde haft en NSDAP-mand som rigskommissar i Danmark og tilsvarende partirepræsentation som i Holland og Norge, havde Fritz Clausen haft en større chance. Den eneste af denne kategori, der havde en smule indflydelse i Danmark, var Martin Luther, den tidligere speditør, der gennem Bureau Ribbentrop var kommet ind i AA som leder af Abteilung Deutschland. Han var Fritz Clausens mest trofaste støtte.

For SS var hvervningen af frivillige til at begynde med hovedsagen. Det har dr. Henning Poulsen indgående og omfattende skildret for Danmarks vedkommende. I Norge og Holland kom det hurtigt til rivninger mellem hververne til Våben-SS og de lokale nazipartier. I Danmark derimod kunne hvervningen gennemføres med Fritz Clausens støtte, og vel at mærke på den måde, at det stilledes ham i udsigt, at han skulle komme til magten i Danmark ved hjælp fra SS, og SS drog omsorg for, at Fritz Clausens parti som det eneste fik officiel tysk anerkendelse. Oprindeligt var Fritz Clausen betænkelig ved at støtte hvervningen. De folk, SS hvervede, var dem, han selv havde brug for i sit eget SA, men han valgte at imødekomme SS i tillid til løfter om politisk støtte. S. 284 siger forfatteren om hvervningen i sommeren 1941, at den havde en vis værdi for Fritz Clausens parti DNSAP, og det motiveres på følgende måde: »Ved de tjenester, partiet ydede Tyskland, stabiliserede det sin stilling. Navnlig for-

bedrede det sit forhold til SS, og vi kan pege på adskillige udtalelser og gestus fra Himmler og hans nærmeste medarbejdere, der tyder på en velvillig for ikke at sige lovende holdning også i det centrale spørgsmål, om hvem der skulle have regeringsmagten i Danmark«. Hvis man ser, hvem der har givet løfter og i hvilke situationer, det er sket, kan man nok få en større skepsis med hensyn til værdien af disse løfter, end forfatteren har. En af dem, der indgav Fritz Clausen tillid til muligheden af en magtovertagelse ved hjælp af SS, var den ret underordnede SS-mand E. v. Löw. Han havde gammel kontakt til Fritz Clausen, og han bedyrede i en redegørelse fra 1948, at han ærligt troede på argumentet, men han var da helt klar over, at det intet var værd. Der nævnes s. 285 som et eksempel på indstillingen hos SS en meget vag udtalelse fra dagene 17.–18. juli 1941 afgivet af lederen af SS-Hauptamt Gottlob Berger. Han talte om stærkere støtte til DNSAP, når Ruslandsfelttoget havde passeret det afgørende punkt, og s. 297 siger forfatteren: »Med hvervningen som hovedinteresse fik SS en speciel indfaldsvinkel på danske forhold, der disponerede det for en kritisk opfattelse mod AA og en stillingtagen i DNSAP's favør, og en sådan har da utvivlsomt også foreligget hos Himmler såvel som hans undergivne.« Om Gottlob Bergers oven omtalte løfte siger forfatteren, at »det ikke var blottet for politisk ræsonnement. DNSAP's magtovertagelse var et tysk fremtidsmål og ville blive aktuelt, når sejren var sikret«. Der savnes imidlertid bevis for denne påstand. Den rimelige forklaring på løfterne er SS-ledelsens interesse i at få Fritz Clausen til at støtte hvervningen af al kraft. Man må ejheller se bort fra, at

hvad Fritz Clausen vandt ved at støtte SS, det satte han til hos Auswärtiges Amt og omvendt. Endvidere må man over for de ganske uforpligtende ord, som de ledende SS-mænd lod falde, ikke glemme, at der var en SS-mand i København, der ikke havde den ringeste tillid til Fritz Clausens politiske evner, det var SS-Oberführer, senere Brigadegeneral Paul Kanstein, kommitteret i det tyske gesandtskab for Danmarks indre forhold. Yderligere skeptisk bliver man, når man bemærker, at SS-organisationen, samtidig med at hvervningen fremmes gennem DNSAP, arbejder på at oprette et almindeligt SS uden for det danske partis rammer umiddelbart underlagt den tyske hovedorganisation. Det var et meget prekært forhold. I oktober 1940, da planerne første gang fremkom, havde Fritz Clausen kunnet forpurre dem, men i januar 1941 havde han måttet acceptere princippet, dog på den betingelse, at det først skulle realiseres efter magtovertagelsen. I sommeren 1941 havde Gottlob Berger igen fremdraget planerne, men han udsatte dem af hensyn til Fritz Clausen til efteråret; det var kun en udsættelse, og i løbet af 1942 begyndte SS at realisere sine planer om egne enheder; det endelige resultat var Schalburg-korpset, som Fritz Clausen og DNSAP ikke fik noget at gøre med. For Himmler og Berger var det afgørende at have et korps, der kun var forpligtet over for ordrer fra SS. Det synes derfor helt klart, at det for SS kun var taktiske hensyn, der var bestemmende over for Fritz Clausen.

I august 1942 fik Gottlob Berger inden for hovedledelsen for SS som helhed kontrollen med de såkaldte »germanische Leitstellen«, hvorunder de forskellige SS-organer i de besatte lande kom til at sortere. Det betød

mulighed for direkte indgriben i disse lande på tværs af andre tyske organer f. eks. værnemagten, partiet og ministerierne. Denne SS ekspansion førte i Norge og i Holland til en magtforskydning til fordel for SS på bekostning af rigskommissærerne og de tidligere nævnte NSDAP-stabe. I Danmark, hvor disse elementer ikke fandtes, blev modparten for SS i den tilsvarende konflikt Auswärtiges Amt, og modsætningerne udkrystalliserede sig fra sommeren 1942 i uenigheden om den såkaldte »Schalburg-skole«. I denne konflikt hældede Fritz Clausen mere og mere til gesandtskabets side. Officielt beklagede han sig over de »fortyskningsbestræbelser«, der udgik fra SS-organerne i Danmark« (s. 366); men det med fortyskningen var nok mere et påskud, for Schalburgkorpset var en set fra DNSAP's side farlig og rivaliserende organisation. Det løfte, Fritz Clausen engang havde fået, at hans parti skulle være det eneste af Tyskland anerkendte, gjaldt som andre løfter til Wandsbeck. Gennem Schalburg-korpset ville det tyske SS få mulighed for umiddelbar magtudøvelse i Danmark i nazismens navn og uden hensyn til DNSAP.

Som Fritz Clausen i 1942 fik en øget interesse i et samarbejde med gesandtskabet, gjaldt det også omvendt. Forfatteren siger s. 333 om Fritz Clausens ret fremskudte placering ved modtagelsen af frikorps Danmark i København i september 1942: »I og for sig er det forståeligt, at Renthe-Fink skød DNSAP i forgrunden ved frikorpsets modtagelse. Det faldt i tråd med hans tidligere omtalte bestræbelser, for at opretholde partiets plads i hvervningen og derved begrænse SS's aktivitet«. Det var måske forståeligt, men det førte til alvorlige uoverensstemmelser mel-

lem SS-brigadefører P. Kanstein og Renthe-Fink. Disse to havde hidtil arbejdet relativt godt sammen. Foranledningen var Kansteins utilfredshed med Fritz Clausens fremskudte placering ved frikorpsets modtagelse. I den følgende krise – telegramkrisen – i oktober 1942 havde Renthe-Fink ikke Kansteins støtte.

Modsatningen mellem SS og Auswärtiges Amt gik op i en højere enhed, da SS-manden dr. Werner Best blev rigsbefuldmægtiget i Danmark. Formelt var han underlagt AA, men reelt havde han væsentlig større bevægelsesfrihed end forgænger. Det havde beriget bogen, om forfatteren havde fundet anledning til mere principielt at drøfte dr. Bests dobbeltstilling. Han var gammel nazist, han havde i 1940 i det besatte Frankrig samarbejdet med Himmlers berygtede næstkommanderende Heydrich. Men Heydrich fik ham fjernet allerede året efter, og i et brev til politigeneraldaluge 30. oktober 1941 begrundede Heydrich sin afgørelse med, at dr. Best tænkte for »juristisch«. Det var i de ledende nazisters øjne en belastning for en mand at tænke i juridiske kategorier, men netop erfaringer fra AA-arbejdet kombineret med en mere traditionel juridisk tankegang forklarer måske et og andet i Bests politik og optræden, men ikke kun til det gode. I maj 1942 blev Heydrich offer for et attentat i Prag; det betød øgede chancer for dr. Best, og disse chancer materialiserede sig ved tilbud om indtræden i det tyske udenrigsministerium. Da han i november 1942 kom til Danmark, blev balancen mellem SS og AA til et alvorligt privat problem for dr. Best. Han forsøgte sig med et behændigt dobbeltspil mellem Himmler og Ribbentrop. Formelt blev stillingen lettere for ham, da han i februar 1943 fik den tidli-

gere omtalte SS-organisation »Germanische Leitstelle« under sig for Danmarks vedkommende og dermed kontrol over de politiske SS-formationer, og det vil igen sige især Schalburg-korpset. Dr. Best havde dermed både en officiel funktion under Ribbentrop og en under Himmler; han forestod tillige i Danmark en organisation, der måtte forekomme Fritz Clausen som en alvorlig konkurrent. Konsekvensen af dr. Bests stilling trådte særlig frem under forberedelsen til jødedeportationen i september 1943; det ligger uden for fremstillingens rammer, og der er ikke her anledning til at gå ind derpå; formålet har været at belyse en udviklingstens inden for SS, hvoraf der kan drages den konsekvens, at der ikke på noget tidspunkt var noget at hente for Fritz Clausen i et samarbejde med SS, for denne organisation var han kun en brik i spillet, og efter valget i marts 1943 var der ikke længere brug for denne brik. Hvis man vil forstå de kræfter, Fritz Clausen havde prakteret med, er det efter anmelderens opfattelse nødvendigt at gå noget dybere ind på tankegangen inden for SS-organisationen, der udgjorde det dynamiske element i Hitlerstaten, end forfatteren har gjort. Som SS er skildret i bogen, virker det som et ret harmløst foretagende.

Lige så lidt som Fritz Clausen kunne regne med effektiv støtte fra SS, lige så lidt kunne han i det lange løb regne med, at AA og gesandtskabet i København ville hjælpe ham i sadlen. Den eneste, der energisk gjorde sig til fortalere for ham, var som nævnt Martin Luther i Abteilung Deutschland i AA. Forfatteren har indlagt sig megen fortjeneste ved en minutiøs gennemgang af samspillet mellem gesandtskabet og Fritz Clausen. Hans skildring er grundlæggende

for forståelsen af den side af besættelsestidens historie, og på en lang række punkter følger man sig overbevist af argumenter og konklusioner; men med hensyn til en af forfatterens hovedteser, må der anmeldes skepsis. Det gælder den opfattelse, at der i oktober–november 1940 har eksisteret planer om, at Fritz Clausen skulle bringes til magten med tysk støtte, og at disse planer brat blev afbrudt den 16. november 1940. Til at begynde med virkede denne udredning meget besnærende, men ved gentagen læsning af de pågældende afsnit er anmelderen kommet mere og mere i tvivl, om hypotesen kan holde stik. Allerede udgangspunktet er svagt, således som det opstilles på s. 213. Det nævnes her først, at gesandten Renthe-Fink i oktober 1940 vendte hjem fra Berlin uden direkte instruks om at søge en nazistisk regering indsat, men dog med en bekræftelse på, at situationen var kritisk, og deraf udleder forfatteren, at det ikke var helt ved siden af, når den kommitterede i udenrigsministeriet Knud S. Styhr efter en samtale med den tyske legationssekretær Schwarzmann om situationen som sit hovedindtryk fastholdt, at man på tysk side var besluttet på at ville fremtvinge indsættelse af en national-socialistisk regering i Danmark. Tvivlen drejede sig kun om tidspunktet og fremgangsmåden. Der tillægges her en andenhåndskilde en alt for stor vægt. Det havde været forsvarligt, om man i akterne havde kunnet finde konkret tysk beslutning om, at Fritz Clausen skulle hjælpes til magten, men en sådan findes ikke. Det er derimod rigtigt, som forfatteren fremhæver, at Martin Luther, da han i midten af oktober 1940 var på besøg i København, nærrede den opfattelse, at Fritz Clausen hurtigt mu-

ligt måtte til magten. Herfra stammer sandsynligvis de danske nazisters forventninger, som gik hånd i hånd med den voldsomme kampagne mod regeringen Stauning for dens holdning den 9. april, hvortil midlerne var stillet til rådighed fra tysk side. Der er intet i akterne, der tyder på, at man fra den tyske regerings side mente, at denne kampagne skulle munde ud i en nazistisk magtovertagelse i Danmark i november 1940. Der er hos forfatteren ingen skarp sondring mellem propagandakampagnen og planer om en magtovertagelse, og den fra tysk side foranledigede afblæsning af propagandakampagnen tolker forfatteren som betød det en stillen i bero af magtovertagelsesplaner. Her har anmelderen svært ved at følge forfatteren. Hvis der havde været reelle tyske planer om at lade Fritz Clausen komme til magten i november 1940, ville det kræve forberedelser af et ganske stort omfang, og sådanne forberedelser kan ikke konstateres. Som begrundelse for, at man fra tysk side den 15. eller 16. november 1940 afblæste propagandakampagnen, som den 17. november skulle have nået et højdepunkt med demonstrationen foran Den lille Hornblæser, anfører forfatteren visse overvejelser, som Hitler foretog i forbindelse med den russiske udenrigsminister Molotows besøg i Berlin 12.–14. november 1940. De tyske og russiske krav divergerede for stærkt; besøget endte negativt; allerede den 14. november skal Hitler i en snæver kreds have besluttet sig for krig imod Rusland. Heri ser forfatteren en direkte anledning til, at der den 15. om aftenen eller 16. om morgenen blev sendt et telegram til København. Telegrammet kendes ikke, men efter krigen har de implicerede omtalt et sådant telegram, der gav ordre til af-

blæsningen af DNSAP's propaganda mod regeringen Stauning. Forfatteren opfatter s. 241 dette telegram som en indirekte form for en instruktion til gesandten i København om at stille en magtovertagelse i bero. Den indirekte form finder forfatteren forklaret ved, at Ribbentrop endnu ikke havde sikkerhed for, i hvilket omfang den nye situation i forholdet mellem Rusland og Tyskland skulle resultere i politisk tilbageholdenhed. Skulle det vise sig, siger han, at Hitler alligevel ønskede en nazistisk magtovertagelse i Danmark, kunne Ribbentrop forsvar sig med, at Ren-the-Fink havde draget alt for vidtgående slutninger af et forbud mod 9. april-kampagnen.

Her må der anmeldes en række kritiske forbehold, for et er, at man kan postulere eksistensen af et tabt telegram, hvis mening man mener nogenlunde at kunne rekonstruere, men man kan ikke foretage en videregående analyse af et postuleret telegrams indhold; det forudsætter nødvendigvis, at man kender teksten.

Det er anmelderens opfattelse, at dr. Henning Poulsen ikke har kunnet sandsynliggøre sin hypotese hverken om en tysk plan gående ud på, at Fritz Clausen skulle overtage regeringsmagten i Danmark i november 1940, eller at afblæsningen af 9. april-kampagnen betød, at en magtovertagelse blev stillet i bero. Noget andet er, at Fritz Clausen efter Martin Luthers besøg i oktober 1940 har troet, at han nu havde udsigt til snart at blive regeringschef. Tværtimod at støtte Fritz Clausen fik kampagnen i november 1940 ved sin antiklimaks, da der ikke kom noget ud af de store ord, den virkning, at Fritz Clausen led et stort prestigetab. Fritz Clausens manglende evne til at gøre sin person gældende trådte her klart

for dagen. Dermed er vi tilbage ved udgangspunktet for denne anmeldelse: Fritz Clausens person, som i fremstillingen virker mere rationel end den gjorde i samtiden. Det er rigtigt, som forfatteren siger s. 26, at forsøg på at føre nazipolitik uden den specielle baggrund, der fandtes i Tyskland, nok kunne have tvunget bedre politikere end Fritz Clausen i knæ, men det var nu engang Fritz Clausen, der tegnede firmaet i Danmark, og man kan ved en beskrivelse af besættelsesmagten og de danske nazister næppe undlade at give en bredere karakteristik af ham, end forfatteren har gjort. Hermed plæder anmelderen ikke for en historiefølelse, der sætter personerne i centrum. Problemet er i det foreliggende tilfælde at fastslå, hvilke konsekvenser der kan udledes af den måde, hvorpå Fritz Clausens omgivelser og hans modstandere opfattede ham og hans væsen. Hvis hans modstandere anså ham for en stortalende politisk dilettant, var denne opfattelse en virksom politisk faktor ved siden af mange andre, og hvis hans egne mere og mere mistede tilliden til hans personlige mod og politiske indsigt, gælder det samme. Det ville have beriget bogen, hvis der var lagt mere vægt også på denne side af sagen. Her skal tilføjes, at Fritz Clausen, efter anmelderens private opfattelse, til syvende og sidst tvivlede på sig selv. Samtidig med at han gjorde forsøg på at komme til magten, var han bange for den.

Det har for anmelderen været særdeles givende at læse dr. Henning Poulsens afhandling, og den kan på det varmeste anbefales til indgående læsning. Den indbyder både til at give tilslutning og til at komme med modsigelser. I den foreliggende anmeldelse har en efterprøvelse af nogle væ-

sentlige problemer haft overvægt; det er sket ud fra ønsket om at bidrage til en fortsat diskussion af emnet, og der ligger en høj grad af anerkendelse i det forhold, at forfatterens synspunkter ægger til debat. Videnskaben kan ikke udvikles uden diskussion; og dette indlæg skal slutte med en uforbeholden anerkendelse af bogens kvalitet også som diskussionsoplæg.

Troels Fink

Erik Lund: Fire millioner frie ord. Det illegale nyhedsbureau »Information« august 1943-maj 1945. (Institut for Presseforskning og Samtidshistorie, 1970). 369 s.

Det er en vigtig side af besættelsestidens historie, der er taget op i denne undersøgelse. Med megen energi og dygtighed (også i fremstillingen) har forfatteren behandlet »Information«s organisatoriske opbygning og redegjort for de daglige arbejdsvilkår.

Dispositionen er valgt meget heldigt. På de første 170 sider gives en kronologisk redegørelse for bureauets eller rettere sagt bureaudelens historie frem til kapitulationen. Andet afsnit behandler nyhedsforsyningen og -spredningen gennem opbygning af kontaktled i hovedstaden og provinsen; tredje afsnit er samme tema, men her gælder det udlandet.

Første afsnit, det kronologiske, forekommer vel stort; navnlig er der i forhold til bogens sigte gjort vel meget ud af »besættelsestidshistorier«, også selv om det kan være rimeligt at klargøre, at dette arbejde ofte rummede lige så megen dramatik som sabotageaktioner. Det er imidlertid de to næste afsnit om bu-

reauets virke, der er de vægtigste (bortset fra et ret lige gyldigt kapitel heri om kongehuset og »Information«) og bringer mest nyt. Det var netop opbygningen af kontaktnettet, der gav »Information« mulighed for den omfattende og pålidelige nyhedsformidling, ledelsen hele tiden fastholdt som hensigten, mens den øvrige opinionsdannende virksomhed blev overladt til de illegale blade. I bogen kan man godt savne en systematisk redegørelse for indholdet i »Information« for dermed at karakterisere redaktionsprincipperne, evt. også efterspore tendenser i nyhedsudvælgelsen. Det havde formentlig også været lønsomt at undersøge »Information«s udnyttelse af politiets og udenrigsministeriets interne »meddelelsesblade« for at klarlægge, hvor meget der var en egen journalistisk indsats, og hvor meget der blot var en formidling af dette »officielle« stof. Uanset disse uindfrie ønsker er bogen dog et vigtigt bidrag til besættelsestidens historie.

Vagn Dybdahl

Kristian Hald: Personnavne i Danmark. I. Oldtiden. (Dansk Historisk Fællesforening, 1971). 123 s.

I dette nye skud på Fællesforeningens fortjenstfulde stamme af håndbøger behandler Kristian Hald personnavngivningen i Danmark indtil vikingetidens afslutning. Han stiller en fortsættelse i udsigt i form af selvstændige bind om middelalderens navneskik og om nyere tids navne. Først gives en oversigt over kilderne, det er først og fremmest runeindskrifter og stednavne på -lev, -by og -torp. Engelske og normanniske kilder har meget at give til belysning af vikingetidens navne. Dernæst omtales for-

skellige navngivningsprincipper, variationsprincippet, alliteration og opkaldelse; kendskab hertil kan være en afgørende hjælp ved arbejde med genealogiske problemer. Hovedparten af bogen udgøres af redegørelsen for selve navnestoffet, opdelt efter filologiske kriterier. Her er særlig lagt vægt på navnene med Thor, der er typisk nordiske, og på kortformerne. Herpå følger et par mindre kapitler om navnenes geografiske udbredelse, særlig manglen på Thor-navne i Sønderjylland er påfaldende, og om ændringer i navneforrådet. Til slut personnavne- og stednavneregistre.

Historikere, der vil anvende dette kildemateriale, får i denne bog fortrinlig vejledning i mange problemer; Kristian Hald er som venteligt suveræn i filologiske spørgsmål, men har også et fint blik for navnestoffets anvendelse i historiske problemstillinger. Enkelte spørgsmål fristes man dog til at stille. Skulle det således ikke gælde Thor-navnene, at de ligesom de toleddede navne repræsenterer tidens overklasse? Vi kender dem fra runeindskrifter og fra stednavne, og her træffer vi dog næppe befolkningens brede lag? Man kunne også ønske sig, at filologerne ville ophøre med at bruge periodebetegnelsen »folkevandringstiden«. Den anvendes ikke af arkæologerne, meget lidt af historikerne om dansk historie, og i vekslende betydning af filologerne selv.

Niels Lund

Thelma Jexlev, Peter Riismøller og Mogens Schlüter: Dansk glas i renæssancetid 1550–1650. (Nyt Nordisk Forlag, 1970). 189 s.

Dansk Glas 1825–1925 (1963) har nu fået sit nødvendige supplement i

den ovennævnte bog om det ældste danske glas, og Peter Riismøller og Mogens Schlüter optræder som forfattere begge steder. Det er et hidtil næsten uopdyrket område, der forelægges, da der næsten ikke er foretaget undersøgelser på dette felt, men den nye bog viser, at arbejdet med større ret kunne hedde jysk glas, da alle glasværker undtagen et lå i Jylland, og det københavnske kender man ikke meget til. Det arbejdede i det 17. århundredes sidste halvdel og falder derfor uden for den begrænsning, titlen angiver, og derefter ophørte forsøgene på at fremstille glas herhjemme indtil forrige århundrede.

De tre forskere har forsøgt at kortlægge et terra incognita, så skildringen må med nødvendighed blive ufuldstændig, og mange afsnit rejser ubesvarede spørgsmål, uden at det kan bebrejdes forfatterne, da det netop er deres fortjeneste, at der nu kan arbejdes videre på det fundament, de har lagt, og det ville være for stor en selvfornægtelse, at de skulle fortie, hvor meget de har nået.

Vanskelighederne ved studiet af gamle glas er iøjnefaldende for enhver. Der er næsten kun bevaret stumper og skår eller mislykkede produkter, hvoraf der ikke lader sig slutte noget sikkert om formerne, og det er undertiden svært eller umuligt at afgøre, om man har at gøre med en hjemlig tilvirkning eller fremmed indførsel. Det gør ikke bogen ringere, at forfatterne udtaler sig med varsomhed, og alle, der vil studere denne mærkelige periode, kommer ikke uden om deres skildring af de kejtede forsøg på at gøre Jylland til et industriland. Særligt bør det fremhæves, at bogen med rette bygger både på de arkæologiske og litterære kilder. Det er sjældent, det sker, skønt det skulle synes selvfølgeligt, at alt ma-

teriale udnyttes uanset dets art. Forfatterne har rejst sig selv og emnet et smukt minde.

Helge Sjøgaard

Vagn Skovgaard-Petersen, Palle Lauring, Torben Gregersen, Per Krarup: Skolebøger i 200 år. (Gyldendal 1970) 245 s.

Denne bog er udsendt af forlagets lærebogsafdeling, der også skulle være med til at fejre 200 års jubilæet sidste år. De fire forfattere har delt opgaverne mellem sig, således at Skovgaard-Petersen kort præsenterer skolebøgerne som kulturhistorisk kilde, Lauring skriver om de ældste bøger frem til 1900, Gregersen om folkeskolebøger fra 20. århundrede og Krarup endelig om latinskolebøger. Det er blevet en virkelig fornøjelig bog. Forfatterne er gået til opgaverne i al uhøjtidelighed, og kun i Gregersens afsnit er der momentvis lidt stilfærdig saglighed – hvilket kun skyldes, at han mere end de andre har behandlet reformideer, skoleplaner, love osv. Det er der kommet meget godt ud af; men det falder ligesom lidt ved siden af al den anden veloplagte morskab. Nu er det naturligvis ikke morskab alt sammen, eller rettere det *var* det ikke i gamle dage eller i ens egen skoletid, som mange af de grelleste eksempler fint holdt stand i: »Faderen og sønnen elskede den samme kvinde«, lærtes hos Mikkelsen. Det var vel godt nok, især da »to kvinder er værre end én«. At samme Mikkelsen, efter hvis system generationer i snart 100 år har lært latin, måske har haft pædagogiske vanskeligheder, derom vidner sætningen: »Slette drenge bør afskrækkes fra at skade« – og især den efterfølgende: »Gid drengene altid adlød lærerne«. Bortset fra et sådant privat

hertesuk er det nok mere skiftende tiders almene træk, der dukker frem i skolebøgerne – vel at mærke, hvis man forstår at drage dem ud. Det kræver en hel del all-round viden, og mulighederne fører langt videre, end både Lauring og Krarup har haft plads til det her i deres ellers så afvekslende afsnit. Hos Gregersen savner man et forsøg på at aflæse politiske eller måske rettere kulturpolitiske aspekter i bøgerne i hans periode. Måske er der ingen; men det havde i så fald været interessant at undersøge, hvorfor der ikke var det. Det er tidens opfattelse af sig selv, skolebøgerne belyser – før i dage sommetider en noget lang tid, for der kom mange oplag af samme bog; men det er også tidens omgivelser, dens normer og idealer. Herforuden viser de også noget om undervisningsformer; men man skal være varsom med at bedømme *deres* succes efter bøgerne. Bog og system behøver ikke at være kongruente; begges fremgang er afhængig af lærerens talent, og det er ligeså vekslende som de andre ting, måske mere. Den udmærkede bog er forsynet med kronologisk bogliste, register og ikke mindst mange velvalgte billeder og teksteksempler. Der er meget at ryse på hovedet af, men taget i tid og sammenhæng og forstået ud fra de givne forudsætninger bliver der såmænd ikke meget tilbage, der var helt tåbeligt.

Finn H. Lauridsen

Sven Tito Achen og Ole Rostock: Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589–1969 (Dansk historisk Fællesforening, 1971). 192 s.

Det ville være forkert at henvise denne bibliografi, udsendt i DHF's hånd-

bogsserie, til kun at være af interesse for fagheraldikere eller særligt heraldisk interesserede. Bogen vil være et udmærket hjælpemiddel for alle, som søger oplysninger om slægtsforhold, segl, flag og faner, symboler i bo- og varemærker, dekorationsdetaljer på mønter, sølvtøj, gravsten, kalkmalerier osv., osv. Lokalhistorikere f. eks. vil her direkte kunne hente meget stof til opklaring af problemer, som de tidligere måske har haft vanskeligt ved at løse og derfor har opgivet at tage med i deres arbejder.

Bibliografien har hentet sine titler fra de danske hovedbibliografier: Dansk Bibliografi, Bibliotheca Danica og Dansk Bogfortegnelse, tillige fra de videnskabelige bibliotekers kataloger og kartoteker, fra Tidsskriftsindex, Aviskronikårbog, Dansk historisk Bibliografi, diverse specialbibliografier, større værker, tidsskriftsrækker, Registreringstidende, Statstidende, Ministerialtidende, lovsamlinger m. v. Fra udlandet er medtaget hovedsagelig norske, svenske og tyske ting af interesse for danske forhold, men udvalgt mere tilfældigt og ikke udtømmende. Antallet af numre er ca. 2.500, og publikationerne rækker i tid fra 1589 til 1969. En kort indledning præsenterer systematikken og principperne for udvalg og opstilling. Den detaljerede indholdsfortegnelse gør det ud for stikordsregister, således at der kun er udarbejdet forfatterregister.

Bogens ydre har man med held gjort indbydende med Henrik Hielmstiernes exlibris fra ca. 1750 og Erik Menveds og Ingeborgs gravsten fra Ringsted. På forsatspapiret har man anbragt elefantriddervåbenskjolde fra 1704, og hvert hovedkapitel indledes af en afbildning med tilknytning til de følgende titler. Det er vel ment som et forsøg på at vise, at også andet i en bibliografi end indholdet kan være

indbydende, og det er da godt fundet på.

Finn H. Lauridsen

Jørgen Sthyr: Dansk Grafik 1500–1800. (Gyldendal, 1970), 299 s. Dansk Grafik 1800–1910. (Gyldendal, 1970), 331 s.

De to bind spændende fra Jacob Binck og de tidligste træsnitsillustrationer fra o. 1500 og frem til Willumsen, Olivia Holm-Møller og Aksel Jørgensen er et uændret fotografisk optryk af udgaven fra fyrrerne. Værkets værdi for kunsthistorien er indiskutabel; men dets rige billedudvalg gør det samtidig til en væsentlig kildepublikation for kulturhistorien. Teksten er karakteriseret af et nøgternt sprog og de gennemgående fordomsfrie, dækkende iagttagelser.

Desværre har forfatteren ikke ført det sidste bind up-to-date; behovet for en fremstilling af den danske grafiks udviklingsveje inden for de sidste halvtreds år er stort. Det havde bl. a. været rimeligt at supplere værket med populærgrafikken, der trådte frem i 30'ernes magasiner, ligesom en behandling af kunstdidsskrifternes grafik føles nødvendig i denne sammenhæng.

Lars Dybdahl

Povl Eller: Portrætsamlingen på Gammelkjøgegaard. (Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, 1970), 92 s.

Gammelkjøgegaards portrætsamling rummer 55 numre, og er således i forhold til andre herregårdssamlinger af moderat omfang. Yderpunkterne

spænder over tre århundreder: Det ældste er Birgitte Rosensparreportrættet fra ca. 1576 og det yngste malede Elisabeth Jerichau Baumann i 1863. Inden for dette tidsrum falder billedrækken uden større tidsmæssige spring.

Indledningsvis giver forfatteren et overblik over samlingens historie og fremhæver de ældste malerier som de mest betydningsfulde. Disse er også alle taget med blandt de gengivne portrætter, hvis antal er en værdifuld støtte til den grundige og præcise karakteristik, som følger hvert nummer i samlingen.

Lars Dybdahl

Thorhild Roepstorff: Operahuset i København. (Nyt Nordisk, 1970). 136 s.

Operahuset huser nu Østre Landsret, og bogen, forfattet af en af rettens dommere, er »skrevet i 50-året for Landsrettens indflytning«. Det er hovedsageligt det bygningshistoriske, der er bogens kærne; og den er resultatet af grundige arkivstudier både af aktstykker og tegningsmateriale.

Bygningen blev påbegyndt 1701 som operahus og stod færdig i 1703. Det har været usikkert, hvem arkitekten var; men ud fra stilanalyser og redegørelser for den kongelige bygningsforvaltnings opbygning, når forfatteren frem til, at bygningen skyldes kgl. bygmester Johan Conrad Ernst. Perioden som operahus blev kort; formentlig allerede 1708 gik den sidste forestilling over scenen. Fra 1717 og til 1861 var huset derefter benyttet af de to kadetakademier; derefter var det kaserne og fra 1884 rigsdagsbygning. De forskellige ombygninger følges nøje og bl. a. re-

degøres kort for modsætninger mellem Folketinget og ministeriet Estrup om indretningen.

Vagn Dybdahl

Kjeld Kayser og Poul Strømstad: Åbenrå 26. (Foreningen til gamle Bygningers Bevaring, Arkitektens forlag, 1970) 72 s.

Huset Åbenrå 26 fra midten af 1700-tallet følger det hævdevundne skema for beboelseshuse, som de formedes i tiden efter Københavns brand 1728. Ejendommen, hvor forhus og baghus – adskilt af gården – forbindes gennem et sidehus, er det sidste intakte eksempel fra det 18. århundrede på denne borgerhustype.

Suppleret med opstalter, sektioner og planer er publikationen, der knytter sig naturligt til »Ildebrandshuse«, en omhyggelig gennemgang af husets bygningshistorie. Bogens sidste del giver et lige så værdifuldt billede af beboerne, deres sammensætning og bohave. Forfatterne peger i dette afsnit bl. a. på den store lejerudskiftning og de trange boligforhold; i 1855 nåede beboerantallet således sit maximum med 119 personer, mens der til sammenligning i 1965 kun var 12 beboere i Åbenrå 26. Til begge afsnit i bogen er et meget vellykket fotografisk billedmateriale.

Lars Dybdahl

Knud Voss: Bygningskunst i Søllerød 1670–1970. (Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune, 1970) 192 s.

Forfatteren har udvalgt de behandlede monumenter med omhu for at skabe

et alsidigt billede af de forskellige stilarter og bygningsfunktioner, som er repræsenteret i Søllerøds bygninger. Teksten går punktvis frem i sin gennemgang, der dels er kronologisk, dels typologisk. Den fotografiske dokumentation, som omfangsmæssigt udgør den største part, ligger på linie med teksten, idet der kun er ganske få næroptagelser af bygningsudsnit svarende til de manglende tilbunds-gående analyser af de enkelte bygninger.

Bogen, der lægger meget vægt på den ydre fremtoning, må opfattes som en kortfattet præsentation og bør være en indledning til et større arbejde, der foruden den stilistiske klassifikation eksempelvis også må undersøge, hvorledes arkitekturen har fungeret som beboelse, og hvordan socialstrukturen har udviklet sig i det behandlede område. Ad denne vej vil der komme en sammenhæng bygningerne imellem; den er svær at komme ind til i det foreliggende arbejde, hvor et kort over den udvalgte arkitekturs geografiske placering ville have været et værdifuldt tillæg.

Lars Dybdahl

Olaf Olsen: I Jacob Madsens fodspor. Biskop C. T. Engelstofts fynske kirkebeskrivelser. (Odense Universitetsforlag, 1970) 60 s.

I 1853 udsendtes Jacob Madsens visitatsbog, hvor forfatteren, der var Fyns biskop fra 1588 til 1606, bl. a. fortæller om øens kirkebygninger og opregner det vigtigste inventar. Samme år påbegyndte C. T. Engelstoft sit arbejde »Kirkerne i Fyens Stift«, en visitatsbog ment som et tillæg til og uddybning af Jacob Madsens kirkebeskrivelser. Dr. Olaf Olsen giver

i sin bog en redegørelse for manuskriptets mangesidede indhold og drøfter dets betydning som historisk og topografisk kilde. Engelstofts arbejde, der stod på til 1886, var under stadig korrektion og kvalitetsmæssig udvikling; fra at være rent deskriptivt med upræcise og søgende formuleringer når Engelstoft, biskop på Fyn fra 1852 til sin død 1889, frem til et sikrere fagsprog samtidig med forsøg på bygningshistorien for den enkelte kirke, der ofte forsøges at placere i forhold til de øvrige.

C. T. Engelstoft har givetvis ikke selv tænkt at udgive det i sproglig henseende ikke gennemarbejdede manuskript; men kan udmærket have regnet med en senere trykning. Skriftet er væsentligt for den fynske kirkehistorie, men rummer mange svagheder; disse fremkommer til dels ved biskoppens manglende kendskab til den mest simple katolske ikonografi. Dr. Olaf Olsens kritiske arbejde giver et afrundet indtryk af Engelstofts visitatsbog, der, som det siges til afslutning, sikkert aldrig vil blive trykt i sin helhed. Netop derfor kunne man ønske flere eksempler på biskoppens beskrivelser og ræsonnementer end de få, der er givet her.

Lars Dybdahl

Paul G. Ørberg og Ejnar Jakobsen: En by ved havet. Sæby Købstads historie. I-II. (Sæby kommune, 1970). 224 s., 158 s.

Ejnar Jakobsen: Sæby under Besættelsen 1940-45 (Henriksens boghandel, Sæby, 1970). 55 s.

Den solidt og nydeligt indbundne tobinds købstadshistorie er forsynet med en mængde velvalgte illustrationer, hvoraf nogle få er i farve. Begge bind rummer registre og noteappa-

rater, men savner oversigter over det anvendte materiale.

Første bind er skrevet af arkivar Ørberg, Viborg, som i en lang række velskrevne kapitler har skildret alle tænkelige facetter af den lille bys liv ca. 1470-1837. Forfatterens evne til at fremdrage og udnytte et rigt og forskelligartet materiale – hovedsagelig arkivalisk – og til at vurdere resultaterne og sætte dem ind i rette rigshistoriske sammenhæng demonstreres tydeligt.

I adskillige afsnit viser arkivar Ørberg den nære forbindelse mellem havneforholdene og fremgang og tilbagegang for byen. Afsnittene om byens grundlæggelse er et godt eksempel herpå. På grundlag af et yderst sparsomt skriftligt og ikke-skriftligt materiale argumenteres der overbevisende for, at grundlæggelsen udsprang af Børglumbiskoppens ønske om på eget område (han ejede Sæbygård) at have en ladeplads for sine skibe. Det var biskoppen, som ca. 1470 fik oprettet Karmelitterklosteret, og som i 1524 fik udvirket købstadprivilegier.

Af de mange kapitler kan i øvrigt fremhæves: »og har du penge, så kan du få« (s. 101-05) redegør med udgangspunkt i et købmandsskifte fra 1704 for svælget mellem rig og fattig og for byens økonomiske afhængighed af Alborg. En enkelt slægts økonomiske og administrative beherskelse af byen i det 18. århundredes første halvdel er bl. a. emnet for »al lovlig øvrighed« (s. 117-24). I kapitlet om Vrensteddeggen Martin Dietz (s. 183-93) afdækkes underklassens latente utilfredshed.

Indvendingerne mod Ørbergs bog er uvæsentlige; den vil være god at konsultere for fremtidige købstadshistorikere.

Redaktør Ejnar Jakobsen, Sæby, fremstiller i bind 2 byens historie

1837–1945. Hovedparten (ca. 100 sider) af den velskrevne og i positiv betydning engagerede bog omhandler det 19. århundrede, hvorimod kun 17 sider levnes tiden 1900–1940, der derved får en for summarisk behandling. Besættelsestiden skildres meget passende på 6 sider.

Som i 1. bind omtales havneforholdene udførligt; hovedvægten i bogen er i øvrigt de solide redegørelser for det politiske liv og for byens administration.

Pladsen tillader kun, at få af adskillige udmærkede afsnit trækkes frem. »Krigen 1864« (s. 38–41) viser, hvor hårdt indkvarteringen af fremmede tropper kunne ramme en lille by. »Glæder og fornøjelser«, »Foreningsliv« og »Fest og glæde« (s. 58–62, 103–08) er fortræffelige gennemgange af, hvilke adspredelser småstadens borgere havde 1850–1900.

Bogen overvælder stedvis den udenbys læser med for mange detaljer og for mange navne på medlemmer af diverse kommissioner. Pladsen kunne med fordel have været anvendt til at trække udviklingslinierne skarpere op. Denne indvending skal imidlertid ikke tilsløre bogens kvaliteter. Den er et værdigt led i redaktørens mangeårige lokalhistoriske indsats.

I tilslutning til købstadshistorien har redaktør Jakobsen udsendt det nøgterne, underholdende og veldisponerede skrift om besættelsestidens Sæby. De første kapitler skildrer borgernes almindelige levevilkår. Herefter følger beretningen om de stedlige modstandsfolks andel i overførselen af eftersøgte modstandsfolk og allierede flyvere til Sverige. En omtale af befrielsen afslutter bogen.

Bent Hansen

Frank Jørgensen (udg.): Præsteindberetninger til Ole Worm. I. Indberetninger fra Ålborg og Ribe stifter 1625–42. Under tilsyn af John Kousgård Sørensen. (Landbohistorisk Selskab, 1970). XXXIX + 295 s.

Mere detaljerede topografiske skildringer af Danmark finder man først fra anden halvdel af 1600årene. Man har derfor længe haft opmærksomheden rettet mod de præsteindberetninger, der i 1620'erne, 1630'erne og 1640'erne blev indsendt til regeringen i København, på initiativ af oldforskeren Ole Worm. Indberetningerne har næsten alle tidligere været trykt i mangelfulde gengivelser spredt i ældre tidsskrifter.

Det er derfor prisværdigt, at Landbohistorisk Selskab har påbegyndt en nyudgave ved arkivar ved Rigsarkivet, cand. mag. Frank Jørgensen. Første bind, omfattende Ålborg og Ribe stifter, foreligger nu; andet bind, der skal omfatte Århus og Fyns stifter og Bornholm, vil følge senere. Indberetningerne fra de gamle danske landskaber Skåne og Blekinge medtages ikke, idet de allerede foreligger i en fyldestgørende udgave.

I en fyldig indledning redegør Frank Jørgensen først for indberetningernes forhistorie, det bevarede materiale, dets overlevering, form og indhold og de tidligere udgaver. Derefter følger indberetningerne, der under de enkelte herreder er opstillet sogn for sogn, nogenlunde i samme rækkefølge som i Trap: Danmark, 5. udg., idet man har måttet tage hensyn til, at dette værk for Hjørring og Ribe amters vedkommende benytter en herredsinddeling, der væsentligst stammer fra 1800årene. I modsætning til de tidligere udgaver gengiver denne også de håndtegnede kort-

skitser, der fulgte med en del af indberetningerne.

Bindet afsluttes med et alfabetisk sogneregister, idet andet bind vil indeholde et fuldstændigt person- og stednavneregister til hele udgaven. Denne vil blive en værdifuld kilde til belysning af flere sider af Danmarks indre forhold i Christian 4.s senere år.

Ole Degn

Kirsten Agerbæk: Klassicisme i Sydvestjylland. Bygmestrene Peder Frisvad og Mikkel Stobberup. (Foreningen til gamle Bygningers Bevaring, Arkitektens forlag. 1970), 64 s.

I perioden 1780–1820 bygges i Sydvestjylland med hovedcentrene Ribe og Varde en række herregårde, offentlige bygninger og borgerhuse, der udgør en sluttet gruppe ved deres fælles stiltræk; de er alle opført i nyklassicisme.

De to bygmestre Peder Frisvad og Mikkel Stobberup tages op til behandling i dette skrift, der placerer dem som ophavsmænd til den alt-overvejende del af dette nyklassicistiske byggeri. Frisvads sikre arbejder er få, heriblandt Nordby kirke og planerne til rådhus i Holstebro og Varde fra henholdsvis 1783 og 1785. Disse og de i bogen rimelige tilskrivninger viser Frisvad som den selv lærte mester, der i samspillet med bygherrer viser sig som en dygtig håndværker, der dog ved større selvstændige opgaver mister sin sikkerhed.

Efter en gennemgang af to anonyme projekter i Ribe, hvor forfatteren peger på Ferdinand Lange som mulig tegner af de oprindelige pla-

ner, behandles Mikkel Stobberup på lignende måde som Frisvad. Stobberup synes i modsætning til den noget ældre Frisvad at være akademielever; hvis dette er tilfældet har han opholdt sig i København omkring 1780, samtidig med Harsdorffs virke som professor.

Bogens emne er før blevet strejft, men først her sker en fordybning og gives en samlet fremstilling, der er værdifuld, også som eksempel på en stils udbredelsesveje og den lokale forandring den hermed ofte underkastes.

Lars Dybdahl

Ester Kappelgaard: Thades gård. Nationalmuseets Kommandørgård på Rømø. (Nationalmuseet 1970). 90 s.

Nationalmuseet har forlængst imødekommet det gamle ønske om en decentralisering ved at overtage og vedligeholde mange jordfaste mindesmærker rundt om i landet. Blandt dem er »Kommandørgården« på Rømø. Ester Kappelgaards skildring af den giver ikke blot en redegørelse for den særprægede vestslesvigske kultur, men er samtidig et bidrag til studiet af den folkelige kultur, et begreb, der vist helt og med rette har afløst udtrykket almuekultur fra forrige århundrede. Det folkelige kan til gengæld være vanskeligt at definere fyldestgørende. Bedst rammer man det vel ved at bestemme det som det almenmenneskelige i sin begrænsning i tid, sted og milieu, og i denne betydning giver bogen om »Kommandørgården« meget til forståelsen af livet på øen i Vesterhavet. Det er snarest velstand, der præger gården,

og den tilhører alligevel det folkelige milieu, fordi den ikke følger de førende stilarter i arkitektur og udformningen af det nagelfaste og løse inventar, men skaber dem om efter en folkelig stilform, der præger alt og danner en helhed. Der er endnu ikke givet nogen forklaring på, hvorledes kravene i den højere kunst erstattes af, hvad folkekunsten kræver, men man ser et af resultaterne i denne proces i gården på Rønmø.

Den lille bogs udstyr kan ikke roses tilstrækkeligt. Særlig fortjener fotografierne at fremhæves. Da man sikkert vil vende tilbage til bogens mange enkeltheder for at citere dem, må det beklages, at den ikke har noget register. Det er nødvendigt i et

arbejde i denne kvalitet, fordi den på mange områder giver et bidrag til den materielle kulturs historie.

Helge Søgaard

RETTELSE

I dr. Gerd Callesens anmeldelse i HISTORIE IX, 1, s. 167 ff af Ursula Schmiederer: Die sozialistische Volkspartei Dänemarks er der to meningsforstyrende trykfejl:

S. 168, 2. spalte: »den ledende partigruppens opfattelse af de *uligheder*«, skal være: *muligheder*.

S. 169, 2. spalte: »var ca. 50 af medlemmerne«, skal være: ca. 50 pct.

2 PRISOPGAVER

Komiteen til uddeling af Christian Paulsen-prisen udskriver følgende prisopgave:

»Der ønskes en redegørelse for det tyske mindretals politik under besættelsen med særligt henblik på forholdet til de tyske myndigheder.«

Besvarelsen af opgaven sendes i to maskinskrevne eksemplarer inden 1. sept. 1972 til

universitetslektor *Lorenz Rerup*, Lundevej 16, 8300 Odder.

Besvarelser indsendes under mærke eller motto, mens forfatterens navn og adresse anføres på en seddel i en vedlagt lukket konvolut, der er forsynet med samme mærke eller motto som besvarelsen. Adgangen til at besvare opgaven står åben for enhver.

Besvarelsene vil blive bedømt af et sagkyndigt udvalg. Den, hvem prisen tilkendes, får på Christian Paulsens fødselsdag, den 10. jan. 1973 overrakt en sølvmedalje samt kr. 5.000,-.

Historisk Samfund for Sønderjylland har modtaget et beløb fra Ingrid-Fondet for Sønderjylland til løsning af en konkret forskningsopgave. Foreningen har herefter besluttet at udskrive en prisopgave om et emne med tilknytning til Gråsten. Som eksempler på egnede emner til besvarelsen kan nævnes: Gråstens ældste historie under slægten Ahlefeldt indtil 1725, forholdet mellem herskab og undersætter efter 1725, godsdriften, håndværkets udvikling, slottets bygningshistorie, flækkens udvikling, nationale forhold før og efter 1920 og på tilsvarende vis kommunale forhold.

Besvarelsen skal indsendes til Historisk Samfund for Sønderjylland, Landsarkivet, 6200 Åbenrå, underskrevet og anonymt med forfatterens navn og adresse vedlagt i lukket kuvert inden 1. september 1973.

Besvarelsen skal være videnskabeligt dokumenteret, den må være skrevet på dansk i et let tilgængeligt sprog, og den må have et omfang på mindst 150 A-4 sider.

Blandt de besvarelser, der opfylder de nødvendige kvalitetskrav, uddeles *hovedprisen på 15.000 kr.*, medens der for to andre besvarelser kan uddeles *mindre priser på hver 5.000 kr.* Historisk Samfund for Sønderjylland forbeholder sig retten til at trykke de præmierede besvarelser i deres helhed eller i uddrag.

Historisk Samfund for Sønderjylland nedsætter ved fristens afslutning et bedømmelsesudvalg, der kan supplere sig med særligt sagkyndige, hvis det skønnes nødvendigt.

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

1. *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Udsolgt.
2. *Viggo Sjøquist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Udsolgt.
3. *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 2. opl. 1970. 125 sider. Kr. 28,75 (23,00).
4. *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirkemænd. Brevveksling mellem bisperne H. Stein og J. Swane. 1958. 504 sider. Udsolgt.
5. *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Udsolgt.
6. *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905-09. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 2. opl. 1970. 343 sider og 4 plancher. Kr. 52,90 (46,00).
7. *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1870-1901. 1960. 220 sider, illustreret. Udsolgt.
8. *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856-74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 19,90 (14,70).
9. *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894-1905. 1961. 2. opl. 1969. 254 sider, illustreret. Kr. 46,00 (36,00).
10. *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Udsolgt.
11. *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870-1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Udsolgt.
12. *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 32,70 (25,30).
13. *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 1965. 565 sider. Udsolgt.
14. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866-1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 20,75 (16,10).
15. *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852-56, 1872-75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 34,50 (26,70).
16. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. I. Marine- og hof-
tjeneste 1877-1914. 1966. 384 sider, illustreret. Udsolgt.
17. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. II. Guvernør – minister – flådechef: 1914–27. 1967. 372 sider, illustreret. Kr. 39,10 (33,15).
18. *Aksel Lassen*: Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947-66. 1967. 210 sider. Kr. 39,10 (32,20).
19. *Ib Gejl* (udg.): For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873-83. 1968. XVI + 235 sider. Kr. 41,40 (34,50).
20. *F. H. Kjølsten*: Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VI's etiopiske projekt. 1968. 170 sider, illustreret. Kr. 34,50 (30,40).
21. *Hans Chr. Johansen*: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I: Reformer 1784-88. 1968. 379 sider. Kr. 46,00 (41,40).
22. *Aage Rasch*: Staten og kunstnerne. Bevillinger og meninger under enevælde og folkestyre. 1968. 219 sider, illustreret. Kr. 41,40 (34,50).
23. *Tage Kaarsted*: Påskekrisen 1920. 1968. 426 sider, illustreret. Udsolgt. 2. opl. 1969, hæftet. Kr. 43,70 (36,80).
24. *Vald. Andersen*: Den jyske hedekolonisation. 1970. 246 sider, illustreret. Uds.
25. *Ole Degn* (udg.): Livet i Ribe 1560–1700 i samtidiges optegnelser. 1971. 253 sider, illustreret. Kr. 41,40 (34,50).

Priserne i parentes er særpriser for selskabets medlemmer.

*

Endvidere har selskabet bl. a. udgivet:

- C. O. Bøggild-Andersen*: Hannibal Sehested. II. 1970. 604 sider. Kr. 80,50 (62,10).
Sophie Brahes regnskabsbog 1627-40. Ved *Henning Paulsen*. 1955. 256 sider. Kr. 12,90 (9,20).
Troels Fink: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. 1958. 2. opl. 1967. 81 sider. Kr. 12,65.
Tage Kaarsted: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894-1914. 1958. 3. opl. 1969. 102 sider. Kr. 18,40 (14,20).
Vagn Dybdahl: Historisk kommentar til nationaløkonomi 1971. 173 sider. Kr. 26,05 (20,70).